

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ОГІЄНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАЛУЦЬКИЙ Сергій Сергійович

УДК 930 (477) “19” Липинський : 94 (477) “164/165” (043.3)

**ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АРИСТОКРАТІЇ В 40–50-Х РР. XVII СТ. У НАУКОВІЙ
ТВОРЧОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів
і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. С. Калущий

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Степанков Валерій Степанович,

Кам'янець-Подільський – 2019

АНОТАЦІЯ

Калуцький С. С. Постать гетьмана Богдана Хмельницького та формування національної аристократії в 40–50-х рр. XVII ст. у науковій творчості В'ячеслава Липинського. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2019.

Дисертаційне дослідження розкриває здобуток талановитого історика, одного із основоположників державницького напрямку української історіографії, ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931). У роботі зроблено спробу висвітлити його погляди на проблему ролі гетьмана Б. Хмельницького у розробці української державної ідеї та формуванні політичної еліти республіки «Військо Запорізьке». Актуальність теми зумовлена відсутністю комплексної праці, у якій було б цілісно проаналізовано внесок вченого у вивчення даних питань. Існуючі на сьогоднішній день статті і монографії засвідчують увагу науковців лише до окремих аспектів його напрацювань.

Вивчення історіографії проблеми дало підстави стверджувати, що не ставав предметом дослідження його вклад у аналіз ролі Б. Хмельницького у розробці основ державної ідеї і послідовний курс на їх реалізацію; усвідомлення ним та його соратниками спадкоємності Гетьманщини із князівською Руссю. Доцільним є подальше вивчення внеску вченого у висвітленн процесу централізації влади гетьманом; перетворення цієї посади у спадкову шляхом її передачі сину Юрію. Потребує глибшого осмислення розуміння В. Липинським складного процесу становлення політичної еліти («національної аристократії») відновленої Української держави, ядром котрої, на його думку, стали козацькі старшини та поkozачені представники шляхти. Слід розкрити також участь останніх у формуванні та

функціонуванні новостворених державних інститутів. До того ж у сучасній історіографії немає праць у яких було б проаналізовано джерельну основу історичних статей і монографій В. Липинського. По сьогоднішній день не оцінено належним чином його здобутків у виявленні нових документів у краківських, варшавських і львівських архівосховищах, а також приватних архівах.

Окреслюючи невивчені іще аспекти історіографічного спадку В. Липинського, було відповідно поставлено мету й сформульовано завдання дисертаційного дослідження. Слід обумовити, що для їх реалізації враховано специфіку хронологічних рамок і просторових меж роботи. Так, її хронологічні межі мають дві часові лінії: 1) 1903 р. – весна 1931 р. (з перервами) – період активних історичних студій В. Липинського від зачислення на агрономічний факультет Ягелонського університету до смерті вченого; 2) 1648–1657 рр. – час розгортання державотворчих процесів за гетьманування Б. Хмельницького. Просторові межі охоплюють: 1) українські терени, де проходили державотворчі процеси середини XVII ст.; 2) місця проживання і наукової діяльності В. Липинського (Україна, Польща, Швейцарія, Австрія, Німеччина).

Дисертаційне дослідження здійснено на основі ретельного аналізу його ключових історіографічними джерел: монографій «Станіслав Михайло Кричевський» (1912 р.), «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920 р.), історичної розвідки «Два моменти з історії пореволюційної України», статей «Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів)», «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.», «Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні)», трактату «Листи до братів-хліборобів» (1926 р.), політичного памфлету «Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.» (1928 р.). А також його епістоляріїв до М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Кривецького та інших учених.

У підсумку проведеної роботи можна сформулювати низку висновків. По-перше, аналіз наукової розробки проблеми засвідчив увагу дослідників до концептуально нового погляду В. Липинського на проблеми державотворення за гетьманату

Б. Хмельницького. Зокрема, на роль руської козацької шляхти у революційних подіях 1648–1657 рр., її місця у формуванні нової української аристократії і функціонуванні державних інститутів.

По-друге, на формування історичних поглядів В. Липинського вплинули течія неоромантизму, модерністський напрям в історіографії і позитивізм. Вчений, хоча й не мав фахової історичної освіти і не був академічним дослідником, посів особливе, дещо відокремлене, місце в історіографії 1900–1920-х рр. Його внесок у вивчення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького і становлення держави «Військо Запорізьке» у значній мірі визначив розвиток історичної науки в майбутньому.

По-третє, дослідник у пошуках нових історичних джерел працював в архівах Кракова, Львова, Варшави. Першим в історіографії використав документи із родинного архіву шляхетського роду Олізарів. Увів до наукового обігу значну кількість нових матеріалів. Аналіз наукових монографій і статей вченого свідчить про тенденцію використання ним джерел особового походження. Перш за все листів. Працював також із різноманітними щоденниками, подорожніми записками іноземців.

По-четверте, В. Липинський спробував розкрити проблему розробки Б. Хмельницьким основ державної ідеї, простежити еволюцію його політичних поглядів від дотримання основних принципів ягелонського легітимізму до відновлення окремої Української держави в межах усіх етнічних її земель. Глибоко аналізуючи джерела, з'ясував, що гетьман і старшини вважали Гетьманщину прямим спадкоємцем княжої Русі та Українського королівства короля Данила.

По-п'яте, науковець спростував стереотипи польської, російської та української народницької історіографії із їхніми поглядами на Б. Хмельницького як на «бунтаря», «месника», «козацького батька». Стверджував, що він став творцем нової держави. Вперше поставив і спробував розкрити проблему спадкової передачі влади гетьманом. Стверджував, що монархічна форма правління забезпечила б Українській державі XVII ст. сталий розвиток, становлення політичної еліти («аристократії»), економічний добробут і соціальну стабільність.

По-шосте, В. Липинський першим в історичній науці обґрунтовано довів активну участь поkozаченої шляхти в революційних подіях XVII ст. Намагався розкрити роль шляхтичів у розбудові державних інститутів «Війська Запорізького». На відміну від народницької історіографії, позитивно оцінював участь шляхти у державотворчих процесах. Він, на жаль, перебільшував її вагомість у підготовці й організації виступу. Не наголошував на тому, що шляхетська верства так і не стала окремим станом в Українській державі й розчинилася у середовищі козацької старшини.

По-сьоме, учений вперше в історіографії спробував розкрити складний процес формування державної еліти Гетьманщини, за його термінологією – «національної аристократії». Доводив, що її основу склала козацька старшина – в основному вихідці із городского козацтва – та представники поkozаченої шляхти. У поглядах вченого на козацький стан яскраво простежується окциденталізм. Він вважав його різновидом європейського лицарства і ставив на один ієрархічний щабель із західними аристократіями. Підкреслював військовий і землевласницький характер українського городского козацтва. В. Липинський, на відміну від представників народницької історіографії, позитивно оцінював роль старшин у революційних подіях XVII ст., вважав їх творцями відновленої Української держави.

Основні положення дисертаційного дослідження апробовувалися автором на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. Серед них: «Дні науки історичного факультету: матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих вчених присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (Київ, квітень 2009 р.); «Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2009 р.); низка звітних наукових конференцій викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2009, 2010, 2011 рр.); «I Міжнародна наукова-практична конференція «Аркасівські читання» (Миколаїв, 14–15 квітня 2011 р.); «III міжнародна наукова конференція «Велике Князівство Литовське і Україна» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2013 р.); «Міжнародна конференція «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату»

(Кам'янець-Подільський, травень 2015 р.); «IV міжнародна наукова конференція «Велике Князівство Литовське і Україна» (Кам'янець-Подільський, вересень 2015 р.); «69-та міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 26 квітня 2016 р.); «VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934)» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2016 р.).

Практичне значення роботи передбачає можливість використання її положень і висновків для: 1) подальших досліджень проблем українського державотворення часів гетьманату Б. Хмельницького; 2) глибшого висвітлення історіографії Української революції XVII ст., окреслення перспективних і нез'ясованих раніше її аспектів; 3) вивчення джерельної бази зазначених проблем; 4) створення узагальнюючих праць з історії України, її державності, історіографії, елітології, кратології (науки про владу). Висновки дисертаційного дослідження можуть використовуватися при розробці лекційних курсів, спецкурсів, курсів за вибором, навчальних посібників, тощо.

Ключові слова: В. Липинський, Б. Хмельницький, «Військо Запорізьке», Українська революція, аристократія, гетьманат, державна ідея, державотворчий процес, еліта, епістолярії, історіографія, козацтво, монархізм, шляхта.

SUMMARY

Kalutskyi S. S. The figure of Hetman Bohdan Khmelnytskyi and the formation of the national aristocracy in the 40-50's of the XVII century in the scientific work of Vyacheslav Lypynskyi. – The qualified scientific work as the manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.06 – Historiography, Source study and Special historical disciplines. – Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, 2019.

The dissertation investigates the achievements of a talented historian, one of the founders of the state direction of Ukrainian historiography, and the ideologue of Ukrainian conservatism Vyacheslav Kazymyrovych Lypynskyi (1882–1931). In the given work an author makes an attempt to highlight views of Vyacheslav Lypynskyi on the problem of state-building processes during the hetmanate of Hetman B. Khmelnytskyi (1648–1657). The relevance of the topic depends on the lack of integrated research in which the contribution of the scientist to the study of this issue would be analyzed in a holistic manner. Existing scientific articles and monographs today testify to the attention of scholars only to certain aspects of his achievements.

The study of the historiography of the problem made it possible to assert that his contribution to the analysis of the role of B. Khmelnytskyi in developing the foundations of the state idea and a consistent course on their implementation did not become the subject of a study; as well as his awareness and awareness of his associates of the succession of the Hetmanate with the princely Rus. Further study of the contribution of the scientist to the highlighting of the process of centralization of power by the hetman transforming this position in to a hereditary way by transferring it to his son Yuri are quite expedient. V. Lypynskyi's understanding of the complicated process of emergence of a political elite («national aristocracy») of the restored Ukrainian state, the core of which, in his opinion, became the Cossack starshynas (senior officers) and Cossacks gentry representatives, needs a deeper understanding. It should also be noted that the closed Cossacks gentry representatives' participation in the formation and functioning of newly created state institutions. In addition, in modern historiography, there are no works in which the source of historical articles and monographs of V. Lypynskyi would be analyzed. For today, his achievements in discovering new documents in Krakow, Warsaw and Lviv archives, as well as in private archives have not been properly assessed.

Outlining the unexplored aspects of the historiographical heritage of V. Lypynskyi, the purpose and the task of the dissertation research were formulated accordingly. It should be stipulated that the specificity of chronological frameworks and spatial limits of this work is taken into account for their realization. Thus, its chronological framework has two time lines: 1) 1903 – spring of 1931 – period of active historical studios of V. Lypynskyi from

the enrollment in the Faculty of Agronomy of Jagiellonian University until the death of a scientist; 2) 1648–1657 – the time of the deployment of state-building processes during the hetmanate of B. Khmelnytskyi. Spatial boundaries include: 1) Ukrainian lands, where the state-building processes took place in the middle of the 17th century; 2) places of residence and scientific activity of V. Lypynskyi (Ukraine, Poland, Switzerland, Austria, Germany).

The dissertation is based on a thorough analysis of its key historiographical sources: the monographs «Stanislav Mikhail Krichevskyi» (1912), «Ukraine at the turn of the 1657–1659. Notes to the history of Ukrainian state-building in the 17th century» (1920), historical intelligence «Two moments from the history of post-revolutionary Ukraine», articles «Artillery general of the Grand Duchy of Rus (from the archive of the Nemirits)», Danylo Bratkovskyi – public figure and writer of the end of the 17th century», «Arianian sejmik in Kyselyn in Volyn in May 1638 (the addition to the history of Arianism in Ukraine)», the treatise «Letters to Brothers-Farmers» (1926), a political pamphlet «Ham and Yafet. On the occasion of the tenth anniversary of April 16/29, 1918» (1928). As well as his epistolians to M. Hrushevskyi, D. Doroshenko, I. Krevetskyi and other scholars.

As a result of the work we can formulate a number of conclusions. First, an analysis of the scientific development of the problem showed the attention of the researchers to the conceptually new view of V. Lypynskyi on the problems of state-building during the hetmanate of B. Khmelnytskyi. In particular, the role of the Ruthenian Cossacks gentry in the revolutionary events of 1648–1657, its place in the formation of a new Ukrainian «aristocracy» and the functioning of state institutions.

Secondly, the formation of the historical views of V. Lypynskyi was influenced by the course of neo-romanticism, the modernist trend in historiography and positivism. Although not having a professional history education and not being an academic researcher, the scientist occupied a special, somewhat separate place in the historiography of the 1900–1920-s. His contribution to the study of the state-building processes during the hetmanate of B. Khmelnytskyi and the formation of the state «Zaporozhian Army» largely determined the development of historical science in the future.

Third, the researcher worked in the archives of Krakow, Lviv and Warsaw in search of new historical sources. He was the first in historiography to use documents from the family archive of the noble family of the Olizars. Introduced a considerable amount of new materials to scientific circulation. The analysis of scientific monographs and articles of a scientist testifies to the tendency of his using of sources of personal origin. First of all letters. He also worked with various diaries, travel notes of foreigners.

Fourth, V. Lypynskyi tried to expose the problem of the development by B. Khmelnytskyi of the foundations of the state idea, to trace the evolution of his political views from adherence to the basic principles of Jagiellonian legitimacy to the restoration of a separate Ukrainian state within all its ethnic lands. Deeply analyzing the sources, he found that the hetman and starshynas (senior officers) considered the Hetmanate to be the direct heir of princely Rus and the Ukrainian kingdom of King Daniel.

Fifth, the scientist has disproved the stereotypes of Polish, Russian and Ukrainian Populist historiography with their views on B. Khmelnytskyi as a «rebel», «avenger», «Cossacks' father». V. Lypynskyi claimed that B. Khmelnytskyi became the creator of a new state. The scientist first raised and tried to solve the problem of hereditary transfer of power by the hetman. He affirmed that a monarchical form of government would provide the Ukrainian state of the 17th century sustainable development, the emergence of the political elite («aristocracy»), economic prosperity and social stability.

Sixth, V. Lypynskyi was the first in historical science to prove the active participation of the Cossack gentry in the revolutionary events of the 17th century. He tried to reveal the role of the gentry in the development of the state institutions of the «Zaporozhian Army». In contrast to Populist historiography, he positively evaluated the participation of the gentry in state-building processes. He, unfortunately, exaggerated its importance in the preparation and organization of the performance. He did not emphasize that the gentry did not become a separate status in the Ukrainian state and dissolved in the environment of the Cossack starshynas (senior officers).

Seventh, for the first time in historiography, a scientist tried to unravel the complex process of formation of the state elite of the Hetmanate, in his terminology – «national aristocracy». He proved that it was based on Cossack starshynas (senior officers) – mostly

from the urban Cossacks – and representatives of the Cossack gentry. Occidentalism is clearly evident in the scientist's views on the Cossack state. He regarded it as a kind of European chivalry and put it on one hierarchical stage with Western aristocracies. He emphasized the military and land ownership nature of Ukrainian urban Cossacks. V. Lypynski, unlike representatives of Populist historiography, positively assessed the role of the starshynas in the revolutionary events of the 17th century. He considered them to be the creators of the restored Ukrainian state. V. Lypynskyi, unlike representatives of Populist historiography, positively assessed the role of the starshynas in the revolutionary events of the 17th century. He considered them the creators of the restored Ukrainian state.

The main provisions of the dissertation were tested by the author at international, all-Ukrainian and regional scientific conferences. Among them: «Days of Science of the Faculty of History: Materials of the Second International Scientific Conference of Young Scientists dedicated to the 175th Anniversary of Taras Shevchenko Kyiv National University» (Kyiv, April 2009); «The Ukrainian State of the Middle of the 17th Century: Problems of Formation and Development» (Kamianets-Podilskyi, October 2009); a number of reporting scientific conferences of teachers, doctoral students and graduate students of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University (Kamianets-Podilskyi, 2009, 2010, 2011); «The First International Scientific-Practical Conference «Arkasiv Readings» (Mykolaiv, April 14–15, 2011); «The third International Scientific Conference Grand Duchy of Lithuania and Ukraine» (Kamianets-Podilskyi, October 2013); «International Conference» Early Modern Ukraine: Problems of Terminology and Unification of the Conceptual Apparatus» (Kamianets-Podilsky, May 2015); «The Fourth International Scientific Conference Grand Duchy of Lithuania and Ukraine» (Kamianets-Podilskyi, September 2015); «69th International Scientific Conference Karazin Readings (Historical Sciences)» (Kharkiv, April 26, 2016); «The Sixth International Scientific and Practical Conference of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, dedicated to the 150th anniversary of the birth of Mikhaïlo Serhiyovych Grushevskyi (1866–1934)» (Kamianets-Podilskyi, October 2016).

The practical significance of the work implies the possibility of using its provisions and conclusions for: 1) further research of the problems of Ukrainian state-building of the

times of Hetmanate of B. Khmelnytskyi; 2) a deeper coverage of the historiography of the Ukrainian Revolution of the 17th century, outlining its perspective and unexplained aspects; 3) study the source base of these problems; 4) creation of generalizing works on the history of Ukraine, its statehood, historiography, elitology, cratology (the science of power). The conclusions of the dissertation research can be used in the development of lecture courses, special courses, optional courses, tutorials, etc.

Keywords: V. Lypynskyi, B. Khmelnytskyi, «Zaporozhian Army», Ukrainian Revolution, aristocracy, hetmanate, state idea, state-building process, elite, epistolians, historiography, Cossacks, monarchism, gentry.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Калущкий С. С. Особливості формування історичних поглядів В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 8. Т. 1. С. 34–35.

2. Калущкий С. С. Ідея соборності українських земель в середині XVII ст. у висвітленні В. Липинського. *Українська держава середини XVII ст. : проблеми становлення та розвитку* : збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К.-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. С. 56–62.

3. Калущкий С. С. Постать Івана Виговського в оцінці В'ячеслава Липинського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол. : відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 253–260.

4. Калущкий С. С. В'ячеслав Липинський про становлення політичної еліти Української держави середини XVII ст. в умовах взаємовпливу Сходу та Заходу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія* : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця : б. в. 2010. С. 18–21.

5. Калущкий С. С. Історична розвідка В'ячеслава Липинського «Данило Братковський і його доба». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 9. Т. 1. С. 37–39.

6. Калущкий С. С. Українсько-шведські відносини 1654–1657 рр. в оцінці В'ячеслава Липинського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 42–49.

7. Калущкий С. С. В'ячеслав Липинський про роль шляхти та козацтва в становленні Української держави середини XVII ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський* : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 2. Т. С. 20.

8. Калущкий С. С. В. Липинський про вплив традицій західної та східної політичних систем на становлення монархічної форми правління в Українській державі середини XVII ст. *Анатолій Олексійович Копилов : Особистість у вимірі епохи. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія* / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка : уклад. : О. М. Завальнюк, В. С. Степанков ; відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 226–230.

9. Калущкий С. С. Проблема вибору Богданом Хмельницьким монарха-протектора у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Архасівські читання* : матеріали І

Міжнародної наукової конференції, (14–15 квітня 2011 р.). Миколаїв : МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. С. 267–269.

10. Калущий С. С. Участь подільської шляхти у повстанні 1648 року у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 50–51.

11. Калущий С. С. Гетьман Б. Хмельницький в оцінці В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 71–79.

12. Калущий С. С. Формування монархічних поглядів В. Липинського : історіографія проблеми. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 3. Т. С. 11–12.

13. Калущий С. С. В'ячеслав Липинський про взаємовідносини Богдана Хмельницького зі шляхтою. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 90–97.

14. Калущий С. С. Періодизація Української революції XVII ст. у висвітленні В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 23–24.

15. Калущий С. С. Археографічна діяльність В'ячеслава Липинського у 1903–1911 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. Т. С. 17–18.

16. Калущий С. С. Лосєвська битва 1649 р. у висвітленні В. Липинського. *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. III. С. 357–371.

17. Калущий С. С. Сутність терміну «аристократія» в історичній концепції В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута». 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 491–496.

18. Калущий С. С. Роль українського козацтва у державотворчих процесах XVII ст. : погляд В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута». 2016. Т. 26 : До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 278–296.

19. Калущий С. С. Листи гетьмана Б. Хмельницького як складова джерельної бази історичних праць В. Липинського. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.)*. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 17–18.

20. Калущий С. С. Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським. *«Археологія & Фортифікація України» : збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / відп. ред. О. О. Заремба*. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2016. С. 14–19.

21. Калущий С. С. Національні причини Української революції XVII ст. у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Історіографічні дослідження в Україні : збірник наукових праць*. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 161–173.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1 Стан наукової розробки теми.....	23
1.2 Аналіз джерельної бази	38
1.3 Методологічні засади роботи	56
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ	
ПОГЛЯДІВ В. ЛИПИНСЬКОГО.....	72
2.1 Становлення методологічних принципів	
і створення наукових праць.....	72
2.2 Джерельна основа робіт.....	99
РОЗДІЛ 3. ПОСТАТЬ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ФОРМУВАННЯ	
НИМ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ В ОЦІНЦІ ВЧЕНОГО.....	127
3.1 Становлення державницьких поглядів Б. Хмельницького.....	127
3.2 Централізація влади і спроба утвердження	
спадкового гетьманату.....	146
РОЗДІЛ 4. ПОГЛЯДИ В. ЛИПИНСЬКОГО НА РОЛЬ	
«НАЦІОНАЛЬНОЇ АРИСТОКРАТІЇ» ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ	
ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ.....	162
4.1 Значення городового козацтва у створенні політичної еліти.....	162
4.2 Участь шляхти у формуванні нової української	
«аристократії» і функціонуванні державних інститутів.....	178
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	197
ДОДАТКИ	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Акты ВК** – Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов;
- Акты ЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России;
- Акты ЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России;
- Архив ЮЗР** – Архив Юго-Западной России;
- АУ** – Архіви України;
- ВКЛ** – Велике князівство Литовське;
- ВЛА** – В'ячеслав Липинський «Архів»;
- ВЛТ** – В'ячеслав Липинський «Твори»;
- ВУР** – Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах;
- ДБХ** – Документи Богдана Хмельницького;
- ДНВВ** – Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.;
- ЕІУ** – Енциклопедія історії України;
- ЗКЛ** – Збірник козацьких літописів;
- ЗНТШ** – Записки наукового товариства імені Шевченка;
- КС** – Київська старовина;
- ІУК** – Історія українського козацтва;
- ІУР** – Історія України-Руси;
- ІУС** – Історія українського селянства;
- КФС** – Краткий философский словарь;
- ПЕС** – Політологічний енциклопедичний словник;
- ЛНВ** – Львівський науковий вісник;
- ПСЗРИ** – Полное собрание законов Российской империи;
- РвВЗ** – Реестр всего Войска Запорожского;
- СВУ** – Союз визволення України;
- СЕ** – Соціологічна енциклопедія;
- СГРЛ** – Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год;

СЄДІЛ – Східноєвропейський дослідний інститут імені В. Липинського (1963 р. заснування, м. Філадельфія, штат Пенсильванія, США);

СУМ – Словник української мови;

УІ – Український історик;

УІЖ – Український історичний журнал;

УНІ-Б – Український науковий інститут у Берліні;

УСХД – Український союз хліборобів-державників;

УУГ 1998 – Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657);

УУГ 2004 – Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687);

ФЕС – Філософський енциклопедичний словник;

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки;

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у Києві;

HUS – Harvard Ukrainian Studies;

Vol. leg. – Volumina legum;

Pk – Przegląd krajowy;

Zd – Zrodla dziejowe.

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена необхідністю подальшого комплексного дослідження внеску В. Липинського у вивчення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.). Існуючі на сьогоднішній день статті і монографії засвідчують увагу науковців лише до окремих аспектів напрацювань вченого. Так, вони не оминали увагою його здобутки у висвітлення ролі шляхти у подіях Української революції середини XVII ст., спроби Б. Хмельницького утвердити спадковий гетьманат та іншого. Розкривали також внесок В. Липинського у становлення консервативно-державницького напрямку української історіографії *. Натомість не ставав предметом детального дослідження його вклад у аналіз ролі Б. Хмельницького у розробці основ державної ідеї і його послідовний курс на її реалізацію; усвідомлення ним та його соратниками спадкоємності Гетьманщини із князівською Руссю. Доцільне є подальше вивчення внеску вченого у висвітлення процесу централізації влади гетьманом; перетворення цієї посади у спадкову шляхом її передачі сину Юрію. Потребує глибшого осмислення розуміння В. Липинським складного процесу становлення політичної еліти («національної аристократії») відновленої Української держави, ядром котрої стали козацькі старшини та покозачені представники шляхти, і ролі гетьмана у його перебігу. Слід розкрити також участь покозачених шляхтичів у формуванні та функціонуванні новостворених державних інститутів.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена тим фактом, що у сучасній історіографії немає праць у яких було б проаналізовано джерельну основу історичних статей і монографій В. Липинського. По сьогоднішній день не оцінено належним чином його здобутків у виявленні нових документів у краківських, варшавських і львівських архівосховищах, а також приватних архівах.

* Франк Сисин у доповіді «Грушевський та Липинський в історичних дебатах» (Мюнхен, 2012 р.) звертав увагу, що політологи вважають В. Липинського перш за все теоретиком політичної думки, незважаючи на його чималий внесок як історика XVII ст. [631, с. 206]. Більше того, можемо говорити лише про наявність низки наукових статей, у яких аналізуються його історичні погляди і внесок в історіографію Української революції XVII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з тематикою наукових досліджень кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вона тісно пов'язана з темою відділу української історіографії Інституту історії України НАН України «Людина, суспільство, влада в Україні: вектори та стратегії соціокультурної взаємодії за доби середньовіччя – раннього нового часу» (номер державної реєстрації 0117U000243).

Об'єктом дослідження є науково-історичний доробок В. Липинського.

Предмет дослідження – внесок В. Липинського у висвітлення ролі гетьмана Б. Хмельницького у розробці основних положень державної ідеї та становленні національної аристократії Гетьманщини у 1648–1657 рр.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри: 1) конкретно-історичний, що охоплює 1648–1657 рр.; 2) історіографічний – 1903–1931 рр. Вибір хронологічних меж конкретно-історичного виміру зумовлений гетьмануванням Б. Хмельницького. Вибір хронологічних меж історіографічного виміру – становленням і розвитком історичних поглядів В. Липинського, написанням ним наукових праць відповідної тематики.

Територіальні межі дослідження охоплюють: 1) українські терени, де відбувалося державотворення другої половини XVII ст.; 2) місця проживання і наукової діяльності В. Липинського (Україна, Польща, Швейцарія, Австрія, Німеччина).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на підставі аналізу залучених до дисертації джерел, здобутків попередників, сучасної методології дослідити постать Б. Хмельницького та формування національної аристократії в 40-х–50-х рр. XVII ст. у науковій творчості В. Липинського.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання:

- висвітлити стан наукової розробки теми;
- вивчити комплекс історіографічних джерел із метою дослідження процесу становлення і розвитку наукових поглядів В. Липинського, його методології та

внеску в історіографію; проаналізувати використані ним документи періоду 1648–1657 рр., а також джерела, віднайдені пізнішими науковцями;

- з'ясувати оцінку істориком особи Б. Хмельницького у контексті формування ним основ державної ідеї;

- розкрити погляди вченого на питання централізації гетьманом влади і його спроби утвердження її спадкової передачі;

- з'ясувати розуміння В. Липинським ролі городового козацтва у створенні політичної еліти (національної аристократії);

- визначити внесок дослідника у вивчення участі шляхти у формуванні аристократії Гетьманщини і функціонуванні її державних інститутів протягом 1648–1657 рр.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що

вперше:

- висвітлено джерельну основу історичних праць дослідника;

- проаналізовано низку віднайдених і введених ним до наукового обігу документів, листів тощо;

- запропоновано періодизацію формування історичних поглядів вченого і його методології;

- з'ясовано розуміння науковцем тяглості розробленої Б. Хмельницьким державної ідеї від князівських часів до Гетьманату 1648–1657 рр.;

уточнено:

- структуру запропонованої В. Липинським періодизації революційних подій в Україні другої половини XVII ст.;

набули подальшого розвитку:

- висвітлення стану розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;

- аналіз інформативного потенціалу як історіографічних джерел наукових праць вченого, так і його епістоляріїв;

- вивчення оцінки В. Липинським постаті Б. Хмельницького у контексті формування ним державної ідеї;

- дослідження монархізму гетьмана у висвітленні історика;

- висвітлення поглядів В. Липинського на роль шляхти у формуванні нової української «аристократії» і функціонуванні державних інститутів;
- вивчення розуміння вченим місця городового козацтва у становленні політичної еліти Гетьманщини у середині XVII ст.;
- дослідження специфіки розуміння ним терміну національна аристократія.

Практичне значення праці полягає у тому, що її положення і висновки стануть у нагоді для такого: 1) досліджень історіографічних питань Української революції другої половини XVII ст.; 2) визначення й окреслення перспективних і нез'ясованих раніше аспектів названої тематики; 3) створення узагальнювальних праць із історіографії подій в Україні другої половини XVII ст. Отримані у дисертації результати значно розширюють сучасні знання з наукової творчості В. Липинського, зокрема, стосовно його поглядів на постать Б. Хмельницького та формування національної аристократії у 1640–1650-х рр.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях автора на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: «Дні науки історичного факультету: матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих вчених, присвяченої 175 річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (Київ, квітень 2009 р.); «Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2009 р.); низка звітних наукових конференцій викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2009, 2010, 2011 рр.); «I Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» (Миколаїв, 14–15 квітня 2011 р.); «III міжнародна наукова конференція «Велике Князівство Литовське і Україна» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2013 р.); «Міжнародна конференція «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» (Кам'янець-Подільський, травень 2015 р.); «IV міжнародна наукова конференція «Велике Князівство Литовське і

Україна» (Кам'янець-Подільський, вересень 2015 р.); «69-та міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 26 квітня 2016 р.); «VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934)» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2016 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 21 наукову статтю, 6 із яких – у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 – у наукових періодичних виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз.

Обсяг і структура дисертації зумовлені її метою та завданнями. Праця складається із переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (660 позицій) і 4 додатків. Загальний обсяг рукопису становить 283 сторінки, із них 179 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Постать В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931) є непересічною у вітчизняній суспільно-політичній та науковій думці. Він заклав теоретичні основи українського консерватизму і зробив вагомий внесок в історичну науку. Майбутній основоположник державницького напрямку української історіографії, хоч і не вважав себе академічним дослідником у повному розумінні цього поняття, проте завдяки самовідданим працям дав власний погляд на державотворчі процеси за гетьманування Б. Хмельницького і позитивну оцінку у них вищих верств держави «Військо Запорізьке». Дискутуючи із представниками народницької історіографії, він спробував не лише «повернути» аристократію на сторінки монографічних робіт, а й посіяти зерно аристократизму у свідомості українців.

Історіографічний огляд проблеми доцільно структурувати таким чином: 1) прижиттєва історіографія (1912–1932 рр.); 2) радянська (1933 – перша половина 1980-х рр.); 3) дослідження сучасних українських вчених (друга половина 1980-х рр. – по сьогоднішній день); 4) історіографія діаспори і зарубіжна.

Публікація наукових робіт В. Липинського не залишалася без уваги істориків ще за його життя. У результаті осмислення висловлених дослідником на їх сторінках думок побачили світ замітки, рецензії, статті, есе й монографії, які розкривають його внесок у висвітлення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького. Перш за все аналізувалися погляди вченого на місце особи в історії, зокрема, значення гетьмана у становленні державних інститутів, роль політичної еліти (аристократії) і складнощі її формування у 1648–1657 рр., участь козацької шляхти у подіях Української революції та інші питання [603].

Праці В. Липинського виділялися своєю концептуальною новизною, давали відмінний від народницької історіографії погляд на події 1648–1657 рр. На цю особливість його наукової творчості сучасники звернули увагу одразу після виходу у світ книги «Stanisław Michał Kryczewski» («Станіслав Михайло Кричевський», інша назва «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького») та розвідки «Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy» («Два моменти з історії післяреволюційної України») 1912 р. [604; 605; 610; 298, с. 2; 381, с. 18-19]. Одним із ключових аспектів історичної концепції В. Липинського стало його бачення місця поkozачених шляхтичів в Українській революції XVII ст. і їх впливу на становлення державних інститутів Гетьманщини. Д. Дорошенко [604], М. Залізняк [605], І. Крип'якевич [610], започаткувавши вивчення його внеску в історіографію питання участі шляхти у революційних подіях, звертали увагу на її актуальність і новизну [604, с. 106-107; 605, с. 556; 610, с. 188]. «Се перша робота сього роду, але робота переломова, оперта на багатім матеріалі...» – зауважував І. Крип'якевич [610, с. 188]. М. Залізняк відзначав, що В. Липинському вдалося на основі документів проаналізувати причини підтримки українськими шляхтичами революції й з'ясувати, що саме вона своєю участю надала виступові національно-політичний характер [605, с. 556-557]. І. Крип'якевич, рецензуючи монографію «Станіслав Михайло Кричевський», звертав увагу, що книга присвячена, в першу чергу, ролі шляхти у революційних подіях і тому назву роботи вважав надто вузькою [610, с. 188]. Висвітлив внесок В. Липинського у дослідження національних, релігійних і соціальних причин підтримки українськими шляхтичами виступу проти уряду Речі Посполитої, організацію ними населення на боротьбу проти польських військ і адміністрації, роль представників шляхетської верстви у державному будівництві. Рецензент позитивно оцінив історіографічну новизну поданих автором коротких життєписів найвпливовіших представників шляхти у рядах повстанців [610, с. 189-190]. С. Томашівський зазначав, що у роботі В. Липинського «Участь шляхти...» висловлено нові погляди на причини й рушійні

сили виступу. «В дечім навіть ся монографія творить основний перелім у поглядах на характер великої української революції» – зазначав вчений [298, с. 2].

Таким чином, видання роботи «Станіслав Михайло Кричевський» та її обговорення започаткували новий етап в історіографії Української революції і державотворчих процесів XVII ст. Д. Дорошенко, М. Залізник, І. Крип'якевич, С. Томашівський у своїх рецензіях та відгуках зазначали якісну відмінність поглядів В. Липинського на події її перших двох років. Вважали цю книгу одним із найгрунтовніших, після праць М. Костомарова, досліджень із даної проблематики.

Протягом Першої світової війни і революційних подій в Україні 1917–1921 рр. вивчення історіографічного доробку В. Липинського не проводилося. Ситуація змінилася лише після виходу друком його монографії «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», яка привернула увагу як дослідників на еміграції, так і тих, що залишилися проживати у радянській Україні. С. Томашівський першим спробував проаналізувати погляди її автора на роль Б. Хмельницького у розбудові держави «Військо Запорізьке», зовнішньої і внутрішньої політики українського уряду [617]. І. Крип'якевич у своїй рецензії «України на переломі» акцентував увагу, що основними її проблемами стали: 1) зовнішньополітичний курс гетьмана Б. Хмельницького у 1656–1657 рр., 2) його внутрішня політика, яка була спрямована на консолідацію різних суспільних верств – низів козацтва, городових козаків, міщан, священників, представників шляхти – і розбудову держави. Відзначив внесок історика у вивчення спроби створення спадкового гетьманату і формування «нової служебно-боярської верстви» [611, с. 84-85].

П. Клименко у рецензії на «Україну на переломі», опублікованій у «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» (1923 р.), розкривав погляди її автора на проблему становлення монархічної форми правління за гетьманування Б. Хмельницького. Зазначав, що останній – центральний персонаж монографії; для В. Липинського – «один із найгеніальніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми і зовнішніми» [608, с. 239]. Рецензуючи книгу, торкнувся

проблеми трактування вченим ролі руських шляхтичів і козацтва в революційних подіях середини XVII ст. [608]. Висвітлив його погляди на причини їх війни проти Речі Посполитої. Доводив, що городових козаків і шляхту вважав рушійною силою революції і творцями держави [608, с. 239-240].

Д. Дорошенко у роботі «Огляд української історіографії» (Прага, 1923 р.), висловлюючи міркування щодо внеску В. Липинського в історичну науку, проаналізував не лише його монографії «Станіслав Михайло Кричевський» і «Україна на переломі», а й нарис «Шляхта на Україні» та низку наукових статей і розвідок [223, с. 210-211]. Стверджував, що він довів факт участі шляхти у виступі гетьмана Б. Хмельницького, яка долучилася до формування нової української аристократії – «допомагала йому зорганізувати державу й надала всій його політиці широкий державний розмах» [223, с. 210], – а пізніше поставила станові інтереси вище державних і не спромоглася зберегти здобутки революції [223, с. 210]. Висвітлив погляди В. Липинського на роль Б. Хмельницького у державному будівництві, визначення ним основних векторів зовнішньої політики українського уряду, що були спрямовані на перетворення Гетьманщини у повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Розкрив внесок вченого у вивчення проблеми встановлення гетьманом спадкової форми передачі влади [223, с. 211-212].

І. Кревецький, аналізуючи монографію «Україна на переломі» (бібліографічний огляд «Українська історіографія на переломі», 1924 р.), розглядав її як роботу присвячену Б. Хмельницькому і його ролі у формуванні державної ідеї, що «вибивається передовсім своєю концепцією Великого Гетьмана й великої української революції пол. XVII ст. Концепцією – на скрізь державницькою» [609, с. 172-173]. Внесок дослідника у висвітлення його постаті оцінював позитивно, вважав вагомим поступом у науці в порівнянні із роботами М. Костомарова і М. Грушевського: «Справді Б. Хмельницький В. Липинського се не Б. Хмельницький дотеперішньої української історіографії [...] се свідомий будівничий Української Держави» [609, с. 173]. І. Кревецький торкнувся проблем висвітлення В. Липинським зовнішньої і внутрішньої політики Чигирин, основні вектори якої задавав гетьман. Позитивно характеризував твердження дослідника про

спробу Б. Хмельницького утвердити спадковий гетьманат [609, с. 173-181]. Проаналізував погляди вченого на роль представників української православної шляхти у формуванні політичної еліти відновленої Української держави XVII ст. Звернув увагу, що соціальною основою становлення аристократії Гетьманщини у 1648–1657 рр. він вважав не шляхтичів, а городове козацтво – так само носіїв європейської землеробської культури, різновид рицарства [609, с. 176-180]. І. Кривецький з'ясував, що В. Липинський розглядав революційні події середини XVII ст. з таких позицій: 1) «здобування Української Землі» – потужного колонізаційного імпульсу, який дав можливість українцям відвойовувати й освоювати степи; 2) формування української нації, в якому ключову роль відводив еліті Гетьманщини; 3) розбудови держави, без якої неможливий повноцінний розвиток нації [609, с. 182-183].

У 30-х роках у радянській Україні через ідеологічне нав'язування принципів марксистсько-ленінської методології змінилися оцінки наукового доробку й особи В. Липинського. Водночас глибокого аналізу його наукових здобутків не проводилося. Ще Д. Багалій, висвітлюючи історичні погляди вченого (зокрема на спробу Б. Хмельницького утвердити спадковий гетьманат), вважав, що він займав особливе місце у державно-самостійницькій течії «польсько-українських» (!) істориків [164, с. 249-250, 554-555]. Складається враження, що у такий спосіб В. Липинського намагалися «вилучити» із української історіографії, «накидаючи» йому невизначену національну ідентифікацію. На Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів, яка проходила із 28 грудня 1928 р. по 4 січня 1929 р., його наукові праці було піддано ідеологічній критиці. М. Яворський у доповіді «Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці» «таврував» В. Липинського як «носія і виразника... ідеї дворянського монархізму, ідеї українського станового ладу в історичному процесі»; монографію «Україна на переломі» вважав спробою вченого осмислити причини поразки національно-визвольних змагань українців у відповідності із його «старою схемою» [573, с. 428]. О. Гермайзе зазначав, що В. Липинський, «поляк за культурою, шляхтич за становим походженням», – це представник «войовничого українського фашизму» [573, с. 446]. 1933 р. подібні

оцінки змушений був повторювати О. Оглоблін, характеризуючи одного із основоположників державницького напрямку в українській історичній науці як особу, що стояла біля витоків «української фашистської історіографії» [1, арк. 5]. Радянські історики закидали йому ідеалізацію історичного минулого шляхетської верстви [231, с. 108; 444, с. 655]. Методологія робіт В. Липинського із його розумінням визначного значення особи (людини) в історії, вирішальної ролі активної меншості, позитивною оцінкою аристократичних верств (шляхта, заможне городове козацтво) йшла врозріз із постулатами марксизму-ленінізму, для яких характерний вульгарний егалітаризм, погляд на безликі знеособлені маси як рушійну силу історичного процесу, негативне ставлення до станового суспільства. Оперування вченим такими ірраціональними категоріями як дух, енергія суперечило еволюціонізму та історичному матеріалізму радянської історіографії. Його внесок у вивчення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького – розвитку державної думки, формування політичної еліти Гетьманщини – суперечили основним постулатам радянської історіографії і її представниками не вивчався. Постать В. Липинського була практично забутою.

Із 80-х років українські історики отримали можливість вільно вивчати наукову й публіцистичну творчість В. Липинського. Сучасні дослідники прагнуть дати об'єктивний погляд на його історіографічну спадщину. Вони, перш за все, звертають увагу на його здобутки у висвітленні питань *творення держави і рушійних сил даного процесу за гетьманування Б. Хмельницького*. В. Матях, проаналізувавши роботи вченого, дійшла висновку, що він відійшов від усталених в українській, польській і російській історіографії поглядів на революційні події в Україні у середині XVII ст., основним змістом яких вважав державотворчий процес [475, с. 63; 633, с. 512]. В. Смолій і В. Ричка з'ясували, що, на думку дослідника, «носієм державницьких устремлінь виступала шляхта, яка в роки війни взяла на себе основний тягар у процесі створення Української держави» [522, с. 143]. Тому В. Шевчук вважає його головною заслугою як історика постановку в науці питання про участь покозачених шляхтичів в революції [571, с. 91]. Я. Дашкевич висловлював критичні зауваження до роботи «Участь шляхти...», бо

«заідеологізованість його праць не завжди сприяла відтворенню об'єктивної правди» [220, с. 250]. Водночас він стверджував, що вченому своїм фундаментальним дослідженням вдалося подолати стереотип тогочасної історичної науки із її ставленням до української шляхти як до чогось чужого й ворожого [220, с. 250]. Н. Яковенко у статтях «Gente ruthenus natione polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського» [576, с. 97-102] та «Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського)» висвітлила внесок вченого у дослідження чисельності шляхтичів у виступі. На її думку, він, вивчаючи різноманітні джерела, нарахував від 1300 до 1500 осіб із 6–7 сотень шляхетських родин. Н. Яковенко розкрила погляди історика на причини, що їх до цього спонукали [576, с. 100; 575, с. 21-30].

В. С. Степанков у низці статей висвітлив сутнісну новизну його внеску в історіографію. Стверджує, що В. Липинському вдалося аргументувати думку, що кінцевою метою революційної боротьби у середині XVII ст. стало «витворення незалежної Української держави» [545, с. 272]; вважає його першим дослідником, який дав визначення подіям «Велика українська революція» й висловив свій погляд на її хронологічні рамки. З'ясував, що науковець розглядав городове козацтво суспільною силою, яка відновила українську державність; натомість роль показаченої шляхти серед нової аристократії розумів у збереженні і передачі ними її старої руської традиції [545, с. 272-279]. Ю. Терещенко стверджує, що «учений вказує на соціальну близькість «осілої дрібної шляхти» до городового козацтва, яке також бореться за повноправне володіння своєю землею з королівськими старостами» [555, с. 68].

Сучасні дослідники звертають увагу на здобутки В. Липинського у висвітленні *питання формування Б. Хмельницьким спадкового гетьманату, оцінку його постаті вченим* та інші аспекти. Адже його погляди на уведені до наукового розгляду у 20-х рр. названі проблеми задали вектор їх подальшого розуміння. Я. Дашкевич свого часу характеризував погляди вченого як крайні «праві» і такі, що потребують додаткового підтвердження джерельним матеріалом [221, с. 107-108; 440]. В. Матях і Г. Папакін вважають, що автор «України на переломі» розкривав

особистість гетьмана не лише з позицій професійного історика, а й як ідеолог консервативної ідеї й новітнього спадкового українського монархізму, проводячи паралелі між подіями XVII і XX ст. [475, с. 63; 486, с. 184-188]. В. С. Степанков з'ясував, що саме В. Липинський започаткував вивчення династичної передачі гетьманської влади як наукової проблеми [545, с. 280].

В. Романцов ставить під сумнів достовірність твердження вченого, що бажання гетьмана перетворити свою владу на спадкову опиралося на традицію, «якщо лише не мати на увазі віддалені хронологічно князівські часи» [277, с. 250]. Погляди В. Липинського на проблему харизматичної природи влади Б. Хмельницького, що стала підґрунтям для формування спадкової форми передачі гетьманської булави його синові Юрію, вивчав В. Масненко. Він з'ясував внесок історика у дослідження механізму легалізації і легітимації такого кроку в очах козацької старшини й поспільства. Вважає, що у трактуванні вченого український керманіч є постаттю загальноєвропейського масштабу, яка своєю діяльністю вплинула на формування політичної еліти Гетьманщини і процес націотворення у ранньоновий час [470, с. 90-95]. Проблема становлення монархічної форми правління роду Хмельницьких в історичній творчості історика висвітлена у роботах Ю. Терещенка [552, с. 351-356]. На його думку, В. Липинський слушно розглядав запровадження спадкового гетьманату як найбільш оптимальний спосіб стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію і зберегти Українську державу XVII ст. [552, с. 334-335]. Я. Федорук з'ясував, що погляди В. Липинського про доцільність монархічної влади гетьмана, як основної запоруки становлення Гетьманщини, мають генетичний зв'язок із основними положеннями краківської історичної школи і перенесені вченим на ґрунт українських реалій ранньонового часу [560, с. 209-210; 561; 562, с. 174], а його інтерес до постаті Б. Хмельницького відповідає загальним тенденціям розвитку тогочасної української історіографії із її зацікавленням подіями середини – другої половини XVII ст. [560].

Сучасні історики висвітлюють внесок В. Липинського у дослідження соціального походження гетьмана (В. Романцов [277, с. 140-141]), формування ним основних положень національної ідеї (Я. Федорук [562]), його ролі у визначенні

зовнішньополітичного курсу українського уряду (С. Гелей [388, с. 42-47], М. Горєлов [398], В. Гром та В. Цибульський [403, с. 73; 567], К. Кондратюк [449, с. 161-162], Ю. Поліщук [498, с. 150-151], О. Проценко і В. Чепинога [512], В. Романцов [277, с. 175-231]), внутрішньої політики й розбудови державних інститутів (Л. Буряк [381, с. 19], С. Гелей [388, с. 47-49], Л. Мельник [476, с. 192-199], І. Передерій [272, с. 238, 426; 332], В. В. Степанков [532], В. С. Степанков [545, с. 281], О. Струкевич [549, с. 43-44]).

Ю. Терещенко вважає, що В. Липинському, на відміну від М. Грушевського, вдалося глибше й об'єктивніше зрозуміти постать Б. Хмельницького і його політичний курс, спрямований на здобуття української державності. Він «зумів роздивитися ті особливості діяльності Б. Хмельницького, які ігнорувалися народницькою історіографією і згодом свідомо заперечувалися [...] М. Грушевським» [553, с. 333]. Зокрема, політичний курс гетьмана на створення нової аристократії, ряди якої поповнювалися кращими представниками усіх станів [553, с. 344].

Сучасні українські вчені вивчають також *проблему формування історичних поглядів В. Липинського і становлення його методології*. Із початку 90-х років ХХ ст. по сьогодні ці питання висвітлюють І. Гирич, В. Масненко, І. Передерій, О. Приймак, П. Радько, Н. Яковенко, О. Ясь та інші. Торкався їх Я. Дашкевич. Він вважав, що історичні погляди вченого сформувалися ще до Першої світової війни і в подальшому не зазнали помітної еволюції [220, с. 250-252; 221, с. 457-460]. Натомість В. Масненко [472], І. Передерій [332, с. 19-25; 272, с. 238-241, 426-427; 607], П. Радько [276, с. 52], О. Ясь [582, с. 118; 197] дотримуються думки про його частковий відхід у пізніх роботах від засад неоромантизму до ширшого застосування соціологічного та теоретико-політологічного аналізу взаємозалежності й взаємодії держави, еліти і суспільства

Вагомий доробок у вивчення історичних поглядів В. Липинського і становлення його як науковця належить І. Гиричу [390; 395; 396]. Він спробував з'ясувати причини захоплення майбутнім вченим епохою гетьмана Б. Хмельницького. Висвітлив пошуки молодим дослідником документів ХVІІ ст. та отримання навиків

роботи із ними. З'ясував процес підготовки В. Липинським збірника «Z dziejów Ukrainy» («З історії України») і монографії, присвяченої київському полковнику Михайлу Кричевському. І. Гирич торкнувся його наукової співпраці із М. Грушевським і проблеми впливу народницького напрямку на вченого-початківця. Розкрив роль останнього у становленні державницької інтелектуальної традиції [391; 392; 393; 394, с. 130-132].

І. Передерій у монографії, присвяченій життєвому і творчому шляху В. Липинського, висвітлює процес початкового етапу становлення його як вченого-історика, з'ясувала, в яких архівних установах та бібліотеках працював молодий дослідник [272, с. 204-205]. В. Масненко звернув увагу на розуміння вченим взаємозв'язку між становленням Української держави і її географічним розташуванням [473, с. 63-77]. Н. Яковенко розглядала формування історичних поглядів В. Липинського у рамках європейського вектору історіографічного процесу. Вона з'ясувала вплив краківської історичної школи, а через її представників ідей німецької класичної філософії, на становлення майбутнього вченого. Дослідниця стверджує, що він «переніс» методологічні принципи краківських істориків на ґрунт Української революції XVII ст. й процес відновлення держави за Б. Хмельницького [311, с. 193-196].

О. Ясь вважає В. Липинського «найяскравішим репрезентантом» неоромантизму [338; 339; 583; 589, с. 225]. Він з'ясував, що умови змін наукового світогляду Модерну й поширення неоромантичних історіографічних тенденцій істотно вплинули на формування його як вченого. Звернув увагу на розуміння ним історичного процесу як ірраціонального феномену, що було властиво відповідним напрямкам (філософія життя) німецької класичної філософії. Як і історик діаспори Л. Білас, вважає, що при становленні науково-методологічних поглядів вченого відіграли роль ідеї філософської течії символізму [580; 589, с. 225]. Висвітлив впливи теорії органіцизму – розуміння суспільства як живого організму – зокрема, на трактування вченим ролі козацтва в українському державотворенні, з'ясував подібність поглядів В. Парето та В. Липинського, зокрема, на роль еліти у суспільстві та її циркуляцію [579, с. 469-470; 591, с. 539-541]. О. Ясь розглядає

останнього як дослідника, що започаткував один із проектів «винайдення України», який відповідав його неоромантичній методології [589, с. 225]; підкреслює його циклічне розуміння історії «як коловороту націй у пошуках вічного шляху до Бога, себто релігійно-морального сенсу історичного буття» [591, с. 544].

Концептуальні основи історичної творчості В. Липинського вивчав В. Масненко [261; 469; 472; 619]. Дослідник висвітлив еволюцію його методологічних принципів, зокрема, порівнюючи роботи «Участь шляхти...» та «Україна на переломі» [261, с. 49-52], розкрив розуміння їх автором харизматичної природи влади гетьмана Б. Хмельницького [261, с. 57-81], з'ясував погляди історика на проблему становлення національної держави у XVII ст. і провідну роль у цьому процесі городового козацтва й окремих представників української шляхти [261, с. 153-174]. В. Масненко висвітлив використання вченим конкретно-історичних методів – прозографії, аналітично-концепційного – та застосування структурного підходу й діахронного принципу викладу матеріалу [261, с. 175-220; 473, с. 56]. Вчений розкрив його погляди на періодизацію української історії [473, с. 56-62]. Проблем філософії історії дослідника торкалися В. Артюх [368], І. Гирич [395, с. 41-44], К. Колесников [330], В. Масненко [261, с. 217-242; 469], І. Передерій [272, с. 238-241], В. Потульницький [502, с. 261-265], І. Тукаленко [337, с. 12], О. Ясь [582, с. 298].

На думку В. Романцова, В. Липинський заклав основи нової історичної консервативно-державницької * концепції, яка «пройнята історичним оптимізмом». Дослідник з'ясував, що він відмовився від традиційного висвітлення революційних подій за проблемно-хронологічним принципом; спробував дати якомога глибший історико-філософський аналіз проблем становлення Української держави XVII ст. і формування національної традиції державності [221, с. 487; 277, с. 103-104; 475, с. 63]. Вчений помітив, що історична концепція В. Липинського має трискладову основу: 1) держава; 2) нація, яка лише у державі має можливість для повноцінного розвитку; 3) еліта (городове козацтво і представники української шляхти) на чолі із

* В. Масненко для визначенні течії державницького напрямку, до якого належав В. Липинський, пропонує термін «консервативно-елітарний» [261, с. 48].

монархом Б. Хмельницьким, які й були творцями держави і нації [277, с. 161]. Розкрив внесок В. Липинського у вивчення національних причин революції, в основі яких були утиски Православної віри [277, с. 118].

Науковий спадок вченого досліджували історики *української діаспори*. У 30-х – 50-х рр. вони висвітлювали такі аспекти його наукової творчості: 1) оцінка постаті Б. Хмельницького і його спроби встановити спадковий гетьманат; 2) місце шляхти у державотворчих процесах; 3) формування історичних поглядів вченого, його методології. Так, Д. Дорошенко у своїх історичних та історіографічних публікаціях і оглядах 30-х років доводив, що автору «України на переломі» вдалося у повній мірі розкрити масштаби зовнішньої політики Б. Хмельницького; його подано як «могутнього організатора Української держави, великого політика і патріота» [345, с. 236]. Б. Крупницький у статті 1948 р. «Богдан Хмельницький в світлі української історіографії» стверджував, що В. Липинський вперше у вітчизняній науці зробив обґрунтовану, оперту на джерела, переоцінку постаті гетьмана, подаючи його як цілеспрямованого політика, творця європейської держави, а не козацького ватажка, який почергово й нераціонально укладає союзи із сусідніми володарями. Водночас Б. Крупницький зазначав: «Незважаючи на всю захопленість образом великого гетьмана, оцінка Липинського не була ніяким зворотом до старого безкритичного пієтету і шанобства 18 ст.» [457, с. 34]. Проблему монархізму Б. Хмельницького в історичних працях науковця досліджував В. Босий [206, с. 47-56]. У 30-х – 50-х рр. Д. Дорошенко [324, с. 171-173; 326, с. 142-143; 344, с. 236], В. Босий [206, с. 39-52], О. Оглоблин [269, с. 19, 102] аналізували його погляди на роль шляхтичів у подіях Української революції XVII ст. і становленні державних інституцій. В. Босий був також одним із перших науковців, які розпочали вивчення формування історичних поглядів В. Липинського [206, с. 37-66]. Вчений-енциклопедист Д. Чижевський досліджував становлення його філософії історії. З'ясував, що він розглядав історичний процес з провіденціальних позицій (релігійного містицизму) і трактував його як «суд Божий». Розкрив розуміння ним рушійних сил розвитку суспільства та звернув увагу на одну із базових для його творчості категорію «аристократії» і рис, якими вона повинна характеризуватися [194, с. 233-236].

Дослідження історіографічного спадку вченого у 60-х – 80-х роках пов'язано із діяльністю Східноєвропейського дослідного інституту імені В. Липинського, відкритого 1963 р. у Філадельфії, США. Основу архівної колекції установи склали документи, наукові та публіцистичні праці, листування вченого, які збиралися ним на еміграції; були викуплені 1931 р. митрополитом А. Шептицьким і в середині 50-х років доправлені до Америки [647, с. 923]. Співробітники інституту О. Оглоблин, І. Лисяк-Рудницький, Л.-Р. Білас, Я. Пеленський та інші дослідники діаспори зробили вагомий вклад у вивчення наукової творчості В. Липинського. У своїх працях *вони змістили акцент із аналізу його внеску у вивчення державності за гетьманату Б. Хмельницького на дослідження формування історичних поглядів, методології та філософії історії* [183, с. 138-172; 376; 419; 467; 487; 488; 490]. І. Лисяк-Рудницький, висвітлюючи дану проблему, з'ясував, що навички роботи із джерелами XVII ст. майбутній науковець здобув завдяки співпраці з істориком С. Томашівським [183, с. 220-221]. Л. Білас розкрив вплив інтелектуального середовища Кракова початку XX ст. на молодого вченого, тоді ще студента Ягеллонського університету; обґрунтував значення краківської історичної школи на процес формування його як дослідника державотворчих процесів середини XVII ст. Припускав можливий опосередкований вплив на нього ідей німецької класичної філософії із її волюнтаризмом та методологічними засадами пруської історіографії. Торкнувся проблеми вивчення В. Липинським соціології у Женевському університеті і впливу ідей італійського вченого В. Парето на його розуміння ролі еліти в історичному процесі. Л. Білас проаналізував структуру роботи «Участь шляхти...»; розкрив проблему сильної творчої особистості та її взаємозалежність від соціальних процесів у працях вченого [376, с. XVII-XCVIII]. Свої думки розвинув у англійській статті «The intellectual development of V. Lypyn's'kyj: his world view and political activity before Word War I» («Інтелектуальний розвиток В. Липинського: його світогляд та політична діяльність до Першої світової війни») [592, с. 264-269].

Л. Білас зробив порівняльний аналіз первісного варіанту «України на переломі» 1912 р. і її зразка 1920 р., в якому акцент зміщено із долі української шляхти на розбудову державних інститутів і становлення політичної еліти в останні роки

життя Б. Хмельницького. Стверджував, що основна ідея роботи – це його прагнення «відродити до життя давню Київську Русь і створити власну українську державу у формі спадкової монархії» [373, с. XXVII]. З'ясовуючи відмінності тексту монографії 1920 р., розглядав такі 5 проблем: 1) трактування В. Липинським значення прийняття гетьманом у 1654 р. царської протекції для відновлення української державності (розвінчування міфу про «переяславську легенду»); 2) висвітлення ним зовнішньої політики Української держави у 1654–1657 рр.; 3) внесок вченого у дослідження спроби Б. Хмельницького запровадити спадкову форму передачі влади; 4) його погляди на залежність процесу відновлення української державності від геополітичного розташування України на кордоні між Західною і Східною цивілізаціями; 5) внесок В. Липинського у вивчення становлення політичної еліти («аристократії») Гетьманщини [373, с. XXV-XLIV]. Л. Білас зауважив, що, на думку історика, остання формувалася із «вищого прошарку старовинного козацтва і зі шляхти». З'ясував, що дану проблему автор «України на переломі» порушував ще у її первісному варіанті 1912 р. та монографії «Станіслав Михайло Кричевський» [373, с. XXIX, XLI]. Помітив вплив на нього робіт польського історика К. Шайнохи, і, можливо, німецького – Г. фон Трайчке [373, с. XXXVI-XXXVII].

Я. Пеленський, досліджуючи історіографічний спадок вченого, з'ясував, що він сформулював і спробував розв'язати три основні проблеми: 1) становлення Української держави (основна тема монографії «Україна на переломі»; «Липинський зосередив увагу у своїх історичних працях на тих моментах української історії, які мали державний характер»); 2) значення еліти (аристократії) у її розбудові та 3) роль видатної особи (Б. Хмельницького, навколо якого вибудовував культ-міф великої людини, героя). Висвітлював також погляди науковця на форму державного устрою Гетьманщини 1648–1657 рр. і спробу встановлення спадкового гетьманату [487, с. 569, 571; 489, с. 588; 488, с. 140; 628, с. XIII]. В його оцінках постаті Б. Хмельницького підкреслював вплив робіт польського історика Л. Кубалі [489, с. 578, 589]. Стверджував, що, застосовуючи структурний підхід для визначення різних груп Війська Запорізького: «Липинський конструює модель нової української

аристократії або еліти, відводячи їй головну державотворчу роль» [628, с. XIII]. Я. Пеленський звертав увагу на застосування ним сугестивного стилю викладу матеріалу та використання аналітично-концепційного методу дослідження [628, с. XIII]. Вважає, що вчений у пізніх роботах відійшов від неоромантичного погляду на історичний процес й ширше застосовував соціологічний та теоретико-політологічний аналіз взаємозалежності й взаємодії держави, еліти і суспільства [628, с. XIII-XIV; 488, с. 141]. Досліджуючи еволюцію його наукових поглядів, стверджував, що перша монографія «Станіслав Михайло Кричевський» «належить до періоду «об'єктивістичної», не обтяженої ідеологічними аспектами історичної творчості В. Липинського» [487, с. 567]. Натомість у його пізніших роботах, на думку Я. Пеленського, мали місце ідеалізація шляхетської верстви, тенденційна інтерпретація низки висловлювань Б. Хмельницького, пунктів Березневих статей і Гадяцького договору, переоцінка династичних задумів гетьмана [487, с. 569-570].

Зарубіжними вченими наукова творчість В. Липинського вивчається мало. Можемо говорити лише про праці польського дослідника Б. Ганцажа. Він, зокрема, розкривав формування його історичних поглядів. Висвітлював становлення як вченого під час навчання у Краківському університеті, звернув увагу на роль культурного середовища, яке мало вплив на майбутнього історика, дослідив передумови й процес написання збірки «З історії України». Проаналізував внутрішню структуру його праці «Станіслав Михайло Кричевський» [316; 606, с. 211-216].

Отже, вихід друком історичних монографій В. Липинського звертав увагу колег-сучасників. Вони помітили його концептуально новий підхід до проблем Української революції XVII ст. і державотворення за гетьманату Б. Хмельницького; відзначали внесок у вивчення ролі козацької шляхти у виступі під його проводом й розширення джерельної бази даного питання. Сучасні дослідники продовжують висвітлювати формування історичних поглядів вченого, його розуміння процесу становлення основних державних інститутів Української держави. Актуалізують внесок В. Липинського у вивчення ролі еліти («аристократії») та особистості у

державному будівництві, проблеми спадкового гетьманату другої половини XVII ст. Водночас подальшого й глибшого аналізу потребують його погляди на проблему генетичного зв'язку відновленої Б. Хмельницьким держави із давньою Руссю, Українським королівством короля Данила та Київським князівством. Менше уваги науковці звертали на внесок історика у вивчення політичної системи й становлення політичних інститутів Гетьманщини у 1648–1657 рр. Залишаються не висвітленими здобутки В. Липинського у дослідженні формування Б. Хмельницьким основних положень державної ідеї. Слід також проаналізувати джерельну базу наукових праць вченого, що, як наслідок, дасть можливість глибше розкрити проблему становлення його історичних поглядів та методології.

1.2 Аналіз джерельної бази

Аналіз джерел дисертаційного дослідження є однією із важливих передумов реалізації поставленої мети й виконання дослідницьких завдань. Без їх вивчення й взаємного порівняння неможливо було б розкрити процес формування історичних поглядів і методології В. Липинського, його внесок у висвітлення проблем становлення політичної еліти («аристократії») відновленої Б. Хмельницьким української держави та ролі гетьмана у розбудові політичних інститутів й формулюванні основних положень державної ідеї.

Специфіка історіографічних джерел, котрі сучасна наука розуміє як «специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу» [233, с. 62], зумовила особливості їх класифікації. Вважаємо доцільним дотримуватися запропонованого Я. Калакурою їх поділу на такі види: 1) наукові дослідження – опубліковані й неопубліковані монографії, статті, брошури, матеріали конференцій, – які є основними історіографічними джерелами; 2) підручники, посібники, довідники та енциклопедії, науково-популярні й публіцистичні праці істориків; 3) бібліографічні довідники й

огляди наукової літератури, рецензії; 4) джерела особового походження – спогади, мемуари, щоденники вчених, їх автобіографії та листування [350, с. 52-54, 208-215; 351, с. 20-21; 355; 204, с. 128-129; 446, с. 13]. У сукупності історіографічних джерел, у відповідності до здобутків методології історіографії, виділяють три рівні: 1) конкретний текст історика; 2) «великий текст» – усі роботи вченого, його творчий доробок; 3) «історико-культурний контекст» [233, с. 62; 352, с. 37].

Найважливішими історіографічними джерелами дисертації є монографії В. Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» 1912 р. видання (інша її назва «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького») [320, с. 145-513; 321; 180] та «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920 р.) [181; 249-255] (Додаток Б). У них найбільш повно простежуються становлення його історичних поглядів, їх методологічної основи й термінології вченого. Автором висвітлено перебіг основних подій революції XVII ст. й окреслено оригінальну історіографічну концепцію, з'ясовано значення розбудови Української держави «Військо Запорізьке».

«Участь шляхти...», обсяг якої в оригінальному першовиданні 1912 р. становить 321 сторінку, складається із 11 сторінок вступу (бл. 4 відсотків від загального об'єму), 171 сторінки – першого розділу (53 відсотки), 51 – другого (16 відсотків) і 85 – третього (27 відсотків), а також додатків, що містять тексти низки історичних джерел, списку вміщених у роботі портретів і картин, переліку друкарських помилок [637, с. XX-XXI]. В. Липинський у вступі обґрунтував актуальність піднятих у монографії проблем. Чітко визначив мету написання: «Її ціль – відтворивши на основі джерельного матеріалу постать одного із шляхти «хмельничан», Станіслава Михайла Кричевського, – дати причинок до пізнання участі й ролі української шляхти в революції 1648 р...» [180, с. 17]. Зробив короткий історіографічний огляд, проаналізувавши роботи польських істориків Л. Кубалі, В. Лозінського, В. Чермака, К. Шайнохи, О. Яблоновського та українських вчених В. Антоновича, М. Грушевського, С. Томашівського. Виокремлював й високо оцінював праці Ю. А. Ролле [180, с. 17, 19]. Таким чином,

аналіз вступу монографії «Станіслав Михайло Кричевський» дає підстави говорити про вплив названих вчених на формування історичних поглядів В. Липинського і його методології.

Перший розділ, що складає більше половини тексту, є найбільш інформативним для висвітлення внеску вченого у вивчення процесів державотворення за гетьманату Б. Хмельницького. Звертає на себе увагу той факт, що у ньому простежуються вузький і ширший контексти. У вузькому контексті дану частину книги присвячено участі козацької шляхти у подіях революції у перші два роки. Автор висвітлює своє розуміння причин підтримки ними гетьмана. Спробував з'ясувати їх чисельність. Охарактеризувати політичне й соціально-економічне становище повстанської та лояльної до польського панування шляхти. Дав їй умовну типологію. Умістив біографи – короткі життєписи – найяскравіших представників революційної шляхти та з'ясував їх подальшу долю. Але спроба В. Липинського осмислити формування козацтва, його стратифікацію і перетворення у провідну верству наддніпрянської України «виводить» до ширшого контексту проблеми. А саме – становлення нової політичної еліти, «аристократії» Гетьманщини і місця козацької шляхти у ній [637, s. XX-XXI; 320, s. VII-VIII, 370-371; 180, с. 5-246]. Другий і третій розділи, що разом складають трохи менше половини роботи, є не настільки інформативні для розкриття тематики дослідження. Висвітлюють життєвий і кар'єрний шлях полковника М. Кричевського, його родовід, обставини підтримання ним виступу Б. Хмельницького [180, с. 247-315]. В. Липинський розкриває перебіг революції у 1648 – першій половині 1649 рр., участь у ній київського полковника, передумови, хід і наслідки Лоевської битви [180, с. 317-431]. Помітно, що тематично монографія складається із двох частин і має в суті своїй дві тематики – це історія прошарку соціального стану, козацької шляхти, та біографія одного із її представників, полковника М. Кричевського. Це знайшло відображення у повній її назві: «Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» [637, s. XX-XXI]. Зважаючи на приблизно рівні їх об'єми, можемо припустити, що вчений вважав обидві із них однаково важливими. Він через кожен із частин червоною

ниткою провів основну ідею монографії – успішним, та й просто можливим, може бути лише той виступ за свободу й державну незалежність, який провадитимуть представники аристократичної верстви, політична еліта.

Відповідно наратив «Участі шляхти...» має свою специфіку. У ній присутні два головних героя: колективний – повстанська шляхта, якій присвячено перший розділ, та індивідуальний – київський полковник М. Кричевський, чия постать й героїчний чин висвітлені у другому й третьому розділах. Текст монографії сконструйовано в дусі неоромантичної історіографії із її поверненням до культу героїчного, сильних, визначних постатей, застосуванням сугестивного стилю написання, який породжує відчуття присутності автора-оповідача. Завдання останнього – здійснити зв'язок між епохами, перенести досвід боротьби за національну свободу минулих століть у сучасність – 10-ті роки XX ст., дати приклад для наслідування. Книга найбільш чітко висвітлює неоромантичну естетику історичних праць вченого [365; 583; 589, с. 225].

Монографія В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» є важливим історіографічним джерелом для з'ясування внеску вченого у дослідження державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького (Додаток Б). Вона виходить за визначені у назві хронологічні межі й охоплює період від 1648 р. – початку революційних подій – по 1659 р. – отримання булави регентом Ю. Хмельницького І. Виговським та фактичною ліквідацією зародків українського монархізму. Імовірно, що визначення верхньої часової рамки 1657 р. зайвий раз свідчить про плани вченого продовжити книгу [252]. Вивчення тексту роботи підтверджує частковий відхід дослідника від неоромантичної методології й ширше застосування соціологічного та теоретико-політологічного аналізу взаємозалежності й взаємодії держави, еліти і суспільства. Ключова проблема праці – це формування із кращих представників городового козацтва й руської шляхти «нової української аристократії» на чолі із гетьманом Б. Хмельницьким. Опрацювання «України на переломі» дозволило з'ясувати думку В. Липинського про час становлення політичної еліти Гетьманщини. Він вважав, що складання присяги пінською

шляхтою – «це документальний знак, що під могутньою рукою Великого Гетьмана вже сформувалась державна аристократична українська верства» [252, с. 236-237].

Аналіз тексту монографії дав можливість висвітлити розуміння вченим питання розвитку політичних поглядів Б. Хмельницького від «політики козацького автономізму» до «унезалежнення козацької Держави» та формування ним основних положень державної ідеї. У цьому контексті істориком висловлено власний погляд на прийняття гетьманом протекторату царя для подолання ягелонського легітимізму [252, с. 18-57, 299]. «Україна на переломі» є важливим джерелом для висвітлення оцінки дослідником процесу зміни форми правління від республікансько-охлократичної до централізовано-авторитарної, становлення спадкового гетьманату роду Хмельницьких та намагання Чигирин об'єднати усі етнічні українські землі. Історик спробував розкрити особливості внутрішньої політики гетьмана, дотримання ним балансу між інтересами усіх станів тогочасного населення козацької України [252, с. 58-254; 628, с. XIII-XIV; 488, с. 141]. Опрацювання роботи дозволило реконструювати запропоновану В. Липинським періодизацію Української революції XVII ст. [252].

Слід наголосити і на своєрідній структурі «України на переломі». Вона розпочинається із поданих вченим текстів присяги пінських шляхтичів Б. Хмельницькому й визнання ними його влади та гетьманського «Забезпечення», даного шляхті Пінського повіту (червень 1657 р.). Ця частина монографії виконує роль своєрідного вступу, що налаштовує читача на відповідне сприйняття подальшого матеріалу. Звертає на себе увагу той факт, що В. Липинський розпочав її із моменту найбільшого, на його думку, тріумфу державницької політики гетьмана. Ним, в суті, застосовано літературний прийом, коли свідомо порушується структура прозового твору і його події розпочинаються із кульмінації, а невдовзі автор повертається до звичної послідовності розповіді. Це свідчить про намагання історика створити не так академічну роботу, як цікаву й доступну широкому загалу книгу [252, с. 11-17].

Важливим історіографічним джерелом для вивчення формування історичних поглядів В. Липинського є первісний варіант (польською мовою) «України на

переломі» – історична розвідка «Два моменти з історії пореволюційної України». Вона була видана у редактованому В. Липинським збірнику «З історії України» [318]. Складається із двох частин «І. У zenіті потуги», що за змістом є скороченою версією «України на переломі» та «ІІ. На переломі», в якій описано й дано оцінку подіям після смерті Б. Хмельницького – обрання гетьманом його сина Юрія, порушення принципу династичної передачі влади регентом І. Виговським, зовнішньополітичні відносини українського уряду, укладення Гадяцької угоди і невдача її реалізації, втручання сусідніх держав у внутрішньополітичні справи Чигирини [318]. У збірнику «З історії України» вміщено низку статей вченого. Зокрема, «Присяга панів волинських на Люблінському сеймі 1569 року» [602], «Назви «Русь» та «Україна» і їх історичне значення» (польською мовою). В останній дослідник, окрім висвітлення проблеми етимології названих понять, розкрив погляди на козацтво як провідну верству наддніпрянської України та рушійну силу революції XVII ст. [601].

Опублікована вченим 1909 р. наукова стаття «Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів)» [465; 466] дає можливість здійснити детальнішу реконструкцію джерельної основи його історичних робіт, адже В. Липинський для висвітлення життєвого шляху С. Немирича – рідного брата соратника гетьмана І. Виговського Ю. Немирича – опрацював матеріали родинного архіву «олевської лінії Немиричів». Аналіз тексту й вміщених документів розкриває процес формування його поглядів на релігійний фактор у перебігу Української революції XVII ст., становлення еліти Гетьманщини, зокрема ролі у цьому процесі української шляхти [6; 466, с. 416-418; 645, с. 365]. Розуміння науковцем внеску шляхетської верстви у суспільно-політичне й культурне життя українців кінця XVII – початку XVIII ст. простежуються у статті «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.» [462-464; 593; 596; 597]. У ній автор також торкнувся питання ополячення правобережної української шляхти та перехід на службу російському цареві лівобережної. Стаття В. Липинського «Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріянства на Україні)», опублікована 1910 р., розкриває його погляди на конфесійну ситуацію в Україні у переддень виступу гетьмана Б. Хмельницького, дає можливість реконструювати

джерельну основу праць вченого (у роботі було використано неопубліковані на той час джерела із зібрання «Архів Чорторийських») [460; 461].

У науковому доробку вченого є низка рецензій: зокрема, на роботи польських істориків Л. Боратинського [612] та А. Прохаски [613], що розкривають джерельну основу його праць, і підручник з історії України М. Аркаса [614; 615]. Остання дозволяє проаналізувати процес формування його історичних поглядів, враховуючи схвальні й критичні зауваження до книги; з'ясувати погляди рецензента не лише на проблему Української революції XVII ст. та історію козаччини, а й становлення і розвиток Української нації і держави від часів Русі. Його рецензія праці польського дослідника Ф. Равіти-Гавронського «Богдан Хмельницький» засвідчує той факт, що В. Липинський не підтримував концептуальних положень польського історичного міфу, заперечував основні його засади – погляд на події XVII ст. як на домову війну, пояснення її початку лише соціальними причинами (хлопський бунт) та інших [620].

Важливими історіографічними джерелами дисертаційного дослідження є методологічні праці В. Липинського. Основна з-поміж них – трактат «Листи до братів-хліборобів», що був виданий 1926 р. окремою книгою у формі сімдесяти трьох епістоляріїв до однодумців [182; 242]. Вчений присвятив його «пам'яті того родового хліборобського рицарства XVII віку», яке загинуло у боротьбі за Українську державу [243, с. I]. Головна проблема роботи – феномен аристократій, які, на його думку, завжди були і будуть творцями націй і держав [243, с. XXXII, 189]. Дослідник, користуючись терміном «національна аристократія», дотримувався його первісного, грецького, значення і розумів як «найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації» [243, с. 131; 240, с. 11]. Водночас розрізняв родову аристократію, яка часто уже не відігравала ролі провідників, й стверджував про доцільність «називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т. д.» [243, с. 131]. Поділ аристократії В. Липинським на родову й не родову нагадує погляди іспанського філософа-консерватора Х. Ортеги-і-Гасета [270]. Про типово ціннісний підхід автора «Листів...» до поняття аристократії (еліти, якщо користуватися французьким

аналогічним терміном) свідчить визначення ним ознак ефективності останньої. Це, перш за все, «її здатність творити нові цінності, будувати, організувати життя» [243, с. 104]. Тому кожна «національна аристократія», на його думку, мусить мати: 1) матеріальну силу; 2) моральний авторитет; 3) стихійну ірраціональну волю до влади. А також організуватися за принципами рицарського ордену [182, с. 187; 243, с. XXVII-XXXI, 136-140, 189, 209-211]. Для звершення свого основного завдання – розбудови нації й держави – вона, як активна меншість, змушена протистояти пасивній інертній більшості [243, с. XVI]. Проблему створення націй аристократіями, якої торкався В. Липинський, розкривав сучасний британський дослідник Е. Сміт. На думку останнього, саме вони здійснювали наістворчий процес в епоху середньовіччя і нового часу [284, с. 23]. Аналіз поглядів, висловлених автором «Листів до братів-хліборобів», дозволяє стверджувати, що він вважав новою українською аристократією XVII ст. старшин – кращих представників городового козацтва, руської православної шляхти, сміливіших й здатних на жертви з-поміж міщан і селянства [182, с. 186-187; 243, с. 75].

Праця В. Липинського «Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.», видана у Львові 1928 р. невеликою брошурою, є квінтсенцією його методології історії. Автор розкрив свої погляди у метафоричній формі, покликаючись на біблійну розповідь про старозавітного патріарха Ноя і його синів Яфета і Хама. Роботу присвячено проблемам аристократії і традиції, носієм якої є остання. Вчений зазначав, що лише шляхетна аристократична меншість, яку порівнював із благочестивим Яфетом, здатна створити державу й протистояти необузданому анархічному Хаму – егоїстичній, нездатній до творчого пориву, самоорганізації й дисципліни більшості [258]. Він також подав своє розуміння феномену держави. Для нього – це легальна та легітимна влада, що опереється на традицію і «Боже помазання», територія, зв'язок із якою відчуває більшість населення, якого б вони не були етнічного походження чи віросповідання і громадянство – населення, організоване й структуроване у соціальні інститути (церква, армія, сім'я, клас), які тримаються на авторитетах [258, с. 8-10]. Праця «Хам і Яфет» цінна й тим, що у ній В. Липинський повторює свої висновки про час

завершення становлення аристократії відновленої Б. Хмельницьким української держави – це «останні роки панування Великого Богдана» [258, с. 22]. Однак ми змушені погодитися із дискусійністю такого твердження. Адже, як зазначав вчений, бажання представників найближчого оточення гетьмана отримати булаву ліквідувало у зародку його спробу встановити спадкову форму передачі влади [258, с. 22-23]. Відтак виникають сумніви про завершеність складного процесу формування політичної еліти Гетьманщини в останні роки життя Б. Хмельницького. Проблема протистояння активної творчої меншості і пасивної егоцентричної більшості, яку В. Липинський поставив у брошурі «Хам і Яфет», наштовхує на аналогії й порівняння її із роботою уже згаданого іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета «Бунт мас», що побачила світ 1930 р. [270]. Це дає підстави стверджувати, що методологічні погляди українського вченого на історичний процес розвивалися у руслі західноєвропейської суспільно-політичної й філософської думки.

Як історіографічні джерела у дослідженні були використані публіцистичні роботи В. Липинського. Зокрема, «Шляхта на Україні» [322], «Релігія і церква в історії України» [245-250] (завершена 1923 р.), «Покликання варягів чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Е. Х. Чикаленка «Де вихід?» [244], його публікації у журналі «Przegląd krajowy» та газеті «Рада» – «Для вияснення» [599], «Дві дороги» [594], «Край і народ» [595], «Між молотом і наковальнею» [600], «За що ми повинні дякувати Володимиру Антоновичу» [505], «Слідами Потоцького» [506]. Їх аналіз дав можливість детальніше дослідити процес становлення історичних поглядів вченого, його розуміння національних та релігійних причин Української революції XVII ст., ролі шляхетської верстви та православного духовенства у її розгортанні, впливу геополітичного чинника – цивілізаційного протистояння Заходу і Сходу на території України – на процес державотворення.

Важливими історіографічними джерелами є рецензії на «Участь шляхти...» Д. Дорошенка [604], М. Залізняка [605], І. Крип'якевича [610], які вийшли друком протягом 1912–1913 рр. Наступній монографії В. Липинського «Україна на переломі» присвячено рецензії П. Клименка [608], І. Крип'якевича [611] та

С. Томашівського [617]. Останні стали у нагоді, зокрема, для висвітлення еволюції історичних поглядів автора книг.

У дисертаційному дослідженні використано епістолярії В. Липинського до професора М. Грушевського [39; 42; 54, с. 352-413; 57, с. 276-326]. Найбільш повне їх зібрання (56 листів) міститься у 2 томі «Листування Михайла Грушевського» та 1 томі «Архіву» В. Липинського (Листування (А–Ж) [54, с. 352-413; 57, с. 276-326]. Їхню важливість складно переоцінити. Про це слушно зазначав редактор епістоляріїв І. Гирич: «Джерелознавча вартість саме цього комплексу листування між засновником національної школи істориків і зачинателем консервативного напрямку в українській історіографії та філософській думці дуже висока. Інші комплекси листів не перекривають інформацію, закладену в листах В. Липинського до М. Грушевського, хіба в деяких моментах доповнюють й уточнюють фактаж цього масиву листів» [57, с. 272-273]. Відома на сьогодні переписка двох вчених охоплює період часу із 24 березня 1908 р. по 28 вересня 1913 р. В. Липинський відправляв епістолярії до професора із санаторію у Закопаному (Польща), с. Затурці (Волинь, Україна), Кракова і хутора Русалівські Чагари, що на Уманщині. У них висвітлено пошук дослідником-початківцем історичного матеріалу у краківських архівосховищах, бібліотеках та приватних зібраннях документів, розкрито процес підготовки до друку редагованого ним альманаху «З історії України», написання його монографії «Станіслав Михайло Кричевський» («Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького») та історичної розвідки польською мовою «Два моменти з історії пореволюційної України» [57, с. 286-287, 29]. Аналіз листування дав можливість висвітлити проблему джерельної основи історичних робіт В. Липинського. Зокрема, стверджувати, що ним у Кракові було виявлено й вперше введено до наукового обігу матеріали «архівальної колекції п. Русецьких з Троянки на Україні» [57, с. 296]. Завдяки їм, як зізнавався вчений, «кінець кінців моя розвідка про Кричевського, котру я заміряв на 3–4 аркуші, розрослася до 11 з лишком аркушів» [57, с. 296]. Імовірно на прохання М. Грушевського, висловлював свою готовність поділитися виписками із даного зібрання рукописів XVII ст. [57, с. 297,

315]. У листах автора «Участі шляхти...» до професора міститься інформація про задум й написання В. Липинським його другої монографії «Ураїна на переломі». Уважне вивчення переписки дає підстави стверджувати, що в її основу було покладено український переклад («дещо змінений і доповнений») роботи «Два моменти з історії пореволюційної України», який дослідник хотів спершу опублікувати у Львівському науковому віснику, а згодом через невідомі обставини вирішив видати окремою книгою. Текст праці під назвою «На переломі (з історії української політики в пол. XVII століття) хотів завершити у серпні – вересні 1913 р. [57, с. 318-321, 325].

У листуванні висвітлено роботу В. Липинського над розвідками про істориків В. Антоновича, А. Яблоновського, волинських шляхтичів Д. Братковського і Л. Древинського. Зазначено про публікацію статті «Арія́нський сойма́к в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії арія́нства на Україні)», підготовку рецензій на праці І. Каманіна «про участь шляхти і селянства в Хмельниччині», К. Пуласького [57, с. 276-277, 282, 293-294, 296, 310, 315, 317]. Переписка вчених свідчить, що В. Липинський після видання збірника «З історії України» і монографії «Станіслав Михайло Кричевський» мав наміри у дальшій перспективі разом із В. Модзалевським «спільними силами взятись до «Родословника» всієї (не тільки лівобічної) української шляхти. Матеріалу вже є досить багато» [57, с. 316]. У листі до М. Грушевського від 3 грудня 1912 р. висловлював бажання написати й видати у 1914 р. (до 250 річниці від дня загибелі) монографію про полковника І. Богуна, матеріал для якої планував збирати взимку 1912–1913 рр. Тоді ж у краківських архівах шукав історичні джерела для монографічного дослідження про оборонця православ'я Л. Древинського, шляхтича з Волині, що жив у другій половині XVI – на початку XVII ст. Хотів попрацювати й у Київському центральному архіві [57, с. 317-325].

Аналіз листування В. Липинського із М. Грушевським свідчить, що молодому досліднику вдалося виявити у краківському музеї Гуттен-Чапських стародавні портрети гетьманів Д. Апостола, П. Дорошенка, І. Мазепи, Б. Хмельницького (зокрема й гравюру фламандського художника Вільгельма Гондіуса 1651 р.),

Ю. Хмельницького, а також полковників М. Кривоноса, М. Кричевського й зображення Роксолани – дружини турецького султана Сулеймана I Пишного та інших осіб. Низку із них у копіях надав професору для його «Ілюстрованої історії України». Знайдені портрети згодом видавав серією карток [57, с. 283-293, 316]. В. Липинський у Кракові серед зібрання документів «Архів Чорторийських» знайшов текст Гадяцького договору із підписами І. Виговського та Ю. Немирича. Виявив також підпис Б. Хмельницького польською мовою 1656 р., універсал його дружини Анни від 1655 р. про надання земель Густинському монастирю, завірений печаткою їх гербом гетьмана Абданк [57, с. 288, 290-291].

Переписка молодого дослідника й іменитого науковця дає підстави стверджувати, що ними було поставлено питання про час і місце смерті київського воєводи А. Кисіля. Аналізуючи джерела, вони обговорювали три варіанти: 1) 3 травня 1653 р., м. Берест Литовський; 2) 12 квітня того ж року; 3) січень – лютий 1653 р. Дана проблема в історіографії не розв'язана по сьогоднішній день [57, с. 293; 642, с. 304].

Листи друга й колеги-історика Д. Дорошенка до В. Липинського [52] висвітлюють з'ясування ними наукових проблем української революції XVII ст., обмін літературою, вирішення поточних питань, пов'язаних із публікацією робіт обох вчених та навчальним процесом в УНІ-Б. В нагоді стали також епістолярії В. Липинського до історика, учня М. Грушевського, І. Кривецького [56, с. 215-286; 43]. Вони свідчать, що дослідники обмінювалися літературою, робили одне одному потрібні копії документів, ділилися науковими планами. Так, І. Кривецький на прохання В. Липинського із «Архіву Оссолінських» виписував потрібні йому назви справ (окремі документи копіював), що стосувалися біографій шляхтичів Мрозовицьких, І. Кривецького та ін. У свою чергу В. Липинський поділився із колегою копією листа гетьмана П. Дорошенка до пруського курфюрста від 28 березня (8 квітня) 1671 р. [43, с. 215-222].

Слід згадати також про епістолярії В. Липинського до В. Винниченка, Б. Грінченка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Р. Метика, О. Назарука, М. Стороженка, Є. Чикаленка, С. Шелухіна, Б. Ярошевського, а також офіційні листи до академічних

установ та редакцій низки періодичних видань [43; 44, с. 641-644; 54; 59; 60; 13-17; 25-30]. У них знаходимо інформацію про наукові погляди В. Липинського, літературу, що він її читав тощо. Відомості про формування його історичних поглядів містяться в епістоляріях О. Назарука до нього [53], листах В. Доманицького до М. Грушевського [38].

Роль В. Липинського у функціонуванні УНІ-Б та Українського академічного товариства при ньому висвітлено у документації цих академічних інституцій, що знаходиться у фондах ЦДАВО [22-24]. Дану проблему розкриває колекція тижневика «Тризуб», який виходив у Парижі в 20–30-х рр. ХХ ст. й міститься у ЦДАЗУ [33-36].

Окрім наукових монографій та статей вченого, джерельну основу дисертаційного дослідження склали роботи В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Бантиш-Каменського, В. Борисенка, В. Брехуненка, В. Будзиновського, С. Венгржиновського, В. Голобуцького, В. Горобця, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Я. Затилюк, М. Іванішева, І. Каманіна, А. Камінського, Я. Качмарчика, В. Кононенка, М. Кордуби, М. Костомарова, О. Кресіна, В. Кривошеї, І. Крип'якевича, Л. Кубалі, І. Лаппо, С. Леп'явка, М. Максимовича, М. Маркевича, Ю. Мицика, О. Моці, В. Мякотіна, Д. Наливайка, О. Оглоблина, А. Перналя, С. Плохія, Л. Пріцак, Л. Ребета, Н. Савчук, П. Саса, В. Січинського, Я. Смірнова, В. Смолія, В. Собчука, В. Статі, В. В. Степанкова, В. С. Степанкова, А. Строженка, О. Субтельного, О. Терлецького, С. Томашівського, Я. Федорука, О. Фотинського, І. Франка, Т. Чухліба, К. Шайнохи, Ф. Шевченка, В. Шевчука, В. Щербака, Н. Яковенко, Т. Яковлевої. Аналіз праць названих дослідників дозволив поглянути на наукову творчість В. Липинського у контексті розвитку історичної думки, окреслити його внесок в історіографію Української революції ХVІІ ст., визначити послідовників його концепції.

Із неопублікованих матеріалів необхідно назвати рукописи та автореферати дисертацій К. Галушка, М. Гордієнка, К. Колесникова, Ю. Лебєдевої, О. Приймак, В. Резніка, О. Самойленко, Ю. Степанчука, І. Тукаленко, О. Яся [324-339].

У масиві використаних нами історіографічних джерел є матеріали круглих столів і конференцій. Зокрема, це доповіді учасників круглого столу «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» (1990 р.), в яких висвітлено їх погляди на проблеми походження й еволюції козацького стану, впливу геополітичного чинника на розвиток української історії й державності [630]. Відповідно аналіз досягнень історіографії кінця ХХ ст. дозволяє глибше зрозуміти внесок В. Липинського у вивчення вище названих тем. Доповідь професора Ф. Сисина «Грушевський та Липинський в історичних дебатах», яку він виголосив 1–3 липня 2012 р. у Мюнхені в ході наукової конференції «Україна на історіографічній карті міжвоєнної Європи», висвітлює проблеми внеску В. Липинського у дослідження Української революції ХVII ст. та становлення Гетьманщини, взаємовпливу двох дослідників на історичні погляди одне одного [631, с. 206].

Інформативними є узагальнюючі роботи з історії України М. Грушевського [328; 329], Д. Дорошенка [344; 345], М. Костомарова [353], І. Крип'якевича [354], О. Терлецького [189], Н. Яковенко [312] та всесвітньої історії нового часу Р. Віппера [341]; окрім них – «Довідник з історії України (А–Я)» [638], «Енциклопедія історії України» (ТТ. 1–10) [639–648], довідник «Українська біографістика» [656] та енциклопедичне видання «Українське козацтво: мала енциклопедія» [657]. У роботі використано низку рецензій, у яких охарактеризовано монографії сучасних українських і польських науковців [605; 607; 619]. Джерельну базу доповнили бібліографічні довідники, огляди та покажчики [603; 621; 658].

В ході дисертаційного дослідження було проаналізовано передмову О. Оглоблина до рукопису Д. Багалія «Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної» [1], його нотатки до лекцій із курсу «Історіографія України» [20], у яких він спробував визначити місце В. Липинського серед історичних шкіл 10–20-х рр. ХХ ст., генезу його наукових поглядів. У роботі використано рукописи тез доповідей М. Петровського, присвячених проблемі використання джерельного матеріалу М. Грушевським у дев'ятому томі «Історії України-Руси», датовані травнем 1932 р. [10; 11], які відображають процес

формування джерельної основи вивчення Української революції XVII ст. у першій третині XX ст. Опрацьовано також виявлені у фондах ЦДАЗУ чорнові записи українського бібліографа П. Зленка. Він свого часу описував особисту бібліотеку В. Липинського, що була сформована останнім уже в еміграції [31; 32].

Вагоме значення у дослідженні мають джерела особового походження – щоденники, спогади й мемуари вчених, їх автобіографії та листування. Зокрема, нами було використано автобіографію рецензента роботи «Україна на переломі» П. Клименка [9]; щоденник історика М. Грушевського – поденні записи його поточних справ, наукових контактів і планів, – який міститься у фонді 1235 ЦДІАК [37]. Останній під датою 7–8 травня 1908 р. занотував свої враження про молодого В. Липинського, тоді ще історика-початківця, після їх першої особистої зустрічі у домі професора [37, арк. 186]. Із виданих друком щоденників і мемуарів слід назвати спогади М. Базілевського [40; 41], Д. Дорошенка [46], С. Драгоманова [49], Б. Лепкого [50], Л.-Р. Лепкого [51], Р. Метика [58], щоденник Д. Донцова «Рік 1918, Київ» [45], мемуари Д. Дорошенка «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)» [47] та «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)» [48]. Вони висвітлюють вплив соціального середовища – друзів, знайомих, колег – на процес становлення вченого. Р. Метик згадував пошуки ним нових документів у краківських архівах під час навчання в Ягелонському університеті.

Складовою джерельної бази дисертаційного дослідження став комплекс документальних матеріалів і наративів XVII ст. Зокрема, публічно-правових та приватно-правових актів, універсалів гетьманів і полковників Війська Запорізького, козацьких конфесат і реєстрів, листів, сеймових конституцій, діаріушів, люстрацій та ревізій воєводств і повітів України, інструкцій послам, зовнішньополітичних документів про результати переговорів українського уряду з іноземними володарями, а також літописів, публіцистичних творів, записок, спогадів мандрівників та інших. Їх аналіз дав можливість детальніше висвітлити формування історичних поглядів В. Липинського. З’ясувати обсяги джерельної бази його робіт і внесок у виявленні нових матеріалів в архівосховищах Кракова, Варшави і Львова.

Також зроблено спробу, розкрити методики й принципи застосованого ним джерелознавчого аналізу зовнішнього і внутрішнього рівнів історичних документів [233, с. 66; 352, с. 32]. Для осмислення його внеску у дослідження процесу відновлення української державності за гетьманату Б. Хмельницького було вивчено використані вченим джерела та здійснено їх верифікацію. Її проведено на основі відомих сучасній науці матеріалів; визначено їх типи і види у відповідності до сучасної їх класифікації. В ході дослідження джерельної основи робіт В. Липинського застосовано методи внутрішньої критики писемних джерел: вивчення їх змісту, з'ясування достовірності висвітленої інформації. Її проведено на двох рівнях: *логічному* та *соціологічному*. *Логічний* зводиться до таких кроків: а) виявлення суперечностей змісту усередині окремого джерела; б) з'ясування внутрішніх протиріч після порівняння поданих у ньому відомостей із змістом матеріалів, віднайдених після написання історичних праць вченого; в) вивчення цінності інформації, яка міститься у ньому. *Соціологічний* передбачає дотримання таких критеріїв: а) визначення мотивів, якими керувався автор джерела, його відповідність епосі, у яку воно було створено; б) врахування соціального походження автора документа, його віросповідання, політичних поглядів [224, с. 224].

В ході дослідження опрацьовано як неопубліковані матеріали, так і видані друком у різноманітних збірках документів. Зокрема, у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського серед масиву копій історичних джерел XVII ст., відомого під назвою «Теки Нарушевича», знайдено і вивчено лист «одного зацного обивателя Корони Польської» датований 16 червня 1649 р. У ньому йшлося про посольство трансільванського князя Ракоці до Б. Хмельницького та бажання іноземного володаря стати королем Речі Посполитої за допомогою гетьмана [4, арк. 8-11]. Проаналізовано також «Пункти ради на варшавському сеймі» від 2 січня 1650 р. та «Апробацію сеймову прав і вольностей релігії грецької народу руського» від 12 січня того ж року. Цими документами, перш за все, забезпечувалася можливість здійснювати богослужіння за православним обрядом. До того ж король Ян Казимир обіцяв «народ руський стану духовного і

військового і посполитого стану при правах і вольностях давніх заховати» [4, арк. 1, 4-9].

Значну кількість джерел нами було взято зпоміж матеріалів таких збірок як «Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов» [62], «Акты, относящиеся к истории Западной России» [63], «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [64-76], «Архив Юго-Западной России» [78-88], «Источники малороссийской истории» [89], «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» [123-125], «Жерела до історії України-Руси» [106-109], «Матеріали до історії козаччини XVII віку» [96], «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах» [92-93], «Документи Богдана Хмельницького» [100], «Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів» [111], «Документи російських архівів з історії України» [101], «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657)» [136], «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» [137], «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» [97; 99], «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги» [102], «Volumina legum» [145-149], «Zrodla dziejowe» [151-159] та ін.

Зокрема, у роботі використано й проаналізовано такі джерела: «Вимоги, запропоновані гетьманом Б. Хмельницьким і Військом Запорізьким королю Речі Посполитої Яну Казимиру» (лютий 1649 р.), «Декларація його королівської милості Запорізькому Війську на дані пункти супліки» (Зборівський мирний договір 8/18 серпня 1649 р.), «Пункти, надані гетьманом Б. Хмельницьким київському воєводі А. Кисілю» (квітень 1650 р.), Білоцерківський мирний договір (18/28 вересня 1651 р.), «Березневі статті» (13 березня 1654 р.) [2; 3], «Інструкція гетьмана Б. Хмельницького послові до шведського короля Карла X отцю Данилу» (1655 р.), «Союзний договір гетьмана Б. Хмельницького із семигородським князем Юрієм Ракочі» (7 вересня 1656 р.), «Projectum foederis (зустрічні проекти) між шведським

королем Карлам X та українським гетьманом Б. Хмельницьким» (30 вересня/10 жовтня 1656 р.), «Забезпечення дане гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті повіту Пінського» (28 червня 1657 р.) [5], «Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана гетьману Богдану Хмельницькому» (30 червня 1657 р.), Гадяцький трактат від 16 вересня 1658 р. Опрацьовано низку універсалів гетьмана Б. Хмельницького та його листів. Використано також публікації епістоляріїв львівського судді С. Кушевича [114-116] та видані Ю. Мициком листи гетьмана І. Петрижицького-Кулаги [121]. Перевірено зміст листів, які свого часу опрацьовував В. Липинський, вміщених у додатках книги польського історика К. Шайнохи «Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. Opowiadanie i źródła» [150]. Проаналізовано дипломатичні донесення папського нунція І. Торреса [103] та венеційця А. Віміні [122; 91].

В ході проведення дисертаційного дослідження вивчено такі наративні джерела як «Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год» [133], публікації літопису Самовидця 1846, 1878 і 1971 рр. [118-120], С. Величка [110] й Г. Грабянки [117]. У роботі використано московське видання щоденника П. Халєбського (Алєпського) 1897 р. про подорож його дядька, антіохійського патріарха Макарія, до Москви через Україну [77] та український скорочений варіант розповіді [139]. Опрацьовано хроніки єврейського літописця Н. Ганновера [105] і сполонізованого шляхтича-русина І. Єрлича [142], «Історію польську від смерті Владислава IV аж до олевського миру» В. Рудавського [143], щоденник маршалка гетьмана С. Конєцпольського С. Освенцима за 1643–1651 рр. [144] та ін.

Отже, джерельну основу дисертаційного дослідження склали історичні монографії В. Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі», трактат «Листи до братів-хліборобів», політичний памфлет «Хам і Яфет», низка наукових і публіцистичних статей. Вагоме значення для висвітлення становлення наукових поглядів вченого мають його листи до діячів науки, культури, політики, дослідницьких установ і редакцій періодичних видань та епістолярії, адресовані йому від друзів і колег-науковців. Доповнили джерельну базу історичні роботи, присвячені проблемам української державності середини XVII ст., рецензії,

бібліографічні довідники, огляди, енциклопедії, посібники і підручники. У роботі було проаналізовано комплекс документальних матеріалів і наративів, які висвітлюють епоху гетьманату Б. Хмельницького і його політичний курс на становлення республіки «Військо Запорізьке».

Опрацювання названих історіографічних джерел засвідчило їх інформативність про внесок В. Липинського у вивчення ролі покозаченої шляхти у функціонуванні державних органів влади, значення городового козацтва і його старшин у зародженні політичної еліти Гетьманщини, розвиток державницьких поглядів Б. Хмельницького і його спробу утвердити спадкову передачу влади. Натомість менше виявлено даних про розуміння вченим ролі міщан і духовенства у державотворенні, вплив на його перебіг селянської війни та інші питання. Листи В. Липинського, зокрема до М. Грушевського, хоч і стали одними із ключових джерел про формування його історичних поглядів і дослідницької методології, але не дозволили у повній мірі реконструювати усі етапи становлення вченого. Так залишається відкритим питання часу написання монографії «Україна на переломі».

1.3 Методологічні засади роботи

Успішне вивчення формування історичних поглядів В. Липинського, його внеску у висвітлення процесів державотворення в роки правління Б. Хмельницького (1648–1657) та ролі у ньому національної аристократії і самого гетьмана передбачає дотримання методологічних засад історіографічного дослідження. З-поміж останніх науковці виокремлюють принципи і методи, які у своїй сукупності визначають коректність постановки проблеми, шляхи її вирішення і правильність сформульованих висновків.

У роботі реалізовано низку принципів історичного дослідження – чітких установок, що ними необхідно керуватися у вивченні історичної дійсності, які визначають оцінку вченим фактів минулого, джерел і дають можливість

сформулювати наукові висновки. Зокрема, принципу *історизму*. Він передбачає погляд на явища і події у відповідності до умов конкретної історичної епохи, з урахуванням їх розвитку. Так, вивчення становлення наукових поглядів В. Липинського, його внеску в історіографію Української революції XVII ст. здійснено у порівнянні із станом дослідженості даної проблематики у перших двох десятиліттях XX ст.; зроблено спробу розкрити вплив «духу епохи» на творчість вченого. У дисертації застосовано принцип *об'єктивності* – неупередженого вивчення минулого, що ґрунтується на фактах історичної дійсності й історіографічного процесу в їхньому істинному змісті, неспотвореному і «підігнаному» під ту чи іншу схему. Його положень дотримано в оцінці історичної схеми В. Липинського і його внеску у вивчення проблем відновлення української державності у середині XVII ст. з урахуванням як здобутків науковця, так і допущених ним помилок [204, с. 169-182; 360, с. 142-163].

Застосовано принцип *індивідуалізації*, обґрунтований свого часу філософами-неокантіанцями Г. Ріккертом та В. Віндельбандом. У відповідності із ним внесок В. Липинського в історіографію трактовано як феномен культури, пов'язаний через представників краківської консервативної історичної школи із німецькою інтелектуальною традицією. Підкреслено визначальне значення особи вченого – його соціального походження, виховання, віросповідання, політичних переконань – на подальше формування історичних поглядів, схеми історії дослідника і його поглядів на проблеми становлення української державності у XVII ст. Саме наукова творчістю В. Липинського (як і С. Томашівського) мала вагомий вплив на формування консервативно-державницького напрямку української історіографії [340; 659, с. 419; 639, с. 565; 647, с. 222-223].

В ході підготовки роботи дотримано *цивілізаційного* принципу. Першим його положення розпочав формулювати німецький вчений Г. Рюккерт у середині XIX ст. Він стверджував, що історія – це одночасне існування і розвиток незалежних одне від одного замкнутих культурних утворень. Із сучасних «культурних типажів» виокремлював німецько-християнський (західноєвропейський), східно-християнський (слов'янський), арабський (ісламський), індійський та китайський.

Заперечував саму можливість існування історії людства як єдиного процесу, а його рушієм вважав людину. Основи цивілізаційного принципу розробляли О. Данилевський, М. Вебер, П. Сорокін, О. Шпенглер, Ф. Бродель, А. Тойнбі. На сучасному етапі їх розвиток пов'язують із концепцією «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона, який виокремлював західну, латиноамериканську, японську, синську культури, культуру Індії, ісламську, православну, буддійську та африканську. У відповідності із цивілізаційним принципом внесок В. Липинського в історіографію нами трактовано як феномен європейської культурної та інтелектуальної традиції [340].

У висвітленні генетичного зв'язку наукових поглядів автора монографій «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі» із основними методологічними положеннями краківської історичної школи і позитивістської школи М. Грушевського реалізовано принцип *історіографічної традиції* – урахування тяглості історичних знань і їх поступового розвитку. Принципу *опори на джерела* – обґрунтування положень дисертаційного дослідження аналізом історіографічних та історичних джерел – дотримано під час вивчення питань формування наукових поглядів вченого, джерельної бази його робіт і внеску у висвітлення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького.

До того ж ми керувалися такими принципами пізнання історичної дійсності як *конкретності* – висвітлення проблеми (становлення В. Липинського як вченого, його науковий внесок) в контексті місця й часу (епохи), адекватне відображення історіографічної дійсності; *всебічності* – вивчення усієї сукупності питань і внутрішніх зв'язків предмету дослідження з метою виокремлення основної сторони, або сутності явища; *наступності (спадкоємності)* – передбачає розгляд формування історичних поглядів вченого у взаємозв'язку й залежності з іншими науковими школами та напрямками; *антропологізму* – врахування можливості суб'єктивних оцінок дослідником історичних реалій середини XVII ст. крізь призму його світогляду, виховання, соціальної (станової) приналежності; *істинності* – спрямованість на отримання адекватної інформації про предмет вивчення і коректний його опис [350, с. 106].

У дисертації застосовано низку методів історіографічного дослідження, які, відповідно здобуткам в галузі методології історіографії, можна умовно ділити на: 1) засоби конкретного історіографічного аналізу та 2) методи історіографічного синтезу [352, с. 31; 587, с. 51; 329, с. 1-2]. У свою чергу сукупність принципів історіографічного аналізу формує «історіографічну модель» – інтелектуальну абстрактну конструкцію, яка оперує «факторами історії науки» для вивчення історіографічної дійсності. Цей термін запропонував у 60–70-х рр. ХХ ст. А. Сахаров. В основу самого підходу він поклав принцип аналогії [649, с. 86; 233, с. 65; 352, с. 31].

Історіографічна модель даного дисертаційного дослідження, застосована для вивчення формування історичних поглядів В. Липинського і його внеску у висвітлення проблем відновлення Української державності ХVІІ ст., реконструктивна, має біографічний характер і відноситься до її мовного логіко-лінгвістичного (описового) різновиду [649, с. 86-87]. Вона передбачає наявність низки складових історіографічного аналізу. По-перше, висвітлення особливостей формування особистості В. Липинського – його родинного (шляхетського) походження, домашнього виховання, навчання у київській гімназії, Краківському і Женевському інверситетах. Аналіз соціокультурних передумов наукової творчості майбутнього вченого реалізовано у розділі, присвяченому формуванню його історичних поглядів. Для цього висвітлено вплив на нього сім'ї й соціального середовища. Окреслено коло спілкування, з-поміж якого були відомі діячі науки, культури і політики початку ХХ ст. Зокрема, С. Томашівський, В. Герасимчук, М. Грушевський та інші. Розкрито стан розвитку історичної науки у Великій Україні, Галичині та Польщі. Висвітлено співпрацю В. Липинського із фаховими періодичними виданнями [352, с. 31; 233, с. 65]

По-друге, складовою історіографічного аналізу, проведеного у дисертаційному дослідженні, є вивчення формування наукових поглядів В. Липинського і становлення його методології; остання поєднувала неоромантичні візії із характерним волюнтаристським та ірраціональним розумінням об'єктивної дійсності, модерністський напрям в історії та основні положення позитивізму. Також

зроблено спробу розкрити особливості стилю історичного мислення вченого. Хоча дослідники по-різному визначають поняття «стиль історичного мислення» (як форму історизму; сукупність соціально-психологічних ознак, методологічних принципів; тощо), однак визнають, що їх зміна є рушійною силою процесу історичного пізнання. Відповідно, є підстави припускати, що внесок В. Липинського у дослідження проблем відновлення української державності XVII ст. у більшій чи меншій мірі пов'язаний із особливостями його особистого історичного стилю мислення [204, с. 132; 233, с. 67; 350, с. 93; 352, с. 32; 649, с. 256].

По-третє, з'ясування причин написання В. Липинським його наукових і публіцистичних робіт, соціально-політичних умов в яких вони були створенні та оцінок цих праць сучасниками. Характер проблематики історичних досліджень вченого, що є чинником історіографічного аналізу і пов'язаний із соціокультурними умовами стану історичної науки першої третини XX ст., залежав також від політичного розвитку Російської та Австро-Угорської імперій [352, с. 32].

По-четверте, важливою складовою частиною історіографічної «моделі» став аналіз джерельної основи наукових робіт історика. Перш за все документальних матеріалів і наративів, використаних у його історичних монографіях «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі» [204, с. 132]. Відповідний параграф дисертаційного дослідження присвячено його внеску у виявленні нових джерел в архівосховищах Кракова, Варшави і Львова. Також зроблено спробу з'ясувати обсяги джерельної бази робіт В. Липинського, розкрити методики й принципи застосованого ним джерелознавчого аналізу зовнішнього і внутрішнього рівнів історичних документів [233, с. 66; 352, с. 32].

По-п'яте, кінцевою метою історіографічного аналізу, проведеного у дослідженні, стали висвітлення й оцінка історичної концепції вченого, визначення її основних складових, які в основному були ним розкриті у монографіях «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті». Вивчення його схеми історії, що є однією із основних складових історіографічного аналізу, дозволило робити висновки про внесок науковця в історіографію [204, с. 132]. У дисертаційному

дослідженні було зроблено спробу з'ясувати обґрунтованість джерельним матеріалом історичної концепції вченого, виявлення можливих її суперечностей [204, с. 132; 233, с. 67; 350, с. 93; 352, с. 32; 649, с. 256].

У роботі застосовано низку методів історіографічного синтезу. Зокрема **соціологічний**. Він дав можливість розкрити взаємозв'язок між соціальним (родинним) походженням В. Липинського і його науковими поглядами на роль руської покаяченої шляхти й козацької старшини у відновленні Української держави за гетьманування Б. Хмельницького, внеску останнього у розбудову державних інститутів. В рамках застосування соціологічного методу історіографічного синтезу висвітлено генетичний зв'язок та протиріччя між народницьким і консервативно-державницьким, представником якого був В. Липинський, напрямками української історіографії [352, с. 32-33].

Культурологічний метод, що розглядає історіографію як складову історії культури, дозволив акцентувати увагу на постаті В. Липинського як історика, адже особа «дослідника минулого – це головний предмет і мета сучасного історіографічного дослідження» [352, с. 33]. Даний підхід дав можливість з'ясувати вплив виховання, освіти, культурно-громадського кола спілкування, філософії кінця XIX – початку XX ст., мистецтва та літератури на історичні погляди вченого, що формувалися в умовах внутрішнього конфлікту між шляхетською культурною та українською національною лояльністю [352, с. 33-35; 442, с. 253].

Сцієнтистський (науковий) метод застосовано у дисертаційному дослідженні для висвітлення впливу основних ідей краківської консервативної історичної школи, модерністського напрямку і української позитивістської історіографії на формування наукових поглядів В. Липинського. Розкрито неоромантичне підґрунтя його методології історії, що особливо яскраво простежується у монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» [352, с. 33; 442, с. 253-254].

Можливість найбільш повно розкрити внесок вченого в історіографію проблем Української революції XVII ст. дало лише поєднання вище описаних методів конкретного історіографічного аналізу та історіографічного синтезу [352, с. 33-35].

В ході роботи над дисертацією застосовано *біографічний* метод. Його реалізовано на трьох послідовних стадіях. Перша – емпірична; її основу становлять методи історичного дослідження. Так, для висвітлення процесу формування наукових поглядів вченого та його історичної концепції використано *описово-розповідний* метод. *Історично-порівняльний* метод дозволив з'ясувати внесок В. Липинського у вивчення становлення Української держави середини XVII ст. Його ефективність залежала від того, наскільки істотними були ознаки явищ, на основі яких проводилося порівняння його поглядів із розумінням подій середини XVII ст. іншими дослідниками. Такими ознаками стали методологічні засади, джерельна база праць, концептуальні висновки, зроблені науковцями [232, с. 188; 360, с. 222-236; 442, с. 251]. Друга стадія – аналіз життя та діяльності дослідника, його психологічного портрету із подальшою інтерпретацією фактів на підставі історичної та психологічної реконструкції. Третя – репрезентація особи, її поглядів, мотивів учинків і творчості [325, с. 7].

Метод термінологічного аналізу широко застосовано у параграфі, присвяченому джерельній базі історичних робіт В. Липинського. Це дало можливість розуміти терміни ранньонового часу, які зустрічалися в опрацьованих ним джерелах, у тому значенні, в якому вони трактувалися вченим. Його використання дозволило також проаналізувати розуміння ним таких феноменів як нація, спадкова і неспадкова аристократія, держава та інших [360, с. 243-249].

Аристократія (від грец. *ἀρις* – кращий, *κράτος* – влада, сила, у буквальному розумінні влада найкращих). Даний термін у сучасній інтерпретації має низку значень: 1) одна із форм державного ладу, за якої правлять представники родової знаті; у цьому розумінні його вперше використали давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель; 2) спадкова знать, вищий стан, соціальна група, що з'явилася ще в епоху античності, володіє винятковими правами й привілеями; 3) панівна верства сучасного суспільства (вживається переважно у негативному значенні щодо політичних еліт держав сьогодення, за винятком концепцій класичного консерватизму та неоконсерватизму) [639, с. 118-119; 484].

«Аристократія» – один із стержневих термінів в історичній концепції В. Липинського. Його розумів у первісному, грецькому значенні. Подібного трактування у сучасній елітології дотримуються представники ціннісного підходу до проблем політичних еліт і правлячих верств [243, с. 104, 131; 436]. Вчений визначав її як активну меншість, «яка організовує, дає провід і править» пасивною більшістю суспільства [182, с. 186]. Вважав аристократії творцями націй, їх невідривною складовою частиною. Тому використовував поняття «національна аристократія». Розрізняв родові (шляхта, козацтво, лицарство, патриції, самураї) та неродові аристократії [243, с. 131, 137, 209]. На думку історика, кожні епоха і народ породжують свої аристократії, які можуть відрізнятися зовнішніми ознаками [182, с. 187; 582, с. 298]. Важливою ознакою останніх вважав «моральний авторитет» для решти суспільства [243, с. 81]. Як синонім (без пояснень відмінностей) використовував терміни «провідна верства», «правляча верства» [493, с. 105]. Французьким словом «еліта» не користувався [400, с. 65].

Держава – головний інститут політичної системи, що реалізовує політичну владу і передбачає наявність таких обов’язкових елементів як територія, суверенна у її межах влада та населення, яке на ній проживає [652, с. 143-144]. Таким, «класичним», визначенням держави користувався і В. Липинський. Її розумів як поєднання території, влади і «громадянства», під яким мав на увазі усе населення. Терміном «суспільство» не користувався через його, на думку вченого, «штучність». «Громадянство» ділив на «народ» – більшість, яку організовували, та «панів» – тих, хто організовував [243, с. 374-380]. Наголошував на вирішальній ролі у державному будівництві «національної аристократії». Зазначав, що «під поняттям держава ми розуміємо людей, які правлять, які вже завоювали, вже здобули собі політичну владу» [243, с. 211, 384].

Нація (від лат. *patio* – рід, плем’я). Різні наукові школи і дослідники пропонують свої, відмінні від інших, підходи та розуміння даного феномену [645, с. 348-349; 652, с. 396-397]. Вважаємо найбільш виваженим визначення сформульоване відомим британським вченим, одним із провідних спеціалістів із проблем походження націй та націоналізму, Е. Смітом. Він стверджував, що – «це названа і самовизначена

людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів» [284, с. 40]. Ядром її формування вважав «етнічну належність та етнічні зв'язки» [284, с. 8].

В. Липинський дотримувався думки, що творцем нації є національна аристократія. Вона ж розбудовує й державу, а остання у свою чергу є однією із найважливіших передумов і критерієм перетворення етнографічної маси в націю [243, с. 209-211; 394, с. 148-151]. «Без своєї власної суверенної державної організації не може бути нації. Власна держава – це синонім влади власної аристократії, і як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави» – зазначав вчений у трактаті «Листи до братів-хліборобів» [243, с. 211]. Він не надавав принципового значення для становлення націй етнічним (кровним) зв'язкам, дотримуючись своєї концепції «територіального патріотизму», який відповідає сучасному терміну «політична нація» [394, с. 148-151]. Згаданий вище Е. Сміт також підкреслював ключову роль еліти у формуванні нації [284, с. 23]. На його думку, вагоме значення належить державі, а для епохи Середньовіччя й раннього Нового часу – ще й релігії [284, с. 65, 105; 301, с. 162; 541, с. 77; 635, с. 122-123; 653, с. 249-250].

У дисертаційному дослідженні використано також низку історичних та історіографічних понять. Нижче у короткому термінологічному словничку нами подано їх значення.

Абстрагування (від. лат. *abstractio* – відвернення, відтягнення) – один із засобів пізнання реальності. Він передбачає виокремлення й розгляд окремих (часто лише однієї) ознак, властивостей предмета вивчення. Натомість одиничні та випадкові його ознаки відкидаються як несуттєві. В такий спосіб спрощується шлях до об'єктивного наукового знання. Результатом методу абстрагування стають категорії й абстрактні поняття [659, с. 3-4].

Джерела історичні – різноманітні пам'ятки (артефакти) минулого, що стали предметом дослідження історичних дисциплін і висвітлюють історичні події.

Науковці виділяють такі основні їх категорії: документальні, оповідні (наративні), зображальні, речові, вербальні, масові, особового походження та інші [640, с. 374].

Егалітаризм (від. фр. egalite – рівність) – суспільно-політичне вчення про загальну рівність людей [659, с. 184].

Еліта (від лат. eligo – вибираю та франц. elite – краще, добірне). Ідей елітизму свого часу торкалися Платон, Т. Карлейль, Ф. Ніцше. Однак чітко сформульовані вони були на початку XX ст. у працях італійських соціологів В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса. Відтоді й набув поширення сам термін «еліта». У гуманітарних науках існують різні підходи до його визначення: 1) це особи, що мають найкращі професійні якості (В. Парето); 2) представники суспільства, що якісно відрізняються розвиненим інтелектом, високими моральними якостями та загостреним почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); в) люди, які володіють формальними владними повноваженнями (А. Етціоні); г) творча меншість суспільства, що протистоїть нетворчій більшості (А.-Дж. Тойнбі) [641, с. 27-28; 484].

Дослідники також виокремлюють феномен **політичної еліти**. Сучасна політологія визначає його як відносно самостійну, привілейовану меншість суспільства із специфічними психологічними, соціальними та політичними якостями, яка володіє повноваженнями приймати і реалізовувати важливі політичні рішення, використовуючи державну владу, або впливаючи на неї [652, с. 182-183; 653, с. 124-125].

Історіографічна течія – велика група істориків, що поділяють схожі суспільно-політичні погляди і політичні програми (наприклад, консервативні, націоналістичні, демократичні, буржуазні) [233, с. 61; 352, с. 38].

Історіографічний напрям – об'єднання вчених, дослідження яких проведені на засадах єдиних методологічних принципів та настанов (наприклад, державницький напрям, народницький, романтичний) [233, с. 61; 352, с. 39].

Історіографічна школа – об'єднання вчених навколо визначного історика, кафедри, університету, часопису, які визнають спільні методологічні принципи, концепції, досліджують одну проблематику [350, с. 93-94; 352, с. 38-39; 355, с. 6; 581, с. 114-115].

Консерватизм (від лат. *conservo* – зберігаю, охороняю). Термін має низку пов'язаних між собою значень: 1) світогляд, життєві переконання, спрямовані на збереження основоположних традиційних засад суспільного ладу; 2) сукупність ідейних течій, партійних концепцій і програм, що ставлять за мету утвердження усталених соціально-політичних інститутів та цінностей; 3) різновид політичної ідеології, що зародилася як реакція на ідеї Просвітництва і наслідки Великої Французької революції. Одним із її основоположників став ірландський мислитель, публіцист і державний діяч Е. Берк (1729–1797), який висвітлив свої погляди у трактаті «Роздуми про Французьку революцію» (1790). Вперше термін «консерватизм» використав франкомовний бретонський письменник, політик і дипломат Ф.-Р. де Шатобріан (1768–1848). До політичного лексикону увійшов у 1820-х рр. [643, с. 38; 659, с. 296]. Консервативна ідеологія доволі мінлива, однак завжди залишалася традиціоналістською у широкому розумінні. Вона передбачала дотримання низки основоположних принципів: 1) неприйняття соціальних утопій, які заперечують первинну недосконалість людської природи, доводять можливість її зміни; 2) повага до влади і, як наслідок, прийнятність за потреби застоскування державою сили; 3) захист традиційних інституцій, норм моралі та звичаїв (релігії, сім'ї, патріотичного обов'язку та ін.). Консерватори обстоюють цінність й закономірність існування авторитетів, власності, ієрархії, нерівності у суспільстві. Всупереч поширеній думці, консерватизм не заперечує суспільного розвитку, а забезпечує його відповідність релігійним і культурним цінностям, спадкоємність і наступність [643, с. 38; 659, с. 296-297].

Концепція історіографічна – відносно усталена система знань про історичну дійсність, які ґрунтуються на певних ідейно-теоретичних поглядах і принципах [233, с. 61; 581, с. 120].

Концепція історична. Вчений О. Ясь визначає його як «відносно завершений зріз знання про історичну реальність, вибудований за певним принципом» [586, с. 49]. Її основними структурними частинами є: 1) провідні ідеї (положення), запропоновані дослідником; 2) система їх аргументації; 3) «історичний простір», в якому відбувалися висунуті вченим ідеї; 4) «історичний час», протягом якого вони

реалізовувалися; 5) «носій соціального прогресу» – суспільна група, що виконувала провідну функцію й стала рушійною силою тієї чи іншої історичної епохи [586, с. 49]. Чітке розуміння сутності й складових поняття «історична концепція» стало підґрунтям адекватного порівняння наукових поглядів В. Липинського і його опонентів-істориків [585, с. 94].

Неокантіанство – напрям німецької філософії другої половини XIX – початку XX ст. Його підґрунтям став подальший розвиток ідеалістичних та метафізичних складових вчення І. Канта із одночасним ігноруванням її матеріалістичних та діалектичних елементів. Виник у 60-х рр. XIX ст. й став популярним у низці німецьких університетів. У неокантіанстві виокремилося дві школи: Марбурзька, представники якої зосередилися на проблемах природничих наук, та Баденська (Фрейбурзька, Південно-західна); вчені, що належали до останньої, розробляли методологічні основи гуманітарних досліджень. Зокрема, зробили вагомий внесок у становлення наукового пізнання історії. Баденська школа виникла у 1890-х рр. Її найвідомішими представниками стали В. Віндельбанд (1848–1915) і Г. Ріккерт (1863–1936) [649, с. 172].

Дослідники із Фрайбурзької школи неокантіанства критикували позитивістів, що не зважали на специфіку різних галузей знання. Висвітлювали соціальні явища з позицій суб'єктивного ідеалізму. Заперечуючи будь-які закономірності історичного процесу, вважали доцільним лише опис конкретних подій, індивідуальних фактів дійсності минулого. Доводили, що історичне пізнання не усереднює явища, а виокремлює у них сутнісне методом співвіднесення із культурними цінностями, основним, на їх думку, об'єктом дослідження. Головним рушієм суспільного розвитку вважали людину [649, с. 173-174].

Неоромантизм – стильовий напрям у мистецтві, літературі та гуманітарних суспільних науках, що виник як модерністська реакція на позитивізм і натуралізм в умовах кризи сцієнтизму, поширення духового нігілізму й тотального космополітизму в європейській культурі кінця XIX – початку XX ст. Неоромантизм в історіографії – це своєрідна еkleктика елементів позитивізму, романтизму, неокантіанства, дарвінізму, віталізму. У працях істориків-неоромантиків

простежуються впливи ідей про «надлюдину» Ф. Ніцше, расових теорій Ж.-А. де Гобіно, міфологічної естетики Р. Вагнера, релігійної філософії М. Бердяєва, анархо-синдикалізму Ж. Сореля, елітистських концепцій В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, вчень про психологію мас Г. Ле Бона та Х. Ортеги-і-Гассета. Неоромантизм породив повернення до ірраціональних та ідеалістичних пояснень історичного процесу. Його рушієм вважалися герої із винятковими здібностями, які репрезентували стихійні прагнення і колективну волю спільнот, їх соціальні та національні ідеали, в чому й вбачалося месіанське призначення «великої людини». Неоромантизм набув поширення серед вчених, що репрезентували недержавні нації [645, с. 369-370].

Позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний) – філософська течія, що сформувалася у 1830-х рр. і домінувала в європейській культурі у другій половині XIX ст. Її основоположник – французький мислитель О. Конт (1798–1857). Основна ідея позитивізму, розкрита ним у шеститомній роботі «Курс позитивної філософії» (1830–1846), зводилася до твердження, що істинне знання про дійсність можна отримати лише дослідним, позитивним шляхом [659, с. 493; 649, с. 192-195; 646, с. 312-314].

Нові методологічні установки зближували історичну науку із фізикою, біологією, психологією. Позитивісти вважали її першочерговим завданням пошук вічних і незмінних «природних законів» для створення істинного, універсального знання про минуле усього людства. Вони вважали, що всі складові суспільства, як частини одного організму, взаємопов'язані між собою, а історія – це поступальний, майже незалежний від волі людини, процес і є результатом взаємодії багатьох факторів. Основними категоріями філософії історії позитивізму стали «розвиток», «прогрес» і «порядок». У їх світлі історичний процес трактувався як безумовний, наперед визначений рух, що мав привести до перемоги розуму і перетворення «позитивної філософії» у світову релігію [659, с. 493; 649, с. 195; 646, с. 312-314].

Вагомий вплив на розвиток історичної науки мали погляди відомого англійського філософа-позитивіста Г. Спенсера (1820–1903). Він замінив термін «прогрес» запозиченим із біології «еволюція» й сформулював загальний

еволюційний природничий закон розвитку суспільства, головним чинником якого вважав боротьбу за існування і, як наслідок, природний відбір [646, с. 313].

Провіденціалізм (від лат. *providentia* – Провидіння) – релігійно-філософська концепція, яка тлумачить історію як Промисел Божий. Відповідно її основних тверджень історичний процес відбувається за безпосереднього втручання Творця. Ідеї провіденціалізму у систематизованому вигляді вперше були викладені Аврелієм Августином Блаженным (354–430) у праці «Про Град Божий». Висвітлюючи свої погляди на сенс існування і діяльності людства, він звертався до книги старозавітного пророка Даниїла. Провіденціалістське розуміння історії характерне для Беди Преподобного (бл. 673–735), митрополита Іларіона (990–1088), Іоахима із Флориди (бл. 1132–1202), митрополита І. Борецького (1560–1631), митрополита П. Могили (1597–1647), Ж.-Б. Босюе (1627–1704), архієпископа Ф. Прокоповича (1681–1736), Ж. де Местра (1753–1821), Й.-Г. Фіхте (1762–1814), М. Костомарова (1817–1885), В. Соловйова (1853–1900), М. Бердяєва (1874–1948) [647, с. 18-19; 659, с. 524].

Революція (від лат. *revolutio* – поворот, переворот) – докорінні якісні перетворення у політичному, соціальному, економічному й культурному житті суспільства, зміна однієї політичної системи іншою [652, с. 561-562; 655, с. 475].

Стратифікація соціальна (від англ. *stratification* – розшарування) – диференціація індивідів і поділ суспільства на соціальні верстви (страти), які ієрархічно розташовані у відповідності із майновою, владною, професійною, освітньою та іншою нерівністю [291, с. 302-303].

Філософія історії – розділ філософії, що вивчає історичний процес; досліджує проблеми сенсу історії, її закономірностей, розкриває природу, способи і форми історичного пізнання [659, с. 677].

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, державний) – 1) велика людська спільнота, локалізована у просторі і часі, яка має стійкі особливості у суспільно-політичній організації, культурі, спільні духовні цінності та світоглядні орієнтири; 2) ступінь розвитку матеріальної і духовної культур. Термін «цивілізація» введено до наукового обігу французьким просвітником О.-Г. де Мірабо (1749–1791) 1757 р.

Він став наріжним поняттям некласичної філософії історії М. Данилевського (1822–1885), О. Шпенглера (1880–1936), А.-Дж. Тойнбі (1889–1975) [659, с. 704-705].

Отже, окреслена теоретико-методологічна база дисертаційної роботи у сукупності історіографічних принципів і методів є перевіреним адекватним інструментарієм для дослідження й висвітлення внеску В. Липинського у вивчення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького. Вона дає можливість на достатньому рівні розв'язати поставлені завдання. Описані вище методи історіографічного дослідження дозволяють на основі аналізу джерел реконструювати формування історичних поглядів В. Липинського і його методології. Вивчити джерельну основу історичних праць. Розкрити бачення ролі гетьмана у формулюванні основ державної ідеї, оцінку вченим його внутрішньополітичного курсу на централізацію влади і спроби встановлення спадкової передачі влади. Методологія дисертації дає можливість розкрити й осмислити погляди В. Липинського на процес становлення еліти (аристократії) Гетьманщини у середині XVII ст. і місця Б. Хмельницького у ньому.

Таким чином, на основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячених внеску В. Липинського у вивчення державотворчих процесів за гетьманату Б. Хмельницького, у відповідності до здобутків сучасної методології історіографічного дослідження, було визначено низку ще недосліджених аспектів його поглядів на проблеми становлення української державності середини XVII ст. Потребує висвітлення розуміння науковцем роль Б. Хмельницького у розробці основних положень державної ідеї та її спадкоємності від князівських часів. Необхідно глибше розкрити оцінку В. Липинським політичного курсу гетьмана на централізацію влади й становлення монархічної форми правління. Слід з'ясувати погляди дослідника на роль городского козацтва і пошкощеної шляхти у створенні політичної еліти («національної аристократії») Гетьманщини та функціонуванні її державних інститутів. Не ставала предметом ретельного дослідження джерельна база його історичних монографій і статей. Доречно глибше осмислити процес становлення історичних поглядів В. Липинського і його методології. Відтак на основі аналізу опублікованих та архівних історіографічних й історичних джерел із

застосуванням відповідного методологічного інструментарію у наступних розділах висвітлено формування історичних поглядів дослідника, проаналізовано джерельну основу його робіт, розкрито внесок у висвітлення розробки Б. Хмельницьким принципів державної ідеї. З'ясовано погляди історика на роль козацької шляхти і городового козацтва у формуванні в середині XVII ст. нової державної еліти Гетьманщини; проаналізовано внесок у вивчення українського монархізму Б. Хмельницького та інші проблеми.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В. ЛИПИНСЬКОГО

2.1 Становлення методологічних принципів і створення наукових праць

В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович Липинський народився 5 (17) квітня 1882 р. у шляхетській римо-католицькій родині Казимира-Сильвестра-Антонія Липинського та Клари Рокицької у селі Затурці Володимир-Волинського повіту на Волині [644, с. 147; 650, с. 30]. Родинне походження, на думку низки науковців, вплинуло на формування основ його світогляду [416, с. 33; 455]. З дитинства хлопчик оволодів кількома мовами; в сім'ї розмовляли польською, французькою та українською [55, с. 38; 272, с. 45; 234, с. 5-6; 334, с. 8]. Виховання малого В'ячеслава передбачало обов'язкове прилучення до католицької церкви та польської шляхетської культури. Він отримав хорошу домашню початкову освіту, а в серпні 1893 р. був зарахований одразу до другого відділення другого класу житомирської чоловічої гімназії; згодом перевівся до луцької [234, с. 5-8; 644, с. 147].

На становлення світогляду В. Липинського значний вплив мав дядько по маминій лінії Адам Рокицький, власник маєтку Русалівські Чагари на Київщині, де неодноразово гостював його небіж. Він був яскравим представником шляхти, що вважала себе сполонізованими нащадками руської аристократії і намагалася відтворювати давні традиції української шляхетської культури. Дядько переконав хлопця, що правобережні шляхтичі, які зараховували себе до поляків, мали українське походження і колись відігравали вагомую роль в історії краю, однак з часом полонізувалися [627, с. 384-389; 272, с. 47-48; 473, с. 61].

Із серпня 1900 р. по червень 1902 р. В. Липинський навчався у першій класичній гімназії у Києві. У цей час відвідував гурток М. Требінської (Євреїнової), доньки заможного землевласника із Чернігівщини, де збиралися історики О. Левицький і

В. Щербань, філолог, редактор «Київської Старовини» В. Науменко, відомі в майбутньому статистик О. Русов і його дружина, педагог С. Русова, фізик П. Матюшенко, меценат і видавець Є. Чикаленко. Постійними гостями стали корифеї українського театру брати Микола та Опанас Тобілевичі, М. Заньковецька. Серед молодшого покоління гуртківців були студенти-юристи К. Василенко і його товариш О. Моргун. На зібраннях з'являлися майбутній історик Д. Дорошенко, В. Щербаківський, тоді ще студент Московського університету, а в майбутньому відомий археолог. Шанованими особами серед відвідувачів гуртка стали М. Василенко і В. Доманицький [272, с. 55; 395, с. 35; 499, с. 445-448, 452].

Під час навчання у Києві майбутній вчений робив перші кроки у вивченні української історії XVI–XVIII ст. С. Драгоманов, згадуючи про участь юнака у діяльності нелегальної української громади молоді православного і католицького віросповідання, згадував: «В'ячеслав Липинський уже тоді цікавився питаннями історії України, особливо Правобережжя. Пам'ятаю його реферат про Коліївщину та про участь українців у польських соймках і соймах» [49, с. 456]. Гімназист зумів дістати для організації заборонену цензурою брошуру М. Драгоманова «Про те, як наша земля стала не наша», яка була присвячена проблемі ополячення та змосковщення української шляхти й козацтва. З її змістом, окрім майбутнього вченого, ознайомилися й члени підпільної громади [49, с. 457].

Вагомий вплив на В. Липинського в цей період його життя мав історик М. Василенко. Співробітник ВУАН В. Гришко стверджував, що саме завдяки спілкуванню із останнім молодий дослідник згодом сформулював концепцію територіального патріотизму на противагу класовому та етнічно-мовному [402, с. 2]. М. Василенко, опрацьовуючи документи архівів Лівобережної України, дійшов висновку, що зрусифікована старшина й українська шляхта не перестали бути українцями. Він вважав, що не знання мови, а споконвічний зв'язок із цією землею робив їх приналежними до української нації [20, арк. 229-230; 499, с. 452-453; 369, с. 65-67; 386]. В. Липинський аналогічним чином трактував національну приналежність полонізованих шляхтичів Правобережжя. Пізніше (1928 р.) у праці «Хам і Яфет» він дасть чітке визначення: «Нація – це перш за все єдність духова,

культурно-історична. Значить для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі. Нація – єдність духова – родиться завжди від держави – єдності територіально політичної – а не навпаки» [258, с. 8].

Наукові зацікавлення та історичні погляди В. Липинського у майбутньому визначалися й тим фактом, що сімнадцяти-вісімнадцятирічним юнаком він заявив про своє національно-політичне самовизначення як українця. На думку Т. Осташко, на його вибір і світогляд вплинули самостійницькі переконання М. Міхновського [483, с. 115] із його твердженням про необхідність збройної боротьби українців задля свого визволення й державної незалежності, опертя виключно на власні сили. Пізніше з цього приводу він у листі від 9 квітня 1920 р. до одного із членів проводу СБУ А. Жука зазначав: «Ми нацією ще не єсть і без держави нею не будемо. Хто не за самостійність, той нищить ідею нації. Я був самостійником, єсть і буду ним до смерті» [54, с. 765].

Закінчивши гімназію, В. Липинський 1902 р. розпочав військову службу у драгунському Ризькому полку, що розміщувався у Кременці на Волині. Однак невдовзі був демобілізований із рядів кавалеристів через слабке здоров'я [503, с. 39; 644, с. 147] й уже 1903 р. поступив на агрономічне відділення філософського факультету Ягелонського університету в Кракові. Вибір професії зумовила родинна традиція – батько В. Липинського був хорошим господарем; молодший брат Станіслав теж вибрав рільничий факультет у Липську [316, с. 58; 511, с. 61-62]. Почалася краківська доба його біографії, яка з перервами тривала із 1903 по 1913 рр. Вчені не без підстав вважають, що саме в цей період життя сформувалися основи його історичних поглядів та мислення, а початок цього процесу датують 1905–1906 рр., коли він розпочав дослідження проблем української історії XVI–XVIII ст. [376, с. XVII; 272, с. 204; 580, с. 77; 197, с. 556; 618, с. 221; 592, с. 265; 316, с. 64; 431].

Молодий студент взявся за вивчення необхідних для агронома навчальних курсів експериментальної фізики, неорганічної хімії, загальної ботаніки, анатомії і гістології домашніх тварин, ринкових відносини у сільській місцевості та інших. У

четвертому літньому семестрі, окрім профільних предметів, записався на слухання лекцій із курсу «Українські думи: читання і пояснення», який вів Б. Лепкий [50; 51; 316, с. 59-60; 592, с. 265]. В майбутньому їх знання йому знадобилися при написанні монографії про київського полковника М. Кричевського, де, як історичні джерела, використано українські пісні і думи. Навчаючись на агрономічному відділенні, цікавився проблемами середньовічної і ранньої нової історії України; слухав лекції відомих краківських істориків В. Закшевського (1844–1918) та В. Чермака (1863–1913), спеціалістів у галузі XVI–XVII ст. [376, с. XVII].

І. Лисяк-Рудницький припускав, що 1905 р. В. Липинський познайомився із учнем М. Грушевського С. Томашівським [183, с. 220-221; 316, с. 64]. Останній був старшим на сім років і вже мав низку опублікованих праць. Вчений вважав, що саме С. Томашівський навчив молодого дослідника-початківця працювати з історичними джерелами [183, с. 220-221]. Свою думку підтверджував свідченням О. Назарука: «...у Кракові галицький історик Стефан Томашівський занявся Липинським, впровадив його в науку історії, навчив його читати історичні документи, заохотив до праці і точно обговорював з ним різні історичні питання, про котрі Липинський писав. Такий зв'язок між Томашівським і Липинським тривав довгі літа. Ще потому у Відні і Берліні автор сих стрічок бував присутній при таких розмовах» [183, с. 221; 420]. Недарма О. Оглоблин пізніше проводив опосередкований зв'язок В. Липинського із львівською історичною школою М. Грушевського [20, арк. 195, 230].

З цього часу молодий науковець розпочав наукові пошуки у краківських архівах. В особистих розмовах із Б. Лепким він говорив, що вчені ще й не починали працювати із багатьма цінними джерелами, розповідав про віднайдені ним документи. Як згадував син письменника, Л.-Р. Лепкий, який був присутній при їхніх частих бесідах, В. Липинський вже тоді звернув увагу, що, окрім соціальних причин виступу українців, чітко простежуються й національні. Історик розповідав про участь шляхтичів у повстанні і їх роль в розбудові Української держави XVII ст.; високо оцінював постать і діяльність гетьмана Б. Хмельницького [51, с. 506; 332, с. 19].

Становлення В. Липинського як вченого припало на час розвитку модерністського напрямку в історіографії. Для останнього характерне поєднання історії із антропологією, етнологією, психологією та іншими галузями знань [519, с. 39]. Молодий дослідник зацікавився новою на початку XX ст. наукою – соціологією, що тоді лише формувалася. Для її вивчення восени 1906 р., після одруження із краків'янкою Казимирою Шумінською, переїхав до Женеви, де записався на факультет літератури і соціальних наук місцевого університету [376, с. XVII, XLVIII]. Там домінував вплив французької школи соціології та ідей Е. Дюркгейма. Центральною проблемою поглядів останнього було відношення індивіда до суспільства, яке мало фізичну і моральну перевагу над особистістю. Вчений вважав, що індивід залежний від соціальних фактів (ідей, норм, цінностей), які є особливою реальністю, і впливають на людей через соціальні інститути. Сфери соціальних фактів та індивідів мають неоднакову природу. Це дві різні реальності [376, с. L-LII; 653, с. 118]. На жаль, джерела не дають можливості детально з'ясувати їх значення у формуванні історичного мислення В. Липинського. Однак слід зауважити, що у монографії про київського полковника М. Кричевського вчений, визнаючи вплив соціальної реальності на хід історичного процесу, все ж дотримувався думки про вирішальну роль сильної особистості. Натомість відчутніший вплив ідей Е. Дюркгейма спостерігаємо у роботі «Україна на переломі».

Із навчанням В. Липинського у Женевському університеті дослідники пов'язують його ознайомлення із елітиськими теоріями. Сучасна наука не може достеменно стверджувати чи вчений знав, зокрема, погляди італійського соціолога В. Парето про циркуляцію еліт, які останній почав розробляти ще в кінці XIX – на початку XX ст. Але є цілком обґрунтованою думка, що В. Липинський – це представник елітиського суспільно-політичного світогляду. Даний факт чітко простежується у його історичних монографіях й статтях, зокрема, у поглядах на козацтво і шляхту як на рушійну силу Української революції XVII ст., творців держави, а також у поглядах на роль особи в історії [376, с. LVI-LVII; 580, с. 90; 271]. Можливий вплив італійського соціолога на українського історика проявився у

визнанні останнім об'єктивної та суб'єктивної складової кожного соціального феномена, трактуванні мілітарної сили як основного рушія суспільного життя [376, с. LVII-LVIII, LXII-LXIII], запереченні лінійного (еволюціоністського) методологічного підходу до розуміння історії. В. Липинський, імовірно, дотримувався погляду про циклічність історичного процесу, як і В. Парето, для якого історія – це цикли змін еліт [376, с. LXIV; 311, с. 192-193; 337, с. 12]. Ю. Терещенко та К. Галушко доводять, що у Женевському університеті історик вивчав роботи західноєвропейських теоретиків політичної думки Ж. Сореля та Ш. Морраса [213, с. 175-177, 181-182; 552, с. 328; 554, с. 15-16; 514, с. 80]. Згодом під впливом їх ідей у праці «Шляхта на Україні» 1909 р. висловлював своє позитивне ставлення до династичного монархізму [552, с. 328; 322]. В. Масненко, проаналізувавши текст монографії «Участь шляхти...», помітив «окремі елементи харизматичності Великого гетьмана» у висвітленні історика, які свідчили про монархічні тенденції в Україні XVII ст. [261, с. 64]. Імовірно, що, працюючи із джерелами, В. Липинський ще до Першої світової війни зробив висновок про намагання Б. Хмельницького закласти основи спадкового гетьманату [183, с. 147; 592]. Оскільки у 1914–1918 рр. він не мав можливості займатися історією, то дану проблему розкрито ним глибше у праці «Україна на переломі» 1921 р.

Вчений, навчаючись у Швейцарії, водночас відвідував Краків, де продовжував пошуки джерельного матеріалу у місцевих архівах та бібліотеках. Про це зазначав у листі до Б. Грінченка від 30 серпня 1907 р.: «Свої праці про українофільство серед польської та спольщеної суспільности на Вкраїні я, розуміється, не залишаю. У Краківській бібліотеці, де я працював навесні, мені вдалося знайти багато матеріалів... (про спольщених українців, зокрема, представників шляхти – С. К.)» [54, с. 345]. Водночас В. Липинський відвідував зібрання краківського українського клубу. На одному із його засідань (грудень 1906 р.) читав доповідь, присвячену Правобережній Україні (вчені припускають, що це міг бути первісний варіант його брошури «Шляхта на Україні»). Тут познайомився із учнем М. Грушевського В. Герасимчуком, який пропонував львівському професорові

залучити молодого історика до їх археографічної діяльності [393, с. 49; 395, с. 36-37].

Вивчення соціології В. Липинським у Женеві тривало менше року; пізніше у листі до П. Коваліва від 9 грудня 1925 р. він згадував: «Там провів я рік, від осені 1906 до літа 1907 р., своєї молодости і Університетові та бібліотеці женеvській (я жив якраз напроти: rue de Condolle, 4) завдячую дуже багато в своїй освіті. Коли б не страшні женеvські «бізи» (холодний північно-західний вітер, що був шкідливим для хворого туберкульозом В. Липинського – С. К.), задля яких лікарі мені наказали з Женеви виїхати (мої легкі їх не переносили), то я був би продовжував там свої студії; на жаль, з вище згаданої причини, я мусів Женеву покинути і вернути до Краківського Університету» [416, с.36].

Вчений, повернувшись до Кракова на постійне проживання, продовжив дослідження історії України XVI–XVIII ст. Подальший період навчання став часом найбільш інтенсивного становлення його як історика. В. Липинський у листі до Б. Грінченка від 5 жовтня 1907 р. зізнавався: «Досі я працював більше як ділетант; агрономія, на якій я був поперед, не дала мені очевидячки в сім напрямі нічого, а рік у Женеві – це ще надто мало» [54, с. 345]. Згадував, що аби «віддатися своїй улюбленій науці – історії», хотів поступити на історико-філологічне відділення Київського університету, але через стан здоров'я змушений був відмовитися від свого задуму. У цьому ж листі ділився планами записатися «на історію у Львові», щоб слухати лекції професора М. Грушевського [54, с. 345; 316, с. 77]. Дане питання вирішував із В. Герасимчуком у грудні 1907 р. [393, с. 49-50]. Особисте ж знайомство дослідника-початківця із професором відбулося у травні 1908 р. [393, с. 50; 395, с. 36]. Їх, як припускає І. Гирич, познайомив В. Доманицький. М. Грушевський у щоденнику під датою 7–8 травня занотував: «Приїздили Доманицький з Липинським. Липинський зробив на нас дуже приємне вражіння... просили обідати їх до нас» [37, арк. 186; 393, с. 50; 439].

Завдяки протекції В. Доманицького, В. Липинський почав публікуватися у періодичних виданнях, які редагував М. Грушевський – «ЗНТШ» та «ЛНВ» [272, с. 205]. Видає рецензії на праці польських істориків Л. Боратинського [612; 390,

с. 123] та А. Прохаски [613; 390, с. 123] (1908 р.), відгук на підручник з історії України М. Аркаса [614; 390, с. 123-124; 559]. Через останній між ним і професором невдовзі стався конфлікт, бо різкі зауваження до книги, зроблені М. Грушевським, «подали» в іншому контексті вказані В. Липинським її недоліки [395, с. 36; 528]. Співпрацюючи із Доманицьким, опублікував розвідку «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.». Написав текст історичного нариса, а В. Доманицький переклав із польської вірші волинського шляхтича [38, арк. 330 об.; 462-464; 593; 596; 579; 393, с. 50; 395, с. 36; 333, с. 10-11; 427]. У 1911 р. В. Липинський планував видати друком рецензії на праці істориків К. Пуласького, Л. Кубалі, І. Каманіна. Однак з різних причин вони так і не були опубліковані. Залишається невідомою доля підготовленої вченим збірки листів А. Кисіля [389, с. 313].

Молодий дослідник не поступав вивчати історію у Львівський університет; натомість записався на зимовий та літній семестри 1908–1909 академічного року як звичайний слухач у Краківському [316, с. 78-79]. Становлення вченого відбувалося у час, коли в польській історіографії спостерігався відхід від позитивізму до неоромантичних методологічних засад [376, с. XXXVII]. В. Липинський як науковець формувався під впливом краківської консервативної («станчиківської») історичної школи, яка «оглядалася» на німецьку науку. Першим на цій специфіці становлення наукових поглядів дослідника наголосив В. Босий. Хоча дане твердження поділяли не усі вчені, однак він утвердився серед істориків української діаспори [206, с. 40; 20, арк. 231; 520, с. 196; 509, с. 209; 401, с. 19; 376, с. XXXVIII-XLIV]. Її представники вважали, що основним завданням історика є виховання людей в дусі героїчного чину, а історичній науці потрібно повернути героїчний пафос; головними персонажами їх робіт стали постаті, які присвячували життя великій ідеї, гинули задля свободи народу і батьківщини. Вони заперечували сухий академічний стиль викладу матеріалу, характерний для позитивістів; свої праці наповнювали яскравими описами переживань, внутрішньої душевної боротьби їх персонажів; зосереджували увагу на драматичних поворотах подій. В такий спосіб представники неоромантичної історіографічної течії намагалися дати народним

масам новий історичний міф, який мав стати підґрунтям для подальших звершень [311, с. 192; 376, с. XXXIV].

Вчений сприйняв засади краківських неоромантиків найбільше під впливом істориків С. Закшевського (1873–1936) та Ш. Аскеназі (1865–1935). У них він перейняв такі методологічні й історіософські принципи як визнання людини рушієм історичного поступу, пріоритетність політичної проблематики, ототожнення історії народу з історією держави, як найважливішого політичного інституту, пістет перед традиціями, літературна вишуканість праць та апеляція до патріотичних почуттів читача [311, с. 132-133, 194; 376, с. XXXVIII-XLIV]. Л. Білас відмічає лексичну і стилістичну схожість між монографіями Ш. Аскеназі «Князь Юзеф Понятовський» 1904 р. та В. Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» 1912 р. [376, с. XLV]. У представників краківської консервативної неоромантичної школи він також засвоїв ідеї «теорії власної провини»: засудження винятковості поляків і їх месіанської ролі в історії Східної Європи, аномального державного устрою із виборністю короля, що суперечив західноєвропейському шляху розвитку. Творчо їх опрацювавши, переніс на проблеми відновлення української державності у середині XVII ст. [311, с. 132-133; 520, с. 195]. Дослідники припускають також, що вагомий вплив на оцінку В. Липинським діяльності гетьмана Б. Хмельницького мали роботи польського історика А. Яблоновського [206, с. 32; 372, с. 67-68].

Завдяки краківським вченим-неоромантикам у творчості В. Липинського простежуються ідеї німецьких істориків Й. Г. Фіхте (1762–1814), Л. фон Ранке (1795–1886), Й. Г. Дройзена (1808–1884) про пріоритетність вивчення проблем становлення держави [376, с. LXXVIII; 311, с. 126, 128-130; 634, с. 110-134]. Дослідники не заперечують можливого впливу на В. Липинського британського письменника, історика й філософа Т. Карлейля (1795–1881) та німецького історика Г. Трейчке (1834–1896), у яких, як припускає Я. Пеленський, міг запозичити культ сили та великої людини. В. Липинський був першим, хто ввів до української історіографії історіософську концепцію про втрішальну роль особистості в історії [487, с. 571-572; 272, с. 239]. Знавці його творчості відзначають впливи ідей німецьких філософів А. Шопенгавера (1788–1860), для якого основою

всього суцього була воля, незалежна від зовнішніх обставин [376, с. XXXIV; 195; 196; 652, с. 728], Ф. Ніцше (1844–1900), котрий розумів історичний процес як прояв вольових зусиль надлюдей, наділених підвищеною життєздатністю та «волею до влади» [311, с. 192], французьких мислителів Ж. Сореля (1847–1922), що заперечував прогрес як такий [311, с. 192] та А. Бергсона (1859–1941) із його вченням про роль інтуїції у пізнанні реальності [311, с. 185; 376, с. XXXIV]. Відповідно, роботи В. Липинського «пронизані» духом волі, сили, боротьби, влади [378, с. 211].

Він не записувався вивчати історію 1909–1910 навчального року, тож його історична освіта формально залишилася незавершеною [316, с. 80; 628, с. XI]. Натомість, активно зайнявся громадською роботою; із своїми однодумцями в 1909–1910 рр. у Києві редагував і видавав двотижневик «Przegląd krajowy», маючи на меті навернути спольщених українських і етнічно польських шляхтичів до справи українського політично-національного відродження [44, с. 641-644; 45, с. 58; 46; 47, с. 141-142; 59, с. 495-498; 415; 571, с. 88; 644, с. 147]. На його сторінках, окрім поширення ідеї територіального патріотизму [586; 599; 600; 644, с. 147], опублікував критичну рецензію на другий том книги польського історика Ф. Равіти-Гавронського «Богдан Хмельницький» [620] (рецензент в іншій статті позитивно оцінював діяльність гетьмана [594]), перевидав розвідку про Данила Братковського [593; 596; 597], надрукував статтю М. Грушевського «Виговський і Мазепа» [598]. Публікувався у щоденній українській газеті «Рада» [505; 506; 483, с. 116].

Займаючись громадською та публіцистичною діяльністю, не залишав наукової роботи. У 1909 р. видав брошуру «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу в перспективі історії» [322; 179, с. 128-233; 45, с. 58; 47, с. 140; 225, с. 8]. У ній простежувалося його позитивне ставлення до держави як інституту, що забезпечував оптимальну організацію суспільства [371, с. 105]. У роботі висловлював міркування про вагомий вплив навколишнього природнього і культурного середовища на суспільно-історичний розвиток народів (аналогічні думки розвивав згодом німецький філософ О. Шпенглер [309; 53, с. 428; 213,

с. 105]); автор підкреслював участь шляхти у революційному виступі під проводом гетьмана Б. Хмельницького [322, с. 87-88; 179, с. 231, 233; 272, с. 47]. Досліджуючи роль шляхтичів у політичному житті українських земель й, зокрема, революції XVII ст., цього ж року опублікував статтю «Генерал артилерії Великого Князівства Руського. З архіву Немиричів» [465]. Наступного року вийшла друком його робота «Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріанства на Україні». У «Записках» НТШ та Літературно-науковому віснику видав низку рецензій [460; 461; 483, с. 116; 43, с. 162-163]; працював над нарисами про Д. Нечая й С. Мрозовицького (Морозенка) [576, с. 100].

У 1910–1912 рр. історик займався пошуком документів у краківських архівосховищах [13, арк. 1; 14, арк. 1; 420]. Джерела свідчать, що він чи не вперше в українській історіографії опрацював і ввів до наукового обігу матеріали із приватного архіву шляхетського роду Русецьких. В одному з листів до М. Грушевського (від 25 червня 1911 р.) писав: «...мені пощастило дістати вступ до дуже цікавої архівальної колекції п. Русецьких з Троянки на Україні... Для історії Хмельниччини є в ній дві дуже цікаві збірки рукописів XVII століття, що складаються з копій всяких листів, «Nowin» etc., а нагадують собою звістні «Ks. Pamiętnicze» Міхаловського» [57, с. 296; 390, с. 120-121; 272, с. 204-205; 263, с. 26]. Після опрацювання джерел із «Зібрання Русецьких» дослідження про київського полковника М. Кричевського, як зазначав історик, із запланованих 3–4 аркушів збільшилася більше ніж до 11 [57, с. 296]. Видання монографії відкладалося на пізніше. До того ж В. Липинський у листі до М. Грушевського від 19 березня 1912 р. зізнався: «Я знайшов тут цікавий документ – копію присяги пинської шляхти Хм(ельницьк)ому (відповідно був звістний його диплом) і мене спокусило написати про це невеличку розвідку...» [57, с. 303; 181, с. 7-13]. З годом вона увійшла до альманаху «З історії України» під назвою «Два моменти з історії післяреволюційної України» («Dwie chwile z dziejów poręwolucyjnej Ukrainy») – первісного варіанту його майбутньої книги «Україна на переломі» [57, с. 303; 318]. Працював вчений також і з рукописами бібліотек Чорторийських, Красінського та Ягелонського університету (матеріали сеймів, різноманітні наративні джерела, майнова і

фінансова документація) [58, с. 481; 180, с. 435-544; 181, с. 237-271, 304-317; 57, с. 288-289; 390, с. 120; 263, с. 28].

В. Липинський, допомагаючи М. Грушевському в підбірці малюнків і картин до його «Ілюстрованої історії України», знайшов у музеї Гуттен-Чапських гравюри М. Кривоноса, низку портретів Б. Хмельницького (в тому числі роботи виконані Ваумансом і Гондіусом), Ю. Хмельницького (гравюра Бонаціана), П. Тетері, два портрети П. Дорошенка (італійська і тогочасна фламандська гравюри), І. Мазепи (робота кінця XVIII ст.), Д. Апостола (тогочасна німецька гравюра). Крім них, В. Липинський виявив портрети Роксолани, М. Кричевського та інших осіб [39, арк. 25-28; 57, с. 283; 390, с. 121-122]. Частина вище названих зображень (М. Кривоноса, портрети Б. Хмельницького Вауманса і Гондіуса, Ю. Хмельницького, П. Тетері, обидва портрети П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола) була опублікована в «Ілюстрованій історії України» [342, с. 301, 313, 315, 336, 340, 344, 353, 385, 400]. Для поліпшення ілюстрування цієї книги В. Липинський за власні кошти найняв художника для виготовлення кліше гравюр із краківських архівів і бібліотек [396, с. 241]. Крім названих портретів, йому пощастило віднайти зображення печатки П. Дорошенка, підписи Б. Хмельницького (з універсалу його дружини Ганни), І. Виговського, Ю. Немирича, герб Б. Хмельницького, який було зображено в козацькому реєстрі 1649 р. [57, с. 284; 390, с. 122; 439].

Співпраця молодого вченого із М. Грушевським вплинула на формування історичних та методологічних поглядів В. Липинського [20, арк. 195, 229-231; 439] (Додаток Г). О. Ясь звернув увагу на той факт, що у роботах останнього, виданих до Першої світової війни, поєднуються «як неоромантичні мотиви, так і позитивістські складові з окремими елементами соціологізації історії» [580, с. 84]. Для нього є характерним сциєнтизм у плані роботи із джерельним матеріалом; пишучи в стилі неоромантичної історіографії, дотримувався вимог позитивізму щодо ретельної верифікації джерел; демонстрував стриманість й обережність тверджень у відтворенні фактографічної основи своїх праць, прагнув дати об'єктивний опис історичного процесу. Перетворення в історії тлумачить часто в еволюційному,

позитивістському значенні. Наукове спілкування із М. Грушевським стало одним із джерел яскраво вираженого окциденталізму В. Липинського із його захопленням європейською цивілізацією, її здобутками, протиставленням орієнту – східній цивілізації [580, с. 84; 581, с. 118; 413, с. 80; 329, с. 15; 218; 276, с. 52; 112; 227; 441].

Синтез основ неоромантизму і позитивізму у творчості В. Липинського дав підстави Л. Біласу стверджувати, що він, визнаючи провідну роль великих людей як рушія історії, бачив їхню діяльність на фоні соціальних процесів. Його концепція – це поєднання суспільно-інституціональних та колективних чинників із волюнтаристською діяльністю активних індивідів-героїв [376, с. LXXVII]. До прикладу такого переплетіння можна таке твердження В. Липинського: «Однак вплив і воля одиниці завжди й усюди сягають тільки до певних меж» [180, с. 147]. Соціальні аспекти української історії XVII ст. вчений оцінював аналогічно народницько-демократичній історіографії, в чому, як доводить І. Гирич, відчувається вплив М. Грушевського [394, с. 131].

Результатом кропіткої праці В. Липинського став вихід у липні 1912 р. монографії «Станіслав Михайло Кричевський», яка увійшла до збірки за його редакцією «З історії України» [637; 57, с. 315; 15, арк. 1-1 зв.; 16, арк. 1; 17, арк. 1]. У ній було також опубліковано низку його розвідок, зокрема «Дві миті із історії пореволюційної України». Окрім них – підібрані істориком документи, які висвітлювали важливі моменти української історії від 1569 р. до часів П. Орлика [604, с. 109; 483, с. 116; 560, с. 210]. Вихід книги став непересічною подією в інтелектуальних колах [411, с. 29-33]. У науковій літературі рецензії на «Участь шляхти...» опублікували Д. Дорошенко [604, с. 106], М. Залізник [605, с. 557], І. Крип'якевич [610, с. 188]. «З історії України» привернула увагу української галицької та польської інтелігенції [206, с. 26; 551, с. 217]. Про неї схвально відгукнулися письменники І. Франко і Б. Лепкий, мовознавець та етнограф К. Михальчук [43, с. 165-167; 411, с. 31-32]. Працю високо оцінили С. Томашівський та М. Грушевський, котрий згодом, у березні 1914 р., зініціював обрання В. Липинського дійсним членом НТШ у Львові та УНТ у Києві [298, с. 2; 352; 411, с. 29].

Цього ж 1912 р. молодий історик у Кракові видав свою монографію про полковника М. Кричевського окремою книгою [321; 560, с. 210]. На відміну від українських, польські інтелектуали сприйняли її негативно. Закидали автору прихильність до сепаратизму, пропаганду ренегатства серед польських шляхтичів на українських землях. Відомий історик Л. Кубаля вважав перебільшеними дані про перехід шляхтичів на сторону гетьмана Б. Хмельницького. Але польські дослідники відзначали велику кількість джерельного матеріалу, використаного В. Липинським [411, с. 32-33; 317].

В «Участі шляхти...» вченим розкрито низку ключових положень його історичної концепції. Зокрема, він висвітлив своє розуміння основних причин Української революції XVII ст. На думку науковця, це були національні утиски русинів-українців, порушення їх прав на вільне сповідання православ'я, майновий та економічний визиск козацтва й дрібної шляхти через поширення фільварково-панщинної системи господарювання, пониження соціального статусу козаків [180, с. 119]. В. Липинський згрупував їх у дві основні складові: національно-релігійну і соціально-економічну [180, с. 119; 430].

Помітно, що дослідник, вивчаючи національні причини революційного виступу, опирався передусім на джерела. На його думку, «вони нам дають щодо цього надзвичайно промовисту відповідь» [180, с. 33]. Для цього, наприклад, опрацював лист із Білої Церкви «пана Чорного» канцлеру Оссолінському, датований 25 травнем 1648 р. У ньому повідомлялося про поразку військ Речі Посполитої під Корсунем [180, с. 35, 439]. Автор епістолярію доносив, що козаки (русини), які перебували у польському таборі, перейшли на сторону повстанців одразу після прориву останніми його оборони, а князь І. Вишневецький, маючи вісім тисяч вояків, їм не довіряє, бо вони – русини [123, с. 203]. В. Липинський для детальнішої ілюстрації недовіри останнім поляків цитував лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Ю. Оссолінського зі Львова від червня 1648 р. [180, с. 35, 439; 123, с. 232-233]. Адресант із занепокоєнням зазначав, що більшість русинів підтримує повстання і тому покладатися на них небезпечно; радив «лише очікувати рятунку з Москви, Великої Польщі, з Литви» [123, с. 232]. Такі ж

тривожні вісті доносив у вересні 1648 р. львівський суддя С. Кушевич: «Вже стало небезпечно по селах і шляхах через бунти всієї Русі» [116, с. 100; 111, с. 77]. Турбувався, що й у Львові серед українців виникали «змови» [116, с. 100]. Його епістолярії використано вченим для обґрунтування національних мотивів виступу русинів [180, с. 35, 439].

В. Липинський доводив, що національний аспект революційних подій зауважували ще сучасники [180, с. 33; 288, с. 26-27]. Для обґрунтування думки цитував лист міського патриціату Львова до королевича Карла від вересня 1648 р. Львів'яни просили допомоги у захисті міста від українських повстанців й зазначали: «Вже руська ребелія і змовлена з поганцями повинь хлопська всю Україну опанувала» [180, с. 33, 438; 123, с. 296; 111, с. 78-83]. На думку історика, анонімний автор літопису Самовидця, який писав: «Початок і причина війни Хмельницького є єдино від ляхів на православ'я гоніння і козакам утиски», також підкреслював загальнонаціональний характер виступу [118, с. 6; 180, с. 37]. Щоправда, можна дискутувати з приводу коректності трактування вченим слів літописця. Чи не йдеться тут лише про релігійні й соціальні причини повстання? Він також помітив, що поляки звертали увагу й на небезпечний для Речі Посполитої союз гетьмана Б. Хмельницького із кримським ханом [180, с. 33].

Прикметно, що національний аспект революції дослідник вивчав, опираючись в основному на епістолярії. Це були листи учасників та очевидців тогочасних подій. На їх основі він спробував з'ясувати ознаки виступу, його рушійні сили. На відміну від В. Липинського, М. Грушевський, погоджуючись із твердженням про активну роль шляхти у повстанні, підкреслював його становий – старшинський – характер, особливо на початковому етапі, але не акцентував уваги на національних масштабах [169, с. 1492].

Автор «Участі шляхти...» вважав, що одним із проявів національно-релігійних утисків українців була фактична заборона православної церкви, яка для русинів, через втрату державності, стала засобом ідентифікації й захисту від асиміляції [180, с. 43]. Слушність такого висновку підтверджують досягнення сучасної гуманітаристики. Британський вчений Ентоні Д. Сміт, один із провідних

спеціалістів із проблем нації та націоналізму, з'ясував, що часто народи усвідомлювали свою відокремленість від інших завдяки релігійним відмінностям. Для українців у Речі Посполитій ця окремішність реалізовувалася через протистояння православ'я і католицизму [494, с. 27; 495; 131, с. 20, 32, 129-130, 133; 653, с. 249-250].

В. Липинський, аналізуючи доробок української історіографії, стверджував, що національний характер революції, незважаючи на вагомість, «досі дуже мало досліджено, а деякою частиною істориків неначе нарочито належно не узгляднено» [180, с. 33]. На його думку, це сталося через вплив польської та російської науки на роботи українських дослідників [180, с. 5]. Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович, М. Маркевич, О. Лазаревський, М. Костомаров, П. Куліш висвітлювали лише релігійні та соціально-економічні її причини [165, с. 201-227; 202, с. 131-134; 184, с. 259-273; 185, с. 149-168; 458, с. 216-218; 173, с. 68-109; 236, с. 174-176; 176, с. 112-123]. Їх погляди на дану проблему принципово не відрізнялися від міркувань козацьких літописців [110, с. 219, 887; 118, с. 6; 119, с. 3; 120, с. 45]. М. Грушевський під впливом позитивізму й марксистського розуміння історичного процесу вважав, що основними причинами революції XVII ст. були соціальні [219, с. 250-251].

Російські історики трактували виступ лише як релігійну боротьбу православних проти католиків із подальшим «воссоединением» руських (в їхніх творах «русских») земель під скіпетром московського царя, не висвітлюючи національно-політичний аспект – війну українців проти поляків й литовців за визволення і створення своєї держави [360, с. 273-274, 282-289; 188; 189]. Натомість у польській історіографії із другої половини XVII ст. домінуючою стала концепція «домової війни», згідно якої виступ був лише боротьбою «хлопства» проти «панства» і мав соціальний характер без національного протистояння [296, с. 105-106; 297, с. 93, 102-106; 374, с. 76].

В. Липинський, досліджуючи національний аспект революції, опрацював роботу І. Франка «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах» Письменник заперечував трактування польською історіографією подій середини XVII ст. виключно як соціального бунту «черні». Посилаючись на свідчення очевидців й

учасників тих подій, бачив у них національне й релігійне підґрунтя, боротьбу русинів-українців проти поляків [565, с. 20; 566, с. 207; 237, с. 47-48]. Віднайдені й опубліковані ним вірші тогочасних польських поетів, зокрема, Я. Бялобоцького, М. Кучваревича, написані після Корсунської битви, були згодом використані автором монографії «Станіслав Михайло Кричевський». Свідчення сучасників доводили його погляд на повстання як протистояння поневоленої української нації проти колонізаційної політики Варшави [180, с. 35, 438; 566, с. 20].

В. Липинський, висвітлюючи власний погляд на Українську революцію XVII ст. й підкреслюючи усвідомлення сучасниками його національного характеру, спробував розкрити загальний контекст подій [180, с. 33; 288, с. 26-27]. Доводив, що врешті-решт кінцевою метою політики гетьмана Б. Хмельницького стало звільнення руського народу з-під польського панування та ліквідація польської державності на українських землях [180, с. 9, 11]. Вважав, що революція XVII ст., попри усі негативні її явища, зберегла, розвинула й утвердила національну самобутність українського народу, продовжила його традиції державності (Гетьманщина) [180, с. 7, 9].

Вчений у монографії «Участь шляхти...» розкрив національно-релігійні причини революції – утиски православного віросповідання та усунення руської аристократії від державотворчого процесу – в контексті ролі у ній покозачених шляхтичів. Звертав увагу, що сама їх участь у повстанні свідчить, що воно мало національний характер. Інакше «чим у такому випадку можна пояснити присутність у повстанських лавах шляхти, проти котрої це повстання мало бути виключно націлене?» – ставив риторичне запитання дослідник [180, с. 21; 571, с. 91]. Він не заперечував можливості того, що окремі шляхтичі могли приєднатися до повстанців, втікаючи від відповідальності за скоєний кримінальний чи політичний злочин. Однак доводив винятковий характер таких випадків, що не становили правила [180, с. 33]. Не поділяв також поширених у польській історіографії від часу С. Твардовського поглядів на революційні події в Україні як на виключно соціальний виступ, бунт «хлопства» проти своїх «панів», варварів – проти культури й цивілізації [180, с. 21].

В. Липинський висвітлював національно-релігійні причини виступу у взаємозв'язку із соціальними та економічними. Перш за все з'ясовував протиріччя між різними прошарками привілейованих верств – дрібною й середньою шляхтою, магнатами Речі Посполитої, українськими боярами та їхніми нащадками, які через соціальні трансформації у ВКЛ не зуміли довести свого шляхетного походження, втратили високий суспільний статус, зазнавали економічних утисків та, як наслідок, поповнювали ряди козацтва, або ставали селянами. Дослідник підкреслював, що поширення магнатського фільварково-панщинного типу господарства на терени козацької України (дана проблема була добре висвітлена до виходу у світ робіт В. Липинського) призводило до різкого економічного розшарування всередині шляхетської верстви. Її дрібні й середньої руки представники часто втрачали свої землі. Це траплялося внаслідок грабіжницьких наїздів сильніших сусідів, або отримання ними із королівської канцелярії права на володіння «пустелею», яка насправді була чийось маєтком (так само втрачали свої господарства й городові козаки) [180, с. 97-106; 178, с. 3; 639, с. 362-363; 644, с. 834-836]. В. Липинський називав раніше заможні та впливові родини Бутовичів, Горностаїв, Корчовських, Проскур-Сутанських, Тиш-Биковських, Халецьких та багатьох інших, чий маєтності стали власністю Вишневецьких, Конєцпольських, Острозьких, Фірлеїв [180, с. 101, 103; 317]. Негативні наслідки поширення фільварково-панщинного типу господарства й одночасна зростаюча роль у ньому етнічних поляків – Жулкевських, Казановських, Калиновських, Конєцпольських, Любомирських, Потоцьких – обґрунтовано сучасною історіографією [287, с. 70; 208, с. 51]. Збагачення великих землевласників загрожувало економічним інтересам козаків [208, с. 49]. Водночас зустрічаємо несподівані погляди. Так, Н. Яковенко вважає, що немає підстав говорити про потужний колонізаційний наступ Речі Посполитої [314, с. 230].

В. Липинський, висвітлюючи проблему зубожіння нижчих верств руського боярства й дрібної шляхти, використовував знайдений і систематизований польським істориком та етнографом А. Яблоновським (1829–1913) джерельний матеріал, зокрема, опублікований ним у «*Źródła dziejowe*» реєстр київських і брацлавських руських зем'янських родів [151-159; 180, с. 101, 449]. Обидва

дослідники розкривали негативні наслідки наступу великого магнатського землеволодіння на дрібних і середніх власників [180, с. 105, 163]. В. Липинський, імовірно, враховував напрацювання М. Грушевського у вивченні проблеми поширення латифундій [404; 405, с. 77-78]. Проте останній не акцентував уваги на економічному й соціальному розшаруванні всередині привілейованої верстви. Перебільшуючи стану єдність руського і польського панства, звинувачував представників української шляхти, які підтримали революційний виступ, і козацьких старшин у тому, що вони не відстоювали інтереси селянства [169, с. 1479-1508].

В. Липинський не торкався детально проблем закріпачення селянства та його економічного визиску. Вивчаючи їх поверхово, стверджував, що останні спричинили «соціяльну революцію», або «народню революцію», яка розпочалася без жодного порозуміння із Б. Хмельницьким, не була скоординована із діями козацтва та охопила усі етнічні українські землі й південну Білорусь [180, с. 125, 127]. Вчений, аналізуючи лист писаря ради міста Львова С. Кушевича від 26 серпня 1648 р., наводив приклад одного із таких виступів – облоги подільськими повстанцями-опришками Кам'янця-Подільського [180, с. 125, 127, 455]. Сучасник зазначав: «Кількох [опришків] спіймали й привели в Кам'янець. На тортурах вони визнали, що ніякого відношення й спільності з козаками не мають, але самі, зі своєї волі, з огидою ставлячись до рабства, не стерпівши польського панування, підняли зброю проти тих, хто вдавався до зловживань» [115, с. 136; 537]. В. Липинський, вивчаючи аналогічні, неузгоджені із гетьманом виступи, спробував з'ясувати їх масштаби й прояви та дійшов висновку, що, охопивши усі руські терени, «соціяльна революція прибрала форми селянської жакерії, спрямованої проти панів, як русинів, так і поляків» [180, с. 59]. Сучасна історіографія визначає ці події як селянську війну (1648–1652) [287, с. 40, 171-201]. Її причини й перебіг вперше детально висвітлено у монографії «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654)» [293, с. 13-92].

В. Липинський у праці «Участь шляхти...», проаналізувавши причини виступу, подав свою типологію подій середини – другої половини XVII ст. Їх визначав як

революцію, «яка силою й розмахом перевищувала все, що тогочасна Європа бачила – цей стихійний переворот, довершений під проводом людини-велетня народом» [180, с. 5], і датував 1648–1649 рр. [180, с. 151; 545, с. 272, 276; 380, с. 124]. Можливо, саме через його масштабність вчений в іншому місці цієї ж праці використав термін «Велика українська революція 1648 року» [180, с. 9, 119], який перегукується із «Велика французька революція» [341, с. 261; 230]. В. Степанков, аналізуючи застосовану В. Липинським термінологію, слушно відзначив, що завдяки йому в історіографії з'явився новий, часом суперечливий, погляд на події, які розпочалися 1648 р. [545, с. 276]. Слід лише обумовити, що термін «революція», як визначення виступу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, використовувався в історіографії й раніше. Його вживали географ та історик А. Синявський (1891 р.), польський історик Т. Корзон (1892 р.), В. Антонович у лекціях, прочитаних у 1895–1896 рр., й у праці «Коротка історія козаччини» (1912 р.). М. Грушевський у статті «Хмельницький і Хмельницщина» порівнював події XVII ст. в Україні із французькою революцією. Використовував також термін «повстання» [199, с. 90; 275, с. 288; 410, с. 2; 342, с. 296; 343, с. 178, 180]. У IX томі ІУР епоху Б. Хмельницького назвав найбільшою революцією, яку пережили українці [275, с. 288; 167, с. 1; 168, с. 3]. І. Крип'якевич класифікував згадані події як повстання [354, с. 169-173]. В сучасній українській історіографії набули поширення їх визначення як «національно-визвольна війна» (Ю. Мицик) [263], «національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)» (В. Смолій, В. Степанков) [286; 287], «козацька революція 1648–1657 рр.» (Т. Чухліб, Н. Яковенко) [307, с. 166; 312, с. 7, 313].

О. Ясь зауважує, що вихід праці «Станіслав Михайло Кричевський» став своєрідною відповіддю молодого дослідника на суспільні, політичні й культурні виклики початку XX ст. Він спробував сформулювати нове, відмінне від народницького, трактування національної історії. Дотримуючись стильової течії неоромантизму із характерними для неї ірраціоналізмом та органіцизмом, переглянув, здавалося б, усталений тоді погляд на традиційні соціальні й політичні ролі у минулому, проектуючи їх на майбутнє. У методології В. Липинського відчувалося поєднання його ідеологічних, культурних, політичних й суспільних

переконань [197, с. 557-558, 575]. Водночас, як з'ясовано в історіографії, він демонстрував сциєнтизм й увагу до фактографічної бази свого дослідження; у позитивістському, еволюціоністському дусі трактував суб'єктивні перетворення в історії [197, с. 564]. Від позитивізму запозичив «соціалізацію авансцени минувшини» [197, с. 575-576].

В. Липинський після виходу у світ альманаху «З історії України» («Z dziejów Ukrainy») не припиняв дослідницької роботи. Під цією ж назвою мав намір опублікувати ще два томи праць. Переписуючись із М. Грушевським, висловлював ідеї спільно із В. Модзалевським – автором «Малороссийского родословника» – створити аналогічний словник усієї української шляхти [57, с. 316; 389, с. 314]. Хотів написати монографію про полковника І. Богуна * й опублікувати її 1914 р., до 250-річчя із дня його смерті. Розпочав роботу над книгою про Лаврентія Древинського – шляхтича з Волині, оборонця Православ'я, сеймового діяча першої половини XVII ст. Працював над нарисами про історика А. Яблоновського та Берестецьку битву; шукав матеріали про останні часи козаччини на Правобережній Україні та опрацьовував листи А. Кисіля [54, с. 349-351; 57, с. 318; 389, с. 314]. До того ж у листі до професора від 3 грудня 1912 р. заявляв: «Прийшло мені на гадку видати тепер в українським перекладі мою студію «Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy» – під иншим може тільки заголовком («На переломі», або що)» [57, с. 318]. Спершу планував опублікувати її розгорнутою статтею у ЛНВ. За порадою М. Грушевського змінив назву – «На переломі (з історії української політики в пол. XVII століття)». Натомість хотів залишити структуру із двох розділів й внести корективи до тексту у тих місцях, де раніше посилався на інші свої праці із альманаху «З історії України». «Переклад буде вільний, – зазначав автор, – другими словами буду старатись дати сю статтю в українським тексті, а не переклад» [57, с. 320]. Але, імовірно не погодивши із редакцією ЛНВ фінансові питання, В. Липинський вирішив опублікувати працю пізніше у Києві окремою книгою. Роботу над нею планував завершити у серпні – вересні 1913 р. [57, с. 321-

* В. Липинський вважав, що І. Богун та І. Федорович є однією особою. В сучасній науці погляди вчених на цю проблему розділилися. Частина вважає їх різними особами (В. Степанков), інші – однією (В. Кононенко) [450, с. 7].

325]. Отже, є підстави припустити, що чорновий рукопис його монографії «Україна на переломі», виданої на еміграції у Відні 1921 р., було створено ще до початку Першої світової війни. А тому, імовірно, історичні погляди вченого сформувалися в основному до 1914 р.

Водночас в історіографії помічено відмінності у хронології, термінології й визначеннях подій середини XVII ст., застосованих вченим. Зокрема, В. Степанков звернув увагу, що науковець у роботі «Україна на переломі» частіше користувався терміном «Велике українське повстання 1648 р.»^{*}. Натомість в монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» – «Велика українська революція». Водночас в «Україні на переломі» трапляються такі визначення, як «козацька революція 1648–49 рр.», «повстання Гетьмана Хмельницького», «великий переворот 1648–49 рр.» [545, с. 276; 542]. В. Липинський у монографії «Участь шляхти...» дотримувався думки, що «Велика українська революція» проходила протягом 1648–1649 рр. А у роботі «Україна на переломі» відтинок часу із 1648 по серпень 1649 рр. охарактеризував як «великий переворот». Відзначав, що «козацька революція» закінчилася, коли Б. Хмельницький і старшини зрозуміли безперспективність боротьби за свої права у складі Речі Посполитої і стали на шлях розбудови Української держави [545, с. 272, 276]. Переломний момент, «офіційний розрив з Польщею» й завершення «політики автономізму», стався наприкінці 1653 [181, с. 23]. Але, на думку дослідників, немає достатніх підстав, аби стверджувати, що В. Липинський обмежив хронологічні рамки революції 1648–1653 рр. Він називав цей період лише «першою автономістичною добою козацького повстання» [545, с. 276]. Г. Папакін звернув увагу на виокремлення вченим другого етапу революції [486].

Аналіз робіт В. Липинського «Україна на переломі» та «Участь шляхти...» дає можливість реконструювати його періодизацію революційних подій в Україні XVII ст. Він виокремлював такі їх етапи: 1) 1648 – серпень 1649 рр. (до укладення Зборівської угоди) – перебіг «Великої української революції», що розпочалася як

^{*} Є підстави припустити, що погляди В. Липинського на характер виступу під проводом гетьмана Б. Хмельницького мали вплив на його трактування українськими істориками діаспори. Зокрема, О. Субтельний користувався визначенням «Велике українське повстання 1648 р.», яке свого часу пропонував автор «України на переломі» [347, с. 43; 362, с. 159].

повстання. Останнє завершилося укладенням Зборівського договору 1649 р. Українська армія відступає із північно-західних земель, а влада гетьмана Б. Хмельницького обмежується територією південно-східної України [180, с. 151]; цими подіями, на думку вченого, скінчилася власне й сама революція [275, с. 289]; 2) серпень 1649 – кінець 1653 рр. – цей період, на думку вченого, завершився політичним унезалежненням від Польщі, яке засвідчило «кінець політики автономізму»; 3) 1653 (українсько-російські переговори у Переяславі) – 1657 рр. (смерть Б. Хмельницького) – в ці роки, доводив В. Липинський, прийняття гетьманом протекції московського царя символізувало втрату польським королем легітимності його влади над Гетьманщиною; Б. Хмельницьким налагоджено дипломатичні відносини із володарями сусідніх держав. Із укладенням Віленського мирного договору між Варшавою і Москвою царська протекція втратила актуальність й суперечила державним інтересам українського уряду; останній розпочав пошуки нового протектора, орієнтуючись на шведського монарха Карла Густава Х [181, с. 35]; 4) 1657 – 1659 рр. – існування незалежної Української держави; відмова від протекції московського царя; зближення Чигирина із Швецією та укладення сторонами союзного договору [181, с. 44-45, 174; 197, с. 570-571]; початок розколу козацької аристократії Гетьманщини [471, с. 60]; прихід до влади І. Виговського і підписання ним Гадяцького договору. Останньому В. Липинський надавав універсального значення, вважав, що його реалізація змінила б хід історії і забезпечила постійне існування Української держави [379, с. 314; 582, с. 299; 432].

Окрім «України на переломі», вище згадані роботи В. Липинського так і не були дописані й опубліковані. Зокрема, через причини побутового характеру. Вчений, отримавши від дядька по матері А. Рокицького у спадок хутір Русалівські Чагари, протягом 1913–1914 рр. вів домашнє господарство. Часу для наукової роботи не вистачало [42, с. 113-114]. У листі до М. Грушевського зізнавався: «Тепер живу в таких умовах, котрі виключають всяку можливість літературної праці» [54, с. 412; 57, с. 326].

Із початком Першої світової війни В. Липинський був мобілізований до російської армії. Воював у Східнопруській кампанії, але 1915 р. через поранення і

хворобу легенів демобілізувався [49, с. 459; 399, с. 87; 503, с. 37-45; 644, с. 148]. Навесні 1918 р., в ході буремних подій революції, грабіжники спалили маєток вченого; із ним згоріла його особиста бібліотека, науковий архів та збірки документів. З-поміж усього іншого було втрачено рукопис невиданої роботи «Історія України» [252, с. 8; 628, с. X]. На думку Я. Дашкевича, цей погром «по суті, знищив Липинського як історика» [221, с. 452]. У вченого в цей час не було можливості знову накопичувати необхідний матеріал, бо він взяв активну участь у революційних подіях, які розгорілися в Україні. Підтримавши прихід до влади гетьмана П. Скоропадського, став послом Української держави у Відні. Після повалення гетьманату ще деякий час залишався на посольській службі. Але, не поділяючи політики Директорії, подав у відставку і від червня 1919 р. (з короткою перервою, коли працював в УНІ-Б) проживав у Австрії [644, с. 148].

На еміграції повернувся до історичних студій. 1921 р., після восьми років перерви, вийшла друком його монографія «Україна на переломі», хоча на її титульній сторінці вказано 1920 р. [479, с. 8; 563, с. 275]. Вона стала останньою історичною роботою В. Липинського. Як ідеолог створеної 1920 р. позапартійної організації УСХД на сторінках її видання «Хліборобська Україна» публікував частинами трактат «Листи до братів-хліборобів» [644, с. 148-150]. У ньому торкався проблем філософії історії^{*}; свої погляди розвивав у працях «Релігія і церква в історії України», «Покликання «варягів» чи організація хліборобів», «Хам чи Яфет» та інших. Підготував до друку книгу із політичної соціології «Теорія влади». Але рукопис останньої було втрачено [419, с. 81].

В. Липинський, як з'ясував ще його сучасник філософ Д. Чижевський, в основу історичного життя поставив три основні поняття: традиції, аристократії і нації. Традицію розглядав як явище динамічне й творче, завданням якого є створення нової традиції; вона, відповідно, накладає на людину обов'язок творчості, праці та боротьби [194, с. 228]. Аристократія для В. Липинського феномен, який також постійно розвивається і трансформується у часі. Під цим терміном він розумів осіб,

^{*} Ймовірно на погляди В. Липинського у сфері філософії історії мали вплив ідеї П. Мілюкова. Однак питання потребує подальшого вивчення [186; 187].

які є кращими представниками нації у конкретний історичний момент і в силу своїх внутрішніх переваг здійснювали керівництво нею і державою. Аристократія, на думку вченого, не є даністю; кожне суспільство має витворити поміж себе свою аристократію. Остання мусить у боротьбі довести своє право на існування і провід [194, с. 229]. Вона завжди є активною меншістю, яка завдяки своєму внутрішньому пориву до володіння й організації зобов'язана управляти пасивною більшістю [419, с. 84; 335, с. 8-9]. Висвітлюючи проблему рушійних сил суспільного розвитку, опирався на ідеї польсько-австрійського соціолога і правознавця Л. Гумпловича (1838–1909), який пов'язував походження держави із соціальним насильством [653, с. 93].

В. Липинський вважав, що в історії перемагають ті групи і політичні сили, які змушені долати більші труднощі. На його думку, історичний поступ неможливий без напруження сил, енергії, волі [194, с. 232-233]. Пізніше цю ідею глибоко розвинув англійський історик та соціолог А. Дж. Тойнбі, який ввів у науку теорію цивілізаційного (для народів) та соціального (для соціальних груп) викликів [190; 191]. Але волюнтаризм, характерний для історичних поглядів В. Липинського, не є тотожним нігілістичній теорії Ф. Ніцше про надлюдину. Автор «Листів до братів-хліборобів» вважає, що кожні ідейні прагнення і вольові зусилля, які не обмежені догмами християнського віровчення стануть для суспільства й самої людини катастрофічними. Вона мусить їх прийняти як данність, бо – це незаперечні істини, котрі людина не може ставити під сумнів через недосконалість своєї природи й обмеженість інтелекту. Натомість у Ф. Ніцше сильна особистість (надлюдина) сама визначає сутність Добра і Зла та їх критерії. Вона, відірвана від Вищого закону і будь-якої традиції, претворює власне бачення Буття на незаперечну істину. За таких умов її нічим необмежений чин і воля штовхають як окрему людину, так і цілі народи у прірву хаосу, жорстокості, матеріалізму і, як наслідок, моральної спустошеності й деградації. Навідміну від німецького філософа, В. Липинський, як глибоко віруюча особистість, дотримується думки про існування межі людської волі та можливостей. Останні, як він вважав, повинні підпорядковуватися волі Божій і відповідати божественному плану історичного процесу. З провіденційних позицій

(релігійного містицизму) розглядав історію як «суд Божий» [445, с. 59-61; 656, с. 85; 194, с. 233-234, 236; 636, с. 169-173]. Для нього історичний розвиток – це боротьба конструктивного процесу будування, творчості (Сил Добра) із деструктивним занепадом, поділу (силами темряви) [419, с. 85; 54, с. 218-219]. Тому перемога сил творчих над руйнівними забезпечує, на його думку, саме існування нації. Якщо за владу у суспільстві бореться велика кількість груп (верств, партій) із своїми інтересами і жодна з них не має достатньо сил, щоб перемогти інші, то народ занепадає і зникає. Але якщо одній із них вдається подолати інші, то вона отримує можливість стати, за термінологією В. Липинського, «аристократією». Для цього їй слід піднятися над своїми вузькостановими інтересами і підпорядкувати їх суспільному благу [419, с. 85]. На думку мислителя, жоден стан, партія не зможуть поставити інтереси народу вище своїх, якщо не матимуть почуття єдності із територією на якій проживають – територіального патріотизму [194, с. 229-231; 27, арк. 72; 29, арк. 70-71 зв., 78; 30, арк. 111-111 зв.]. Науковець, формулюючи історичні схеми, не абсолютизував їх і не створював загальних понять; стверджував, що існують лише конкретні нації, аристократії, традиції, історичні події та обставини, які мають властивість протягом часу змінюватися та відтворюватися [194, с. 235]. О. Ясь помітив, що він поділяв історичну дійсність на фізично-матеріальну та ідеально-духовну площини [197, с. 563].

У філософії історії В. Липинського спостерігається методологічна суперечність. Він, можливо, під впливом ідей В. Парето про постійну зміну еліт, розумів історичний розвиток як циклічний процес – низку етапів, що послідовно змінюють одне одного у визначеній закономірностями розвитку суспільства послідовності [197, с. 579, 583]. Циклічне розуміння ним історії вчені виводять із соціологізму та органіцизму, характерних для його текстів [197, с. 578]. Витоки такого розуміння розвитку людства сягають античної дохристиянської філософії. Водночас для вченого характерний християнський провіденційний погляд на історію як «суд Божий», який передбачає визначений напрям і сенс історії – Царство Боже [283, с. 294; 262, с. 2; 304, с. 82]. Християнське лінійне розуміння історії заперечує будь-яку її циклічність. Дослідник не обґрунтовував, а скорше і не

помічав, суперечливе поєднання постійної повторюваності подій і християнського розуміння початку і кінця (Царства Божого) історичного процесу. О. Ясь звернув увагу, що у повоєнних роботах вченого складно також узгоджується поєднання ідеалістичного, ірраціонального пояснення історичного процесу, інтуїтивного осягнення минулого із його соціологізмом [197, с. 578-579].

Отже, у методології В. Липинського оригінально поєднувалися елементи християнської філософії історії, вчення про циклічність історичного процесу, циркуляцію еліт і волюнтаристські ідеї. Історичний розвиток він трактував із ірраціональних позицій, водночас соціологізуючи історію.

Йому не вдалося реалізувати низку наукових задумів. У листі до Д. Олянчина від 27 квітня 1925 р. зазначав про намір написати «державну історію України». Однак вона із різних причин так і не побачила світ [590, с. 26; 197, с. 584-585]. У листопаді 1926 р. на запрошення гетьмана П. Скоропадського переїхав до Берліна для роботи в УНІ-Б. Очоливши кафедру історії української державності [28, арк. 73 зв.; 33, арк. 108; 52, с. 231, 233; 492, с. 102-104; 367, с. 15-18], працював над продовженням «України на переломі». Хотів розширити її до чотирьохтомного видання під назвою «Історичні студії та монографії» і висвітлити становлення, розвиток й загибель Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. Планував розкрити формування національної еліти й процес денаціоналізації козацької старшини [252, с. 302-304; 492, с. 106-107; 56, с. 271, 273]. Історик подав до друку статтю «До питання про Переяславську умову з 1654 р.», як відповідь на працю російського дослідника В. Мякотіна «Нариси соціальної історії України XVII–XVIII ст.» 1925 р. Але вона так і не була опублікована [22, арк. 1-10; 52, с. 256, 287, 289; 492, с. 107-108; 266].

В. Липинський в УНІ-Б читав курс лекцій «Основи теорії форм держави та уряду» [34, арк. 103 зв.], керував науковою роботою стипендіатів першої категорії (із закінченою вищою освітою) М. Базілевського, В. Кучабського, І. Лоського, Д. Олянчина [52, с. 239, 261, 299, 323-324; 35, арк. 138 зв., 217 зв.; 41, с. 503; 492, с. 109-110; 500, с. 84; 261, с. 45]. Дослідниця І. Передерій вважає, що саме тут він почав формувати свою наукову школу [492, с. 110; 629, с. X; 36, арк. 14 зв.; 23, арк. 6]. Через вогкий клімат Берліна В. Липинський змушений був повернутися до

Австрії [21, арк. 69; 56, с. 273; 492, с. 106]. Незважаючи на погіршення здоров'я, до кінця життя не припиняв наукової роботи, підтримував зв'язки із УНІ-Б [22, арк. 1-10; 24, арк 1-2; 26, арк. 28, 145; 54, с. 161]. Ретельно стежив за новими публікаціями із історії України XVII–XVIII ст. [31, арк. 1; 32, арк. 61; 52, с. 400]. Підтримував контакти із Д. Дорошенком, О. Назаруком, С. Шелухіним [52, с. 143, 144, 235, 268, 274, 277, 282, 287, 300, 301, 328, 342, 346, 364, 367, 394; 43, с. 111].

Таким чином, родинне походження В. Липинського, здобута ним хороша гуманітарна освіта заклали сприятливі умови для його подальшого становлення як вченого у галузі української історії XVII ст. Визначальний вплив на формування наукових поглядів дослідника мало навчання у Ягелонському університеті й засвоєння ним основних методологічних положень краківської консервативної історичної школи. Розуміння В. Липинським природи суспільства та історичного процесу формувалося також під час його самоосвіти у Женевському університеті. Вагоме значення у становленні вченого мала наукова співпраця із професором М. Грушевським та його учнями С. Томашівським і В. Герасимчуком. Свої погляди на проблеми революції XVII ст., зокрема відновлення української державності, висвітлив у монографіях «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі». Філософії історії їх автора остаточно окреслилася в еміграційний період творчості.

2.2 Джерельна основа робіт

Формування наукових поглядів В. Липинського і його здобутки у вивченні проблем відновлення Української держави в середині XVII ст. тісно пов'язані із джерельною основою історичних робіт вченого. Без її аналізу неможливо оцінити внесок дослідника в історіографію. Опрацювання його монографій і статей дає підстави стверджувати, що вони написані на основі ґрунтовної джерельної бази, відповідно до головної вимоги позитивізму: «Історія пишеться на основі

документів» [241, с. 49]. У монографії «Станіслав Михайло Кричевський» зазначав, що ним були використані як опубліковані джерельні матеріали, так і невидані документи «архівів краківських, львівських і варшавських». Зокрема, тогочасних краківського Архіву князів Чорторийських, Архіву актів давніх міста Кракова. Тут він працював також із матеріалами Музею ім. Емерика Гуттен-Чапського, Бібліотеки Ягелонської, Академії Умілостей і Музею технічно-промислового. Із варшавських архівосховищ згадував Архів Королівства Польського. Вчений висловлював подяку нащадку відомого шляхетського роду Я. Олізарові за можливість пошуку потрібних документів у його родинному архіві у Киселині. Дякував також директорів бібліотеки НТШ І. Кревецькому за допомогу у роботі із матеріалами архівних і бібліотечних фондів Львова [320, с. V-VI].

В ході наукових пошуків В. Липинський користувався такими опублікованими збірками історичних джерел як «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Жерела до історії України-Руси», «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов», «Volumina legum», «Zrodla dziejowe» та ін. [31, арк. 1; 180, с. 433-544; 181, с. 237-271, 327-328]. Вчений посилався також на низку виданих друком літописів, хронік, щоденників. Зокрема, проаналізував літописи Самовидця, С. Величка, хроніку єврейського літописця XVII ст. Н. Ганновера, щоденник небожа сирійського патріарха Макарія П. Халєбського [180, с. 440-445, 450, 535; 181, с. 234-271; 77; 105; 110; 117-120; 133; 142; 143; 443; 643, с. 244] (Додаток В).

Увесь комплекс використаних В. Липинським джерел можна умовно поділити на такі категорії: 1) матеріали, що висвітлюють процес відновлення української державності і становлення її інститутів; 2) документи, які розкривають роль гетьмана Б. Хмельницького у державотворенні; 3) джерела, в яких міститься інформація про складний шлях формування нової аристократії із представників козацької старшини і покозаченої шляхти. Вчений, розкриваючи дану проблематику, використовував як документальні, так і наративні джерела. Із документальних виявлено посилання на публічно-правові й приватно-правові акти,

козацькі конфесати й реєстри, листи, сеймові конституції, зовнішньо-політичні матеріали та інші [447, с. 11-23; 263, с. 8; 60, с. 673].

В. Липинський, вивчаючи передумови відновлення української державності, зокрема, релігійні причини революції XVII ст. і роль руської аристократії у захисті православ'я у Речі Посполитій [180, с. 37], посилався на такий різновид дипломатичної документації, як інструкції українським шляхтичам. Так, ним було проаналізовано розпорядження послам волинської шляхти на варшавський сейм 1609 р. [181, с. 246; 81, с. 85-102], суплікату на варшавський сейм 1623 р. [180, с. 444; 637, s. 100-111], «Інструкцію волинської шляхти послам, відправленим на варшавський сейм 1638 року» [181, с. 267; 78, с. 228-251], «Інструкцію обивателів повіту Гродзенського послам на сейм варшавський» від 2 січня 1645 р. [180, с. 438] та послам волинської шляхти на варшавський сейм 13 вересня 1646 р. [180, с. 439, 444; 637, s. 138-139; 81, с. 313-335].

Розкриваючи проблеми зародження й еволюції основ української державної ідеї, ролі Б. Хмельницьким у її розробці та процес становлення державних інституцій Гетьманщини, опрацював, зокрема, «Пункти через комісарів і Хмельницького в лютому 1649 р. постановлені» [180, с. 151, 464], свідчення польських комісарів від 8 березня 1649 р. [181, с. 248; 92, с. 104-122]. Для висвітлення названих проблем проаналізував Зборівський мирний договір від 8 (18) серпня 1649 р. Вважав його «першим етапом тодішньої української державної політики». Документ, на думку науковця, міг закласти основи лише обмеженої автономії, яка не була спроможною розв'язати складного вузла політичних, релігійних і соціально-економічних проблем українського питання [181, с. 16; 252, с. 19]. Це, в суті своїй, була мирна угода між монархом – Казимиром II – і підданими – козацьким станом на чолі із гетьманом, – складена у формі жалувальної грамоти, яка офіційно називалася «Декларація його королівської милості Запорізькому Війську на дані пункти супліки». Проте вона передбачала обмежений автономний статус козацької України у межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств [65, с. 415-416; 89, с. 19-20; 135, с. 199-201].

В. Липинський, вивчаючи еволюцію української державної ідеї, використав низку документів, укладених українським урядом з іноземними володарями. Зокрема, Білоцерківський мирний договір 1651 р. Користувався його текстом уміщеним в зібранні документів «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» (Т. 2) [124, с. 598-602]. Аналізуючи сьомий параграф, доводив, що покозачена шляхта, яка підтримала виступ під проводом гетьмана Б. Хмельницького, намагалася не лише отримати амністію короля, а й водночас забезпечити станіві права у відновленій Українській державі, що часом йшло врозріз її інтересів [180, с. 27, 436; 124, с. 600; 89, с. 29-31].

Дослідник опрацював і посилався на текст «Березневих статей» 1654 р. На його основі, розкривав умови прийняття Гетьманщиною протекції царя Олексія Михайловича *, розвінчував міф «Переяславської Легенди» (ідеї «воссоединения русских земель»), висловлював міркування про справжню сутність і значення даного документу. Доводив, що, «умова з Москвою в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом, зверненням проти Польщі й заключеним для визволення України з під Польщі, якими були всі його попередні такі-ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною». В. Липинський підкреслював яскраво виражений мілітарний характер «Статей». Наголошував, що українська і московська сторони мали відмінні політичні цілі й тому одразу по-різному розуміли й трактували текст документу [181, с. 25-26; 252, с. 27-30; 72, с. 445-452; 89, с. 1-4, 53-58; 135, с. 211-217; 2; 3].

Вчений проаналізував також союзний договір гетьмана Б. Хмельницького із семигородським князем Ю. Ракочі від 7 вересня 1656 р. Трактуючи суть його положень, підкреслював, що взамін на допомогу трансільванцям у війні проти спільного ворога Польщі гетьман мав отримати у володіння Червону Русь, частину Білої Русі і титул князя, який успадкує син Юрій [181, с. 43; 252, с. 48; 135, с. 218-

* Одним із джерел, проаналізованих В. Липинським для вивчення прийняття гетьманом царської протекції, став «Опис малоросійських міст, містечок і сіл Білоцерківського і Ніжинського полків із переписом мешканців, які присягнули на вірність цареві Олексію Михайловичу» (серпень 1654 р.) [180, с. 473, 476; 72, с. 781-838]. Досліджуючи українсько-московські відносини 1655 р., вчений використав матеріали слідства, яке провадив відповідно до гетьманського наказу київський полковник А. Жданович у зв'язку із пограбуваннями міст південної Білорусі московськими військами [180, с. 491; 181, с. 181, 260; 65, с. 519-526]. Опрацював список втрат, що ними були завдані [180, с. 479; 181, с. 263; 65, с. 532-540].

219]. Документами, які, на думку науковця, мали вагоме значення у процесі державотворення, були «Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана гетьману Богдану Хмельницькому 20 червня 1657 р.» та «Забезпечення, дане гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті повіту Пинського 28 червня 1657 р.». В. Липинський стверджував, що саме вони стали стержневими джерелами робіт «Дві миті із історії пореволюційної України» й «Україна на переломі» [181, с. 7-14, 237; 318, с. 514-519; 5]. Вивчав також матеріали Гадяцької комісії 1658 р. В розробці останніх бачив втілення політичних поглядів Б. Хмельницького і його соратників, тоді як насправді вони містили вимушені кроки старшин Гетьманщини [180, с. 39, 41; 135, с. 242-255; 95; 273]. Аналізуючи вище названі документи, котрі у більшій чи меншій мірі висвітлювали становлення української державної ідеї, вчений не надав уваги тому факту, що вони були «компромісом» між прагненнями гетьмана і старшин та поперемінними військовими успіхами й реальним геополітичним становищем. На даний аспект, вводячи у науковий обіг нові джерела, звернули увагу лише сучасні дослідники [288, с. 11-102].

Історик, висвітлюючи прийняття гетьманом протекції московського царя, опрацював записи дипломатичних переговорів боярина В. Бутурліна, окольничого І. Алферова та думного дяка Л. Лопухіна (жовтень 1653 – травень 1654 рр.). Вони очолювали російське посольство до Чигирин з метою схилити Б. Хмельницького й Військо Запорізьке до складання присяги цареві [180, с. 181-183, 474; 181, с. 23-34; 72, с. 137-292]. Вивчав також дипломатичну документацію посольства українського духовенства на чолі з ігуменом І. Гізелем, яке добивалося підтвердження існуючих прав та отримання жалувальних грамот на маєтності (липень – серпень 1654 р.) [180, с. 177, 473; 72, с. 705-770]. Торкаючись проблеми українсько-російських відносин кінця 1657 – початку 1658 рр., дослідник проаналізував виявлене у четвертому томі «Актів ЮЗР» «Письмо чинов всего Войска Запорожского к царю Алексею Михайловичу...» від 9 жовтня 1657 р. Цей дипломатичний документ в Москву привіз корсунський осавул Ю. Міневський. У ньому йшлося про обрання гетьманом І. Виговського і містилося прохання затвердити його права й усього Війська Запорізького [180, с. 486; 66, с. 37-38]. Вчений користувався також записом

переговорів українського посла миргородського полковника Г. Лісницького із московськими дипломатами у квітні 1658 р. [180, с. 486; 69, с. 206-220].

В. Липинський, вивчаючи становлення дипломатичної служби Української держави, налагодження нею зовнішньо-політичних зв'язків і пошук військової підтримки, опрацював низку інструкцій, даних іноземним дипломатам. Так, торкаючись проблеми переговорів козацьких старшин із польським командуванням під час битви під Берестечком, проаналізував донесення шведського дипломата Іоганна Майєра, датовані 30 червня 1651 р. [181, с. 68, 242]. Опрацював дипломатичну інструкцію від червня 1655 р. польським комісарам, які прибули для переговорів із гетьманом [181, с. 247]. Висвітлюючи пошуки українським урядом союзників на міжнародній арені, використав розпорядження від жовтня 1655 р., надані послу Б. Хмельницького до шведського короля Карла-Густава о. Данилу [181, с. 40-41, 240]. Посилався на інструкції шведським дипломатам, які вели переговори із гетьманом у 1656–1657 рр. Тексти останніх ним було взято із шостого тому третьої частини збірки документів «Архива ЮЗР» [181, с. 240, 249-254]. Використав також розпорядження польським послам Беневському, Зацвіліховському, Любовідзькому, Лянцкоронському, Радзівському, Станіславському, Тишкевичу, Шомовському від 1656–1657 рр. [181, с. 240-243, 254]. Розкриваючи перипетії становлення міжнародної коаліції у складі Гетьманщини, Волоського і Молдавського князівств, Трансільванії, Прусії, Швеції й Литви, вивчив універсал трансільванського князя Ю. Ракоці від 31 грудня 1656 р., який знайшов у зібранні «Архів Чорторийських» [181, с. 40-41, 240].

Складовою частиною джерельної основи історичних робіт В. Липинського стали документи Приказів Московського царства. З-поміж матеріалів даного виду ним опрацьовано записи дипломатичних переговорів і прийомів [180, с. 479, 493; 181, с. 247, 252, 255, 261, 265, 270; 65, с. 83-85; 66, с. 51-59; 69, с. 186-190; 72, с. 437-446; 73, с. 759-765], донесення [180, с. 493; 181, с. 263; 65, с. 317-318; 76, с. 41-56], накази [180, с. 471, 478, 479; 181, с. 246; 70, с. 318-325; 66, с. 94-102; 67, с. 191-204; 69, с. 200-205; 70, с. 385-388; 74, с. 734-743; 76, с. 307-322], допити («расспросные речи») [180, с. 490; 181, с. 242; 76, с. 453-456], свідчення-допити [180, с. 474, 479,

484, 497; 69, с. 30-31, 68-75; 71, с. 81-82, 751-760], «прошения» [180, с. 493; 67, с. 57-59], чолобитні цареві [180, с. 471, 486; 181, с. 246, 247, 252; 65, с. 595-597; 72, с. 487-488, 763-768; 75, с. 817-818] та ін. Місце створення і характер цих джерел визначили проблеми, які у них розкривалися. Вони, як правило, висвітлюють дипломатичні відносини українського уряду із московським царем. Документи приказів опосередковано розкривають також питання становлення козацького землеволодіння під час Української революції XVII ст.

В. Липинський, торкаючись проблеми політичного режиму [364, с. 378] Української держави у 1654–1657 рр., проаналізував низку жалувальних грамот. Зокрема, гетьману Б. Хмельницькому від 27 березня 1654 р. на володіння Чигиринським староством, містом Гадяч, маєтностями в селах Медведівка і Камені та його вотчинами Суботовим і Новосельцями, українським послам до Москви Богдановичу-Зарудному на Мліїв та П. Тетері на Смілу. Опрацював жалувальну грамоту українській православній шляхті під цією ж датою на підтвердження шляхетських прав. Використав царську грамоту від 15 вересня 1654 р. із наданням різноманітних прав «жителям духовного й мирського чину» міста Могилів. З'ясовуючи особливості політичного режиму Гетьманщини «для пізнання нашого тодішнього внутрішнього соціального ладу», досліджував «Березневі» статті 1654 р. На основі цих документів розкривав співвідношення між повноваженнями генеральної й старшинської рад та владою гетьмана. Вони окреслювали також умови, на яких Чигирин визнавав протекцію московського царя Олексія Михайловича. Висвітлюючи намагання Московського царства посилити свій вплив на найближче старшинське оточення і в такий спосіб ослабити владу гетьмана Б. Хмельницького, опрацював жалувальну грамоту російського царя від 21 серпня 1657 р. українським послам С. Богданову, П. Тетері, Ф. Виговському, Я. Пекулацькому на право володіння маєтками, царську жалувальну грамоту гетьману І. Брюховецькому, полковникам й іншим старшинам, згідно якої їм надавалося російське дворянство, маєтки, млини та подарунки [181, с. 118-124, 252; 180, с. 437, 490-492; 72, с. 489-502; 73, с. 774-778; 68, с. 1-24; 89, с. 67-68]. Розкриваючи специфіку політичного режиму Української держави, дослідник

зробив помилковий висновок, що гетьман «був самодержцем у повнім значенню того слова» [181, с. 119-120]. Насправді його влада не була самодержавною. Хоча Б. Хмельницький встановив авторитарний режим у формі цезаризму і спробував закласти основи спадкової династичної передачі влади. У сучасній історіографії висловлювалися також припущення, що Гетьманщина за його часів була аристократичною республікою [216, с. 47-49; 221, с. 99-108].

Вчений, з'ясовуючи роль Б. Хмельницького у відновленні Української держави й становленні її інститутів, проаналізував низку універсалів гетьмана. Останніх у його роботах виявлено одинадцять. На їх основі висвітлював проблеми внутрішньої і зовнішньої політики Чигирин. Зокрема, вивчаючи врегулювання українським урядом складних взаємовідносин між селянами, шляхтою, міщанами і козаками, посилався на гетьманський універсал від 2 (12) грудня 1648 р. з Острога із застереженнями шляхтичам не кривдити селян й не чинити утисків православній вірі [181, с. 245; 100, с. 85-86]. Документом від 28 серпня (7 вересня) 1650 р. жителям Київського, Чернігівського воєводств та Житомирського староства заборонялося нападати на шляхту. В гетьманському універсалі від 20 (30) вересня 1650 р. з Ямполья, адресованому полковникам, містився наказ покарати селян, які повстали проти шляхтичів [181, с. 243; 100, с. 185, 189-190]. Соціальні проблеми досліджував, опрацювавши також латиномовну копію гетьманського універсалу від 13 (23) липня 1654 р. з Києва із заборonoю кривдити міщан і шляхту міста Насташка. Документ виявив серед матеріалів «Архіву Чорторійських» [180, с. 453; 181, с. 244; 100, с. 372]. Науковець, аналізуючи вище названі універсали, доводив, що гетьман, як творець відновленої держави, проводив гнучку внутрішню соціальну політику. Підкреслював її державотворчий характер. Даній проблемі присвячено п'ятий розділ його монографії «Україна на переломі» [181, с. 52-80].

У наступному її розділі В. Липинський розкривав, за його висловом, «процес народження українського державного сепаратизму» [181, с. 81] від часу урочистого в'їзду Б. Хмельницького до Києва у грудні 1648 р. Доводив, що захист гетьманом дрібного козацького землеволодіння і земельних прав православної церкви свідчив про його намагання побудувати нову європейську державу й характеризував як її

фактичного володаря. Вивчаючи дану проблему, використав низку універсалів, якими Б. Хмельницький захищав земельну власність православних монастирів. Зокрема, датований 17 (27) червням 1648 р., що підтверджував майнові права Густинського монастиря. Дослідник користувався оригіналом, знайденим у Краківській Академії Умілостей. Вважав, що його було підписано 1 червня 1648 р. [181, с. 89, 244]. Правильну ж дату – 17 (27) червня 1648 р. – встановив пізніше І. Крип'якевич [100, с. 54]. Там же ж В. Липинський знайшов автентичний гетьманський універсал від 2 (12) липня 1648 р. Ним знову підтверджувалося право Густинського монастиря на володіння землею та заборонялося записувати в козаки монастирських селян [181, с. 89, 254; 100, с. 55-56]. Історик з-поміж гетьманських універсалів, якими охоронялися майнові права православних монастирів, використав датований 11 (21) січням 1651 р. Згідно його змісту Київському Богоявленському Братському монастирю передавалося у володіння село Мостище, яке належало київським ченцям-домініканцям [181, с. 89, 244; 100, с. 209-210]. Науковець помилково вважав, що документ було видано в Києві, а не Чигирині [181, с. 89]. Посилався на універсал Б. Хмельницького від 9 (19) січня 1656 р. з Чигирина, яким Київському братському монастиреві надавалися у володіння декілька сіл [181, с. 252; 100, с. 467-468].

В. Липинський використав низку універсалів гетьмана Б. Хмельницького, які висвітлюють зовнішньополітичну діяльність українського уряду та протистояння із армією Речі Посполитої. Зокрема, від 24 березня (3 квітня) 1652 р. із наказом Війську Запорізькому готуватися до війни з Польщею [180, с. 449; 181, с. 267]. І. Крип'якевич вважав його неавтентичним і у книзі «ДБХ» помістив у додаток № 1 «Сумнівні та підроблені документи, які приписувались Богдану Хмельницькому» [100, с. 629]. Автор «України на переломі» опрацював також гетьманські універсали від 29 січня (8 лютого) 1656 р. про призначення І. Нечая полковником у Білу Русь [181, с. 110, 251; 100, с. 470-471] та від 31 грудня 1656 р. (10 січня 1657 р.) про відправлення українського війська на допомогу князю Ю. Ракоці [181, с. 211, 265; 100, с. 551; 62, с. 96].

В. Липинський, досліджуючи проблему становлення нової політичної еліти («національної аристократії») Гетьманщини середини XVII ст., проаналізував комплекс різноманітних джерел. Висвітлюючи перетворення козацького стану у провідну верству в козацькій Україні й виокремлення в її рядах ядра майбутньої політичної еліти – старшини, опрацьовував документи козацького дипломатарію. Зокрема, інструкцію представникам Війська Запорізького від 6 вересня 1632 р. на сейм з приводу обрання короля [180, с. 445-446; 181, с. 183-184; 82, с. 338-342]. Використав присягу козаків на вірність королю, складену на загальній раді під Боровицею 24 грудня 1637 р. [181, с. 183-184, 260; 82, с. 366-371; 102, с. 428-431]. Згадуючи події перед самим виступом під проводом Б. Хмельницького, посилався на інструкцію від березня 1645 р., дану папському нунцієві (заодно й розвіднику) в Варшаві де Торресові [181, с. 243]. Розкриваючи проблему становлення козацького землеволодіння, опрацьовував оригінал дипломатичної інструкції гетьмана П. Тетері послам Війська Запорізького на Варшавський сейм 26 листопада 1664 р. [181, с. 85-90, 244; 61].

Аналізуючи реєстр збитків, завданих місту Тульчин і селу Користятин від 26 лютого 1596 р., торкався проблеми активної участі козаків у національному й релігійному житті українців наприкінці XVI – у 20-х роках XVII ст. [180, с. 73, 444; 82, с. 86-92]. Вчений використав низку універсалів іноземних володарів. Зокрема, чотири із них (від 19 травня 1632, 23 серпня 1634, 17 та 19 вересня 1635 рр.) вийшли із канцелярії польського короля Владислава IV Вази. Їх вивчав для висвітлення соціального статусу реєстрового козацтва у 30-х рр. XVII ст., його ролі в справі захисту національних і релігійних прав українців, співпраці із представниками руської спадкової аристократії, зокрема, князем С. Святополком-Четвертинським [180, с. 81-85, 446; 181, с. 182-184, 260; 82, с. 343-355].

В ході наукових досліджень опрацьовував такі різновиди документальних матеріалів як козацькі конфесати – протоколи допиту полонених – та реєстри. Вивчаючи справу захисту православного віросповідання представниками козацької старшини та їх співпрацю із православними українськими шляхтичами, аналізував

«Кокфесату Мартина Змяни з полку Главацького» та «Конфесату козака Сенчанського» (1650 р.), які знайшов у зібранні «Архів князів Чорторийських» [181, с. 68, 242].

Розкриваючи роль тієї руської шляхти, яка взяла активну участь у революційних подіях і розбудові відновленої Української держави XVII ст. та представники котрої потрапили до нової «національної аристократії», опрацював низку дипломатичних інструкцій. Їх виявив у краківських архівосховищах серед зібрання документів «Архів князів Чорторийських». Наприклад, розпорядження послам Вітебського воєводства на конвокаційний сейм від 16 липня 1648 р. та представникам Смоленського воєводства від 27 серпня 1648 р. Ним також було виявлено інструкцію послу до короля отцю К. Старушицові від київського митрополита С. Косова (початок 1650 р.) [180, с. 454, 523; 181, с. 247]. Слід визнати, що вчений при опрацюванні документів некоректно їх зрозумів. Він перебільшував роль покаянної шляхти у ході революції. Також помилково доводив, що гетьман намагався перетворити їх на службову верству [180, с. 85, 115-121; 181, с. 102-106, 52-170].

В. Липинський, з'ясовуючи чисельність покаянної руської шляхти, яка взяла участь у революції на її початковому етапі, опрацював текст «Реєстру Війська Запорізького 1649 року». Користувався його виданням 1875 р. за редакцією О. Бодянського [180, с. 441, 449; 181, с. 247; 132, с. 201, 308, 328]. Вивчив також низку люстрацій та ревізій воєводств і повітів України XVI–XVII ст. Наприклад, аналізуючи «Тариф подимного податку Київського воєводства 1628 р.» [180, с. 89-93, 447; 157, с. 65-88; 574] та аналогічний документ 1631 р. [180, с. 91, 93, 447; 86, с. 356-411], спробував з'ясувати представники яких українських шляхетських родів походили із Київщини. Посилався також на «Люстрацію королівщин Київського воєводства 1636 р.» [180, с. 447]. Дані про шляхтичів-повстанців родом із Брацлавщини знаходив у «Тарифі подимного податку Брацлавського воєводства 1629 р.» [180, с. 91, 452, 460, 447; 181, с. 247; 87, с. 394-412; 157, с. 130-143], Поділля – у люстрації Хмельницького староства 1565 р. [180, с. 173, 472; 87, с. 135-165].

Вчений, аналізуючи вище названі люстрації й ревізії, розкривав проблему станової (зокрема, шляхетської) приналежності старшин, їх майнового та соціального розшарування. Для її глибшого висвітлення опрацював дані збору подимного, млинового та інших податків у Подільському [180, с. 207-211, 471, 484; 181, с. 97-102, 246; 87, с. 501-538; 88, с. 389], Брацлавському [180, с. 133-137, 458, 477, 486; 87, с. 538-564] і Київському воєводствах [180, с. 471, 487; 86, с. 487-507] за 60–80 рр. XVII ст. Посилявся на низку інших документів даного виду [180, с. 185-193, 217-223, 478-490; 83, с. 148-158; 87, с. 423-496; 72, с. 781-838; 76, с. 1-4; 526, с. 195].

Досліджуючи майнову стратифікацію шляхетської верстви, користувався матеріалами поточного діловодства, пов'язаними із діяльністю судів. У його історичних працях виявлено посилення на дев'ятнадцять скарг. Більшість із них було подано у зв'язку із захопленням земель більш впливовішими й заможнішими шляхтичами в інших [180, с. 444, 458, 466, 486, 493; 181, с. 243, 263, 266; 79, с. 596-597, 717-718; 82, с. 77-83; 83, с. 87-92, 202-207, 384-386, 762; 85, с. 102-108, 120-121, 124-130, 139-141, 184-185, 268-272]. Аналізуючи цей різновид джерел, розкривав соціально-економічні причини Української революції, вивчав біографії шляхти, що підтримала виступ Б. Хмельницького [180, с. 444, 466; 181, с. 266; 82, с. 77-83; 83, с. 762; 107, с. 3-6, 115-117]. Для створення біограм низки покозачених шляхтичів та старшин, які згуртувалися навколо гетьмана, історик опрацював рішення-вироки із засудженням до інфамії [180, с. 450, 483; 82, с. 275-280, 374-378], трибунали люблінського суду [180, с. 452, 574-579; 158, с. 401], рішення київського гродського суду [180, с. 458; 85, с. 251-258], різноманітні протести [180, с. 445, 486; 64, с. 58-60; 79, с. 328-329], зізнання [180, с. 494; 82, с. 281-283], донесення [180, с. 475; 181, с. 246; 79, с. 776-779], розписки [180, с. 484; 65, с. 85], оголошення [180, с. 480; 84, с. 315-316], показання [180, с. 471; 67, с. 95-96], заяви [180, с. 461; 88, с. 123-126], дарчі записи [180, с. 490; 85, с. 61-62], заповіти [466, с. 425] та інші документи [180, с. 483; 81, с. 215-222].

З'ясовуючи долю непокозачених шляхтичів під час революційних подій, звертаючи увагу на їх утиски й спустошення маєтностей на Волині у 1648–1652 рр.,

використав дипломатичну інструкцію місцевої шляхти послам, відправленим на варшавський сейм від 11 червня 1652 р. Проаналізував аналогічні документи шляхтичів Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств посланцям на варшавський сейм від 8 березня 1653 р. та 1654 р. (документ датовано 31 грудня 1653 р.) [181, с. 261-262; 81, с. 434-439, 456-463, 464-474; 624]. Посилаючись на вище названі дипломатичні інструкції, ставив за мету «підвести» читача до думки (на жаль, помилкової) про визнання у другій половині 50-х рр. XVII ст. більшою частиною місцевої шляхти Волині, Галичини, Південної Білорусі та інших регіонів Русі влади гетьмана Б. Хмельницького. Розкриваючи проблему недовіри польської еліти українській непокозаченій шляхті, опрацював універсал короля Яна II Казимира від 4 травня 1655 р. [181, с. 245, 252]. Аналізуючи цей документ, доводив також, що король у боротьбі проти Української держави намагався знайти підтримку у посполитих. «Людей міських і сільських, господарства пильнуючих, обіцяємо від робіт і повинностей навіки увільнити» – стверджувалося у ньому [181, с. 123].

Одним із різновидів документальних джерел, використаних В. Липинським при написанні історичних статей і монографій, стали сеймові конституції XVII ст. В першу чергу, коронних сеймів, які проходили у Варшаві 1607 [145, s. 432-448], 1620 [146, s. 432-448], 1635 [146, s. 402-425], 1647 [147, s. 51-70], 1652, 1655, 1658 [180, с. 470; 181, с. 240, 242, 262; 147, s. 165-183, 183-204, 221-238, 238-272], 1659 [180, с. 26, 436, 469-470, 479, 483; 147, s. 272-310], 1661 [180, с. 470, 477, 479, 483, 489; 181, с. 252, 261, 265; 147, s. 322-369], 1662 [181, с. 260; 147, s. 389-413], 1673, 1676 рр. [180, с. 471, 484; 148, s. 57-81, 168-205]. Ним опрацьовано аналогічні документи, які вийшли із канцелярії ВКЛ [463; 464, с. 408; 147, s. 310-322, 460-478; 148, s. 300-320; 149, s. 13-40; 180, с. 185-195, 478, 485, 493]; вивчено документацію провінційних сеймиків – луцького від 21 серпня 1632 р. [180, с. 445; 81, с. 200-207], Київського воєводства від 15 березня 1649 р. [81, с. 349-361; 181, с. 194-200, 262]; люблінського, датовану 11 жовтням 1649 р. [181, с. 145-162; 266], Брест Литовського 1653 р. [180, с. 470; 181, с. 240, 242, 262; 147, s. 165-204, 221-272] та Київського воєводства від 5 березня 1682 р. [180, с. 479; 83, с. 6-13]. Аналізуючи

названі джерела, вчений торкався проблеми релігійних причин Української революції. Висвітлював намагання православних шляхтичів Русі обстоювати свої конфесійні права. З'ясовував роль братств і козацтва у захисті Православної церкви у Речі Посполитій. У сеймових «конституціях» знаходив інформацію для створення коротких біографій низки представників української шляхти і козацької старшини. Зокрема, І. Богуна, І. Виговського, С. Височана, Г. Гуляницького, М. Зеленського, М. Кричевського, С. Мрозовицького, М. Небаби, Ю. Немирича та інших.

У роботах історика виявлено посилання на сеймові діяріуші (діарії) – наративи, що за своєю типологією близькі до сеймових конституцій. Зокрема, він опрацював виданий Петербурзькою археографічною комісією «Діяріуш сейму Люблінського 1569 р.» [181, с. 266]. Проаналізував «Діяріуш елекційний, 27 вересня 1632 р., записаний Марком Радосшевським, каштеляном віленським» [180, с. 446]. Останній ним було виявлено в «Архіві Чорторийських». У цьому ж зібранні документів знайшов щоденники конвокаційних сеймів, занотовані познанським єпископом, за 1648 р. [180, с. 51, 440, 441; 181, с. 66, 242] та 1649 р. [180, с. 51, 441; 181, с. 245]. Опрацював «діяріуші» елекційних сеймів, що проходили у листопаді 1648 р. [180, с. 437] й жовтні 1649 р. [180, с. 441; 181, с. 245].

Найчисельнішим різновидом джерел поточного діловодства, що були використані вченим, стали відписки. Їх доцільно умовно поділити на такі: а) написані українськими гетьманами; б) російськими воєводами; в) царськими послами. До першої групи відносяться десять відписок І. Брюховецького та дві Д. Многогрішного, датовані 1664–1669 рр. [180, с. 473, 479, 484-485, 492; 67, с. 266-277; 68, с. 176-178; 71, с. 51-62, 73-80]. До другої – створені київськими, путивльськими та білгородськими воєводами протягом 1649–1671 рр. [180, с. 436-493; 181, с. 243, 246, 254-263; 65, с. 34-36, 314-316, 336-337, 342-343, 409-416, 426, 431, 551-553; 66, с. 6-9, 42-47, 174-175; 67, с. 200-201, 315-317; 68, с. 211-213; 69, с. 30, 53-54, 136-145, 257-258, 280-281, 311-319; 71, с. 611-613; 72, с. 403-408; 76, с. 177-179, 249-302, 435-446, 453-462; 135, с. 199-201]. Адресовані вони в основному цареві. Історик посилався також на відписки московських дипломатів З. Леонтєва (1648 р.), О. Трубецького (1659 р.), Г. Косагова (1663 р.), командира стрільців

Г. Неїлова (1672 р.), князя Козловського (1672 р.) [180, с. 458, 477, 479, 484, 485; 181, с. 258; 67, с. 161-162; 70, с. 277; 71, с. 817-819; 73, с. 74-76; 76, с. 411-426], послів Ф. Бобровича [180, с. 478, 479, 497; 70, с. 59-60, 66-67, 69-71, 112-114], Р. Стрежнєва і М. Бредихіна [180, с. 471; 65, с. 249; 72, с. 49-60, 73-80], П. Скуратова [180, с. 490; 66, с. 124-130] та І. Свіязєва [180, с. 490; 76, с. 449-450]. Аналізуючи вище названі документи, вчений вивчав склад корпусу козацьких старшин, їх стану приналежність, соціальний статус, походження та біографії окремих представників (І. Богуна, Г. Гуляницького, Г. Лісницького, М. Небаби, Д. Нечая) [180, с. 173-181]; висвітлював участь у революції покозаченої шляхти. Про чисельність останньої в українському війську робив висновки, дослідивши відписки російського посла дяка Г. Кунакова за березень і грудень 1649 р. [180, с. 438, 441, 464, 474, 485, 497; 181, с. 242, 244, 252, 254; 65, с. 278-307, 392-408].

В. Липинський використовував й такий різновид поточного діловодства, як статейні списки. В його історичних роботах їх виявлено тринадцять. Вони охоплюють період із 1649 р. по 1674 р. Як правило, адресовані російському царю і були написані його послами Г. Нероновим і Г. Богдановим, І. Фомінім, Ф. Полєнєвим, дворянином Д. Тургенєвим і піддячим Я. Портотопкою, Ф. Бутурлінім і дяком В. Михайловим, А. Лопухінім, В. Кікінім [180, с. 167-231, 471, 478, 479, 486, 489-493; 181, с. 240, 243, 254, 255, 259, 265; 65, с. 496-507, 554-589; 66, с. 144-166; 70, с. 303-318, 388-400; 72, с. 141-276, 333-350; 76, с. 91-116], І. Лопухінім [180, с. 490, 493; 69, с. 233-245], князем О. Трубецьким, боярином В. Шереметьєвим, князем Г. Ромодановським та іншими особами [180, с. 471, 476-489, 493; 181, с. 243, 255, 258, 261; 65, с. 526-532; 66, с. 219-276; 69, с. 342-376; 70, с. 72-112, 318-357; 71, с. 820-828, 916-961; 73, с. 341-364]. Аналізуючи названі джерела, вчений вивчав мотивацію підтримки покозаченою шляхтою революційного виступу, висвітлював біографії визначніших її представників [180, с. 167-231].

Аналіз історичних робіт В. Липинського засвідчив, що одним із найчисельніших різновидів джерел, використаних ним, стали листи. П. Клименко у рецензії на монографію «Україна на переломі» відзначав факт використання у ній їх великої

кількості. Водночас висловив критичні зауваження: «Хиба цієї праці полягає ще й у тому, що автор ігнорує правничий матеріал, переважно оперуючи мемуаристикою та листуваннями, і то переважно приватно-правного характеру» [608, с. 246]. В історичних дослідженнях В. Липинського виявлено 235 епістоляріїв. Їх доцільно поділити на чотири категорії: 1) листи українських гетьманів (із них шістнадцять вийшли з-під пера Б. Хмельницького); 2) козацьких старшин та православних діячів; 3) іноземних правителів, військових, дипломатів, розвідників; 4) невідомих осіб. На їх основі висвітлював найрізноманітніші проблеми відновлення української державності XVII ст.

Важливими історичними джерелами, на які посилався дослідник, стали епістолярії Б. Хмельницького до сусідніх монархів [180, с. 468, 493; 181, с. 23-24, 108, 239, 244, 247-248, 251, 257-259; 70, с. 357-358; 72, с. 432-436; 73, с. 713-718; 100, с. 48-49, 80-81, 122-123, 157-159, 175, 199-202, 320-323, 606-608; 428]. Зокрема, ним використано низку листів гетьмана до короля Речі Посполитої Яна Казимира. Аналізуючи їх, торкався проблеми релігійних і соціальних причин Української революції. Так, у листі до нього від 5 (15) листопада 1648 р. як ще претендента на корону очільник виступу розглядав утиски православного віросповідання як одну із основних її причин. Закликав майбутнього монарха аби «уже більше не було тих побічних короліків», щоб він «зволив бути самодержцем, як і інші королі» [100, с. 81]. Б. Хмельницький, пишучи до Яна Казимира 5 (15) серпня 1649 р., вкотре зазначав «що пп. українні державці в. к. м. мало кого слухаються, і, незважаючи на в. к. м., кожний пан сам себе королем називає» [100, с. 124]. В. Липинський посилався на його лист до польського монарха і сенату від листопада 1650 р., в якому гетьман вимагав скасувати унію – «початок всякого лиха» – й знову скаржився на «гоніння від панів» [100, с. 202]. З'ясовуючи чисельність шляхтичів у рядах повстанців, цитував епістолярій Б. Хмельницького Яну Казимиру від 10 (20) березня 1650 р.: «бо у Війську Запорізькому є багато таких, предки яких лежать як у коронних, так і в литовських церквах» [181, с. 244; 100, с. 159].

Висвітлюючи еволюцію політичних поглядів Б. Хмельницького від ягелонського легітимізму до бажання відновити окрему Українську державу й, розкриваючи

становлення його династичних намірів, проаналізував низку листів гетьмана до московського царя Олексія Михайловича. Наприклад, датований 8 (18) червня 1648 р., у якому адресант скаржився на слабкість королівської влади та свавілля польських магнатів: «...же с причини тих же незбожних неприятелей его і наших, которых есть много королями в землі нашої, за чим земля тепер власне пуста. Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська велможность» [181, с. 248; 123, с. 219-221; 100, с. 48-49]. Посилався на лист гетьмана до царя із запевненням приязні від 1 (11) липня 1650 р. [100, с. 175]. В. Липинський, торкаючись проблеми форми державного правління та режиму в Українській державі за Б. Хмельницького, проаналізував його лист від 17 (27) лютого 1654 р. У ньому йшлося про відрядження посольства до Москви на чолі із С. Богдановичем (Зарудним) і П. Моржковським (Тетерею). Гетьман просив підтвердити «права, устави, привілеї і всякі свободи і держави добр від духовних і мирських людей» [100, с. 320-322]. Вчений посилався також на його епістолярій до монарха, датований 10 (20) липня 1657 р.) [100, с. 606-608].

В. Липинський використовував епістолярії Б. Хмельницького до польського і московського правителів для обґрунтування погляду на гетьмана як на творця відновленої Української держави, який став її фактичним володарем й хотів поширити владу на усі руські землі. Цей аспект історичних поглядів вченого яскраво ілюструє використання й аналіз ним листа Б. Хмельницького до турецького султана Мухамеда від 18 (28) листопада 1648 р. із проханням прийняти Україну під свою протекцію. Його копію дослідник знайшов в Архіві давніх актів м. Кракова (зараз держархів у Кракові) у «Зібранні Піночі». Розглядаючи гетьмана як фактичного правителя, звернув увагу на поставлений ним підпис: «гетьман Війська Запорізького і всея Руси» [180, с. 443; 181, с. 21, 238-239; 174, с. 605-613]. Слід визнати, що вчений помилково датував цей лист 14 жовтня 1648 р. І. Крип'якевич натомість вказував дату 18 (28) листопада 1648 р. і подав епістолярій у додатку «Сумнівні та підроблені документи, які приписувались Богдану Хмельницькому», вважаючи його недостовірним [100, с. 626-628]. Бажання гетьмана поширити свою владу на терени Галичини вчений ілюстрував, посилаючись також на його лист до

львівського магістрату від 9 (19) березня 1657 р., у якому запевняв про своє особисто і козаків прихильне ставлення до львів'ян [181, с. 261; 100, с. 562-563].

Вивчаючи становлення козацького стану і його роль у захисті православ'я, історик аналізував лист гетьмана реєстровців у 1597–1598 рр. Т. Байбузи до С. Жолкевського [180, с. 111, 451]. Посилався на епістолярії гетьмана І. Петражицького-Кулаги від 12 й 17 березня, 9 червня і 1 липня 1632 р. [180, с. 81, 445-446; 181, с. 183-184; 82, с. 326-329]. Висвітлюючи біографії козацької старшини шляхетського походження [180, с. 169-244], опрацював листи гетьманів І. Виговського (вересень 1657 р. – березень 1658 р.) [180, с. 478-479; 181, с. 266; 69, с. 181, 218-219], Ю. Хмельницького (листопад 1659 р. – липень 1660 р.) [180, с. 472, 493; 67, с. 1, 33-34], П. Дорошенка (січень – червень 1669 р., березень – квітень 1671 р.) [180, с. 479, 485, 493; 70, с. 52-54, 269; 56, с. 222], І. Самойловича (травень 1674 р., березень 1677 р.) [180, с. 477, 484, 486; 73, с. 465-470; 74, с. 59-68], Д. Многогрішного (10 жовтня 1669 р.) [180, с. 485; 181, с. 169, 258; 70, с. 114-116; 71, с. 70-73], І. Брюховецького (жовтень 1665 р., січень, травень 1667 р.) [180, с. 480, 494; 67, с. 268-271; 68, с. 159-163, 185]. Їх адресатами були козацькі полковники, православні ієрархи, іноземні володарі.

Дослідник посилався на низку епістоляріїв іноземних володарів. Зокрема, польських королів Владислава IV [180, с. 445, 483; 82, с. 397-400] і Яна Казимира до гетьмана Б. Хмельницького [180, с. 463; 150, с. 392-394], М. Вишневецького до П. Дорошенка [180, с. 485; 71, с. 348-357]. Опрацював листи російських царів Михайла Федоровича [181, с. 481; 65, с. 54-55], Олексія Михайловича, Федора Олексійовича [180, с. 447, 471, 473, 477, 478, 485, 490; 65, с. 592-593; 69, с. 274-276; 70, с. 324-325; 71, с. 125-128, 140-145; 73, с. 489-490; 74, с. 94-101, 111-114; 75, с. 201-204], молдавських господарів В. Лупу і Г. Штефана [180, с. 579-582; 181, с. 239; 109, с. 285-286, 333], кримського хана Іслам Гірея до Війська Запорізького та візира Шеффера Кази Аги до Б. Хмельницького [180, с. 479; 65, с. 458-459], імператора Священної Римської імперії німецького народу Фердинанда III (10 січня 1657 р.) [180, с. 493; 73, с. 687-688], шведського короля Карла-Густава X до гетьмана Б. Хмельницького (10 квітня 1657 р.) [180, с. 476; 181, с. 240; 73, с. 737-739]. Історик

проаналізував лист литовського князя Я. Радзівіла до короля для висвітлення битви під Лоевом 1649 р. [180, с. 586-590].

Опираючись на епістолярії, висвітлював проблему національних причин революції. Листи дали досліднику можливість розкрити його ознаки й трактувати як революцію, яка поєднувала як національну, так і соціальну складові. На їх основі з'ясував особисту оцінку подій середини – другої половини XVII ст. авторами – шляхтичами, військовими й політичними діячами і дипломатами. В. Липинський, зокрема, проаналізував лист «пана Чорного» канцлеру Оссолінському від 25 травня 1648 р. з Білої Церкви із повідомленням про поразку військ Речі Посполитої під Корсунем. Висвітлюючи національні причини революції, підкреслював занепокоєність поляків фактом підтримки українцями повстання й неможливістю їм довіряти [180, с. 35, 439; 123, с. 203]. Для глибшого обґрунтування своїх поглядів цитував лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Ю. Оссолінського зі Львова від червня 1648 р. У ньому зазначено, що більшість українців підтримує повстання і тому покладатися на них небезпечно [180, с. 35, 439; 123, с. 232-233]. Вчений посилався також на лист львівського судді С. Кушевича, датований вереснем 1648 р. Останній турбувався через змови українців у Львові [180, с. 35, 439; 116, с. 100]. Дослідник проаналізував також його епістолярії від 4, 24 червня, 8, 13, 30 липня, 26 серпня і 4 жовтня [180, с. 439, 455, 516-517; 181, с. 248, 256; 106, с. 89-92; 114, с. 122-127; 115, с. 130-136; 116, с. 105-106].

Вивчаючи причини революції, посилався на низку знайдених у «Зібранні Русецьких з Тронки», «Архіві Чорторийських» та «Зібранні Піночі» епістоляріїв. Зокрема, сяноцького підчашого А. М'яковського від 9 вересня й 9 листопада 1648 р. та 15 травня 1654 р. [180, с. 143, 145, 462; 181, с. 72-79, 243, 258; 97, с. 152-153]. Використав листи львівського підкоморія В. М'яковського, датовані 12 серпня і 27 вересня 1648 р. та 31 січня 1649 р. [180, с. 34, 36, 53-57, 143, 145, 439, 442, 462; 97, с. 121, 195-197]. Вивчав епістолярії подільського судді Л. М'яковського від 3 і 17 серпня 1648 р. [180, с. 462, 484; 150, с. 380-382]. Розкриваючи національний аспект виступу, опрацював листи польського дипломата

С. Беневського до князя С. Четвертинського (дата не вказана), брацлавського хорунжого Яна Дзіка до шляхтича Богуша від 16 серпня 1648 р. з Тернополя та інші [180, с. 127, 129, 455; 181, с. 247, 263; 97, с. 127].

Висвітлюючи відновлення Української держави XVII ст. в умовах революції, використав лист міського патриціату Львова до королевича Карла від вересня 1648 р. У ньому львів'яни просили допомоги у захисті міста від українських повстанців. Аналізуючи його, доводив, що виступ під проводом Б. Хмельницького поєднував національно-визвольну боротьбу і соціальну революцію [180, с. 33, 438; 123, с. 296; 107, с. 3-6, 115-117]. Вчений, цитуючи слова львів'ян: «Вже руська ребелія і змовлена з поганцями повинь хлопська всю Україну опанувала» [180, с. 33], зробив вільний переклад із польської. Тоді як у процитованій ним частині зазначено таке: «Вже ребелія руська і заприсягла з поганями повинь хлопська, опанувавши усією Україною, Київським, Подільським, Брацлавським, Чернігівським воєводствами і більшою частиною Волинського, міста, замки всякі і фортеці...добула...» [123, с. 296]. Однак у даному випадку неточність перекладу джерела не вплинула на правильність його трактування і розуміння вченим й формулювання висновків.

Значна частина епістоляріїв, що їх опрацював В. Липинський, лягла в основу біограм козацьких старшин, або й цілих родин покозачених шляхтичів. Наприклад, він проаналізував листи українських полковників І. Аврамовича, О. Виговського, К. Вовка, М. Гладкого, А. Дорошенка, Г. Дорошенка, М. Зеленського, М. Кіяшки, М. Кривоноса, Г. Лісницького, Ю. Липнянського, І. Лисинка, А. Мурашки, І. Поповича, П. Тетері, брацлавського Тимофія, Т. Цищори [180, с. 36-231, 440, 446, 473, 476-479, 485, 490, 492-493; 181, с. 169, 183-184, 258, 260, 265; 65, с. 495, 589-591; 66, с. 4, 89-90, 186-187; 67, с. 71-72, 259-260; 68, с. 213-214; 69, с. 309; 70, с. 205, 290-291; 71, с. 264-265; 73, с. 441-442, 471-472, 522-523, 587-588, 719-720, 765-767; 75, с. 899-902; 82, с. 356-358.]. Посилався на копію листа подільського полковника І. Богуна до С. Лянцкоронського, датованого 24 лютого 1649 р. [180, с. 337, 572-574]. Цитував епістолярії полковника І. Нечая до С. Лянцкоронського (12 (22) березня 1649 р.) та брацлавського старости С. Калиновського (13 (23) березня

1648 р.) [180, с. 337, 339, 520; 181, с. 251]. Використав листи полковника Павші до князя Радзівіла (лютий 1654 р.) [181, с. 239]. Опрацював також сімнадцять листів українських сотників, шляхтичів, старост, церковних діячів [461, с. 428-430; 180, с. 177, 179, 467, 473, 476, 479-480, 484-485, 492; 181, с. 169, 242, 247, 243, 258, 260, 264; 65, с. 495; 66, с. 4, 186-187; 67, с. 287-288; 69, с. 219-220; 70, с. 150-151, 190; 71, с. 140-145, 973-974; 73, с. 439-441; 74, с. 581-582; 75, с. 335-336; 79, с. 605-607].

В. Липинський дослідив відправлені до Риму епістолярії папського нунція І. де Торреса датовані 8 червнем 1648 р. та 15 січнем 1650 р. [181, с. 93-97, 242, 245; 103]. Використав лист дипломата Венеційської республіки А. Віміні з Відня від 20 листопада 1649 р. [181, с. 166, 257; 113, с. 67-68; 452] та двадцять дев'ять листів до нього із Венеції 1650 р. [113]. В роботах історика виявлено посилення на епістолярії московських послів, розвідників і військових А. Матвєєва, П. Протасєєва, Г. Пушкіна, І. Ржевського, князів О. Трубецького, С. Щербатова та інших [180, с. 447, 477, 479, 480, 489; 181, с. 240, 243, 246, 258, 263; 65, с. 180, 426-428, 431-435, 553-554; 69, с. 27-28, 293-295; 70, с. 251; 75, с. 29-44, 65-68; 76, с. 343-346]. Дослідник опрацював також лист казначея татарського хана Іслам Гірея Субхат Гази Аги (1651 р.) [181, с. 479; 65, с. 459]. Використав вісім листів, написаних польською мовою невідомими особами від 15–26 липня 1649 р., що висвітлювали облогу козаками королівської армії у Збаражі [180, с. 480; 84, с. 286-302]. У працях вченого зустрічаємо посилення на п'ятнадцять епістоляріїв, адресати і адресанти яких не встановлені. Датовані, як правило, 1648–1649 рр. Частину їх дослідник знайшов у краківських архівосховищах серед комплексів документів «Архів князів Чорторійських» та «Зібранні Русецьких з Тронки» [180, с. 455; 181, с. 242, 245; 97, с. 122-123].

В. Липинським, окрім документальних матеріалів і листів, було вивчено низку наративних (оповідних) джерел [447, с. 17-18]. Аналізуючи їх, торкався найрізноманітніших аспектів передумов і складного процесу відновлення Української держави у XVII ст. Вивчаючи релігійні і соціальні причини революції, цитував літопис Самовидця. Користувався київським його виданням 1878 р. [180, с. 440; 181, с. 234, 253, 270; 119, с. 37; 120, с. 75; 118; 18]. Опрацював літопис

С. Величка. Висвітлюючи постать гетьмана Б. Хмельницького і його спробу утвердити династичний принцип передачі влади, посилався на вміщені до його тексту промову С. Зорки (секретаря Б. Хмельницького *), лист кошового Запорізької Січі І. Гусака, вірш про І. Самойловича, в якому автор висловлювався проти спроб перетворення гетьманської посади у спадкову [181, с. 253, 269, 271; 110, с. 320-321, 626-627, 654-655]. Вчений цитував уривки літопису Густинського монастиря (щоправда за сьомим томом «Історії України-Руси» М. Грушевського) [180, с. 445], проаналізував «Сводную Галицко-Русскую летопись» [133].

Важливим джерелом, що його проаналізував і широко використовував В. Липинський, стала хроніка українського покатоличеного і полонізованого шляхтича І. Єрлича [180, с. 209, 211, 443, 444; 181, с. 245; 142; 141, с. 33-393]. Вчений зазначав, що останній був свого часу двірським київського митрополита, ченцем Києво-Печерської лаври. Ця категорія руської шляхти, як доводив історик, мала значний вплив на політичне життя в Україні [180, с. 209]. Він неодноразово цитував щоденник І. Єрлича, висвітлюючи урочистий в'їзд гетьмана Б. Хмельницького у Київ 24 грудня 1648 р. Цю подію розглядав у контексті вивчення еволюції політичних поглядів очільника виступу від ягелонського легітимізму до задумів відновити державність Русі-України [180, с. 329, 331, 518]. У хроніці знаходив біографічні відомості про київського полковника М. Кричевського та київського воєводу А. Кисіля [180, с. 61, 311, 443; 181, с. 96].

В. Липинський, опрацювавши хроніку єврейського літописця XVII ст. Н. Ганновера [180, с. 450; 181, с. 244; 105], висвітлював соціально-економічні причини Української революції, припускав спланований характер виступу. Аналізуючи даний наратив, розкривав проблему участі шляхтичів, зокрема, польських у революційних подіях. Вчений цитував слова хроніста про те, що саме покаянна шляхта у 1648–1649 рр. активно спонукала гетьмана до безкомпромісної боротьби проти Речі Посполитої. У праці Н. Ганновера знаходив біографічні дані про Б. Хмельницького, М. Кричевського та І. Виговського [180, с. 107, 215, 245, 287, 325, 327, 456, 511, 517].

* Ця постать насправді вигадана С. Величком.

У роботах історика виявлено посилання на праці польських хроністів С. Грондського «Історія війни козацько-польської» і В. Рудавського «Історія польська від смерті Владислава IV аж до миру Олевського ціле панування Яна Казимира від 1648 до 1660 р.» [181, с. 240; 143; 443]. Ним було досліджено твори С. Твардовського «Війна домова» (краківське видання 1660 р.) [180, с. 535] та В. Коховського «Аннали Польщі від смерті Владислава IV» [180, с. 270; 643, с. 244].

Дослідник в ході наукових студій використав низку літературно-публіцистичних творів. Аналізуючи «Вирок русинської нації» Яна Щасного Гербурта 1613 р., розкривав утиски православного віросповідання у Речі Посполитій та релігійні причини Української революції [180, с. 65, 444; 181, с. 224, 267; 637, с. 80-97]. Торкаючись проблем становища православної церкви, її протистояння унії, ролі козацтва у відновленні православної ієрархії, історик посилався на полемічну працю «Sowita wina» («Щедре вино»), видану уніатами 1621 р. у Вільно [180, с. 85, 445; 80, с. 443-510] і роботу «Justificacia niewinności» – прохання, подане королю Сигізмунду III українськими православними ієрархами на чолі з І. Борецьким. У ній роз'яснювалися причини законності їх висвячення єрусалимським патріархом Феофаном 1622 р. [180, с. 445; 80, с. 511-532]. Проаналізував «Суплікату до пресвітлого і ясновельможного пре ясної корони польської Великого Князівства Литовського стану духовного і світського Сенату у році 1623 до Варшави на сейм вальний від обивателів коронних і Великого Князівства Литовського...» [181, с. 224-226, 267; 637, с. 99-111] та «Голосіння воєводств земель коронних і Великого Князівства Литовського» [461, с. 434; 147, с. 99-116].

В. Липинським було використано й інші публіцистичні твори XVII ст. Зокрема, вивчаючи біографію київського воєводи А. Кисіля, опрацював його «Votum...» («Голосіння...») на сейм 1650 р. та «Прогрес війни з козаками під Білою Церквою дати 5 вересня 1651 р.». Проаналізував пасквіль на Зборівський мирний договір. Ці джерела виявив у зібранні документів «Архів князів Чорторійських» [180, с. 51, 55, 441-442; 181, с. 243]. Із публіцистики XVII ст. вченим використано також полемічну роботу «Пам'ятка приятелів Андрія Любінецького» [461, с. 431], працю

Я. Бялобоцького «Брат татарин, або ліга Вовка з Псом на господаря», видану у Кракові 1652 р. [181, с. 153, 255].

Історик опрацював низку промов. Наприклад, промову С. Лещинського на варшавському сеймі. Висвітлюючи проблему становлення династичної форми правління в Гетьманщині, цитував його слова про те, що Б. Хмельницький: «Монархію руську закладати хоче...» [181, с. 22, 239, 240]. Аналізував вірші волинського шляхтича XVII – початку XVIII ст. Д. Братковського [463, с. 4-15; 464, с. 403-415; 94] та невідомого волинського шляхтича, який скаржився на «нешасну долю» Руської землі [181, с. 180-181, 260].

В. Липинський, висвітлюючи національні причини виступу, посилався на тогочасні сатиричні твори польських поетів. Зокрема, Я. Бялобоцького, М. Кучваревича та інших. Однак, найбільш імовірно, він не опрацьовував їх оригінали, а скористався роботою І. Франка «Хмельницщина 1648–1649 років у сучасних віршах» [180, с. 35, 438; 565, с. 20]. Із неї й цитував окремі уривки поеми М. Кучваревича «Satyr Podgórski», у яких автор XVII ст. розкривав національний характер й мотиви Української революції. Наприклад, про події після Корсунської битви:

«...Коли ж зрадникам зразу пощастило,

Що живе зараз на війну гукнуло:

Сливе вся корінна Русь повстала...

Далєбі зрадники зачайлися,

Щоб ляхів із Русі доценту вибити...» [180, с. 35, 438; 565, с. 20].

В. Липинський, висвітлюючи події Лоевської битви 1649 р., вивчив лютневий номер французької газети «Gazette de France». У ньому містилася інформація про взаємовідносини Б. Хмельницького та князя Я. Радзівіла [180, с. 531-532]. Користувався також двома примірниками (1652 і 1663 рр. видання) німецької газети «Theatrum Europaeum» («Театр Європи»), що видавалася у Франкфурті-на-Майні. У них було описано хід бою між українськими і литовськими військами [180, с. 534, 535, 594-601].

Вагоме місце серед наративів, використаних В. Липинським, займають різноманітні записки, спогади іноземців й історико-географічні описи мандрівників. Зокрема, вчений проаналізував і посилався на щоденник небожа сирійського патріарха Макарія П. Халебського. Щоправда, наразі складно стверджувати, чи він користувався його московським виданням 1890-х рр., чи якимось іншим [181, с. 92, 169, 249; 77]. Дослідник, працюючи із джерелом, висвітлював становлення нової української аристократії на основі верхнього прошарку городского козацтва і покозаченої шляхти. Торкався проблеми козацького спадкового землеволодіння як економічної основи існування старшин і рядових козаків. Дану проблему розглядав у контексті протистояння європейської і азійської цивілізацій. «Перемога плуга над нерозораним степом і над пралісом дала економічну підставу й силу новому Війську Запорозькому» – зазначав В. Липинський [181, с. 91-92]. Опрацювавши щоденник П. Халебського, звернув увагу на роль православного царгородського духовенства в українсько-турецьких відносинах [181, с. 249; 77; 139].

Вчений посилався на мемуари німецького офіцера, що служив у литовському війську князя Я. Радзівілла у 1649 р., «Ретельне дослідження відносно незламності козацького повстання проти королівства Польщі...» [181, с. 256]. Аналізуючи їх, припускав, що «жорстокий і неперебіраючий в засобах демагог, полковник Максим Кривоніс» був агентом якоїсь із європейських протестантських держав [181, с. 165, 257]. Висвітлюючи курс Б. Хмельницького на становлення спадкової передачі гетьманської влади й протидію йому частини старшин, вчений опрацював щоденник шведського дипломата і розвідника І. Майєра [181, с. 108, 248]. Вивчаючи соціальні причини революційного виступу та вибух селянської війни, використав щоденникові записи литовського канцлера А.-С. Радзівілла [180, с. 125, 454; 181, с. 257]. З'ясовуючи склад старшин міщанського походження, проаналізував діаріуш Б.-К. Машкевича [180, с. 177, 473, 516].

Важливим наративним джерелом, що було опрацьовано дослідником, став щоденник польського мемуариста С. Освенціма. Він посилався на нього для висвітлення участі покозачених представників шляхетської верстви у революції. Аналізуючи, описував переговори між повстанцями і польським командуванням в

ході битви під Берестечком [180, с. 29, 47, 437, 440; 181, с. 238-239, 242; 144, s. 350]. В. Липинський був знайомий також з усіма сімома виданнями щоденника польського посла В. М'ясковського «Діаріуш дороги до Війська Запорізького, написаний паном підкоморієм львівським». Найкращим вважав зроблене у 1898 р. Із них дві копії виявив у «Зібранні Піноччі» [180, с. 89, 446-447; 181, с. 242]. Аналізуючи його, з'ясовував причини відмови непокозаченої руської шляхти приєднатися до революційного виступу під проводом гетьмана Б. Хмельницького. На думку вченого, така підтримка не мала реального підґрунтя, а ним могло б стати «забезпечення існування того класу, хоч і в нових, хоч і в змінених, але в державних... формах» [181, с. 71].

В. Липинський опрацював «Діаріуш комісії Московської» 1648 р. польського шляхтича Ф. Обуховича [180, с. 448; 577]. Висвітлюючи проблему участі представників покозаченої шляхти у революційних подіях, проаналізував наратив «Експедиція Зборівська, щасливо завершена при присутності лицарства обозів зборівського і збаразького...» ученого єзуїта В. Цецишевського. Дане джерело було видане окремою книгою 1649 р. у Варшаві. В. Липинський знайшов його у рукописі в Кракові [180, с. 27, 437]. Посилався на такі оповідні джерела як «Коротка розповідь експедиції року 1653 по світах проти ребелії козацької з потугою татарською» [181, с. 239], «[Про знесення Кричевського]. Конфесата везена в потребі спійманого шляхтича з-під Овруча з Ленкович на ім'я Яна Невмерицького, який був у полковника овруцького Яна Бруяки, теж шляхтича з воєводства Київського» (В. Липинський датує документ 3 серпня 1649 р.). Останній наратив вчений вмістив у додатку VII своєї монографії «Участь шляхти...» [180, с. 583-586]. У цій праці у додатку IX подав документ «Реляція про знесення Кричевського полковника київського» [180, с. 591-593].

В. Липинський використав такий різновид оповідних джерел, як реляції. Наприклад, «Реляцію про походження та звичай козаків» А. Віміні [180, с. 468-469; 181, с. 246; 122; 91; 451]. У зібраннях документів «Архів Чорторійських» і «Збір Русецьких» знайшов аналогічне джерело, автором якого був посол гетьмана С. Конецпольського до козаків у 1633 р. Павловський. Опрацьовуючи його,

дослідник розкривав зростаючий вплив козацького стану на національно-політичне й культурно-релігійне життя козацької України [180, с. 445]. Там же виявив реляції П. Ласка, законника, що був у Б. Хмельницького, 23 червня 1648 р. [180, с. 51, 441] та посла литовського князя Я. Радзивілла Мисловського до гетьмана у середині 1651 р. [181, с. 28-29, 239]. Висвітлюючи біографію Ю. Немирича, опрацював «Правдиву реляцію про підданство гетьманів і війська кварцяного королеві шведському Карлові-Густаву у листопаді 1655 р.» [181, с. 199, 262]. Вчений посилався на реляції ченця Києво-Печерського монастиря М. Криницького, що був посланий до Луцька з протестом проти примусу присягати російському цареві [181, с. 239] і волинського каштеляна С. Беневського (лютий 1658 р.) [181, с. 261; 125, с. 280-285]. У зібранні документів «Архів Чорторійських» знайшов «Реляцію Сілецького, посланого до Юрія Хмельницького». Аналізуючи її, описував протистояння між різними угрупованнями старшин по смерті Б. Хмельницького [181, с. 169, 258].

В. Липинський у своїх дослідженнях використовував фольклорні джерела [171, с. 68-90]. Зокрема, опрацював «Думу про Хмельницького і Барабаша». У ній йдеться про королівські універсали («листи») козацькому війську, які Б. Хмельницький нібито хитрістю виманив у гетьмана Барабаша [180, с. 435; 104, с. 207-214]. Посилався на свідчення старих селян із Суботова про могилу Б. Хмельницького і його скарби, записані у 1897–1899 рр. священиком М. Грушевським [181, с. 268].

Історик використав декілька іконографічних джерел. У роботі «Участь шляхти...» вмістив «План бою під Лосевом роботи капітана артилерії армії Великого Князівства Литовського Криштофа Ейгірда» [180, с. 595-596; 162] та посмертний портрет С.-М. Кричевського, виконаний з натури 3 серпня 1649 р. [180, с. 1; 163]. У монографії «Україна на переломі» знаходимо портрет Б. Хмельницького роботи голландського художника В. Гондіуса [181, с. 319; 521, с. 308-309] і ще два портрети гетьмана кінця XVII ст. невідомих майстрів [181, с. 321, 323], а також зображення підписів П. Я. Хмельницького 1657 та 1664 рр., знайдені в Краківській Академії Умілостей та зібранні документів «Архів Чорторійських» [181, с. 254].

Таким чином, В. Липинський сформував свої погляди про складний процес відновлення Української держави у середині XVII ст. на основі аналізу значної кількості історичних джерел. У його наукових монографіях використано документальні і наративні матеріали. Ним було проаналізовано різноманітні дипломатичні інструкції, розпорядження, донесення й записи переговорів; використано універсали й листи українських гетьманів, полковників та іноземних володарів. Дослідник посилався на козацькі конфесати і реєстри, сеймові конституції та діаріуші, люстрації й ревізії воєводств і повітів. Опрацював низку міжнародних договорів Української держави. Використовував літописи, хроніки і подорожні записки мандрівників.

Отже, становлення В. Липинського як вченого відбувалося в ході глибокого аналізу ним архівних та опублікованих джерел. Оформлення у монографіях «Участь шляхти...» та «Україна на переломі» накопиченого матеріалу у концептуально новий погляд на проблеми відновлення української державності середини XVII ст. було здійснено ним в рамках основних методологічних положень краківської консервативної історичної школи. Вагомий вплив на його наукові погляди мав професор М. Грушевський і позитивістський підхід останнього до написання наративу. В. Липинський у роботі «Станіслав Михайло Кричевський» сформулював свої погляди на причини, хронологічні рамки і рушійні сили Української революції XVII ст. під час якої й постала держава Гетьманщина.

РОЗДІЛ 3

ПОСТАТЬ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ФОРМУВАННЯ НИМ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ В ОЦІНЦІ ВЧЕНОГО

3.1 Становлення державницьких поглядів Б. Хмельницького

Вихід у світ монографії В. Липинського «Станіслав-Михайло Кричевський» й позитивні відгуки на неї українських науковців засвідчили про її автора як про компетентного та перспективного дослідника проблем української історії XVII ст. В опублікованій 1921 р. книзі «Україна на переломі» він продовжив висвітлення своїх поглядів на сутність подій середини XVII ст. У ній значну увагу звертав на особистість гетьмана Б. Хмельницького та його державотворчу діяльність [479, с. 8; 563, с. 275]. Це був розширений варіант нарису «Два моменти з історії пореволюційної України. I. На вершині могутності» (другої частини під назвою «На переломі» українською мовою не друкував). Монографія «Україна на переломі» стала останньою історичною працею В. Липинського й істотно вплинула на погляди українських вчених діаспори. Вони перейняли розкриті у ній державницькі ідеї. У роботі висвітлено важливий період української історії – створення держави «Військо Запорізьке» за гетьманування Б. Хмельницького [373, с. XXIII; 628, с. XIII; 608, с. 239; 9, арк. 1; 48, с. 458-459; 366, с. 11].

Робота була написана у близькому до публіцистичного стилі й адресувалася широкому загалу українців. Вона висвітлювала приклад успішного державотворення у XVII ст., на відміну від програних національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Цю її особливість помітив С. Томашівський, характеризував як «книжку дуже цінну і дуже актуальну» [617, с. 169]. В. Липинський дотримувався живої, яскравої манери викладу думок. Уникав характерного для академічної науки висвітлення різноманітних нюансів та деталей розвитку історичних подій,

схематизував їх неоднозначність, безапеляційно формулював висновки [25, арк. 8; 373, с. LXII-LVIII, LXVII]. Проте робити закид вченому, що його праці бракує наукової виваженості, некоректно. Призначення професійного історика на початку ХХ ст. розумілося по-іншому. Останній, в першу чергу, мав виконувати патріотично-виховні завдання й створювати історичні міфи. Об'єктивізм не був обов'язковою вимогою для історичних робіт як в колах інтелектуалів, так і серед ширших верств населення. У такому стилі працювали представники Краківської консервативної школи С. Закшевський, Ш. Аскеназі та інші. Його перейняв В. Липинський, і ця особливість викладу матеріалу характерна й для першої його книги – «Станіслав Михайло Кричевський» [373, с. LX-LXI; 217, с. 136].

Основна наукова проблема «України на переломі» – становлення держави «Військо Запорізьке» ХVII ст., що, на думку вченого, еволюціонувало від автономного статусу до незалежності. В. Липинський висвітлював питання зовнішньої політики гетьмана Б. Хмельницького, торкнувся проблеми формування повстанцями місцевих органів влади [373, с. XXIII-LXX; 488, с. 139; 628, с. XIII; 491, с. 39]. Дослідник спробував розкрити процес становлення еліти новопосталої держави (за його термінологією – аристократії). В «Україні на переломі» ця проблема простежується не менш виразно, ніж у монографії «Станіслав Михайло Кричевський». Розкриваючи процес формування української політичної еліти, історик подав своє соціологічне розуміння структури українського суспільства ХVII ст.: гетьман опирався на козацтво, як специфічно український варіант аристократії, а воно здійснювало управління посполитими [368, с. 117, 119; 373, с. XXIII-LXX; 488, с. 140; 628, с. XIII; 522, с. 143; 582, с. 298].

Центральною постаттю монографії «Україна на переломі» є Б. Хмельницький. Цю її особливість помітили сучасники В. Липинського. П. Клименко зазначив у рецензії (1923 р.), що у книзі гетьман постає як «один із найгеніальніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми і зовнішніми» [608, с. 239]. І. Кривецький вважав «Україну на переломі» по суті монографією про Б. Хмельницького. Підкреслював внесок В. Липинського у вивчення його життя та діяльності

порівняно із попередниками і сучасниками (М. Костомаровим, М. Грушевським): «Справді Б. Хмельницький В. Липинського се не Б. Хмельницький дотеперішньої української історіографії... – се свідомий будівничий Української Держави...» [609, с. 173]. Книга, на переконання І. Кревецького, «вибивається передовсім своєю концепцією Великого Гетьмана й великої української революції пол. XVII ст. Концепцією – на скрізь державницькою» [609, с. 172-173]. Д. Дорошенко також підкреслював, що у роботі В. Липинського гетьман постав творцем Української держави і талановитим політиком [344, с. 236].

В. Липинський вважав, що для його сучасників Б. Хмельницький «став далеким і чужим; став якимось театральним «батьком козацьким», який од інших таких же «батьків» різниться тільки тим, що ті воліли під царя турецького, або короля польського, а він волів під царя московського «православного» [181, с. 136]. Зазначав, що навіть польський дослідник Л. Кубаля, порівнюючи Б. Хмельницького із О. Кромвелем, вище його оцінював ніж українські вчені [181, с. 136-137; 221, с. 100]. Вважав, що гетьман зробив для України більше, ніж пізніше Петро I для Московського царства [181, с. 135].

На думку вченого, применшення постаті Б. Хмельницького та його діяльності сталося через вимирання або асиміляцію створеної ним «козацької державної аристократії». Тому літописці згадували гетьмана з пієтетом, який відсутній у працях дослідників кінця XIX – початку XX ст. [181, с. 136]. С. Величко позитивно оцінював Богдана Великого від імені його особистого секретаря С. Зорки [110, с. 321]. Анонімний польський автор трактату «Думка певної особи» теж помітив, що українське населення сприймало гетьмана як визволителя від національного і соціального поневолення. Українці вважали його посланим їм самим Богом і говорили, «що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері» [477, с. 5; 547, с. 258].

В. Липинський спробував в «Україні на переломі» оцінити титанічну постать гетьмана та його державотворчу діяльність [308, с. 86]. Він усвідомлював неможливість у порівняно невеликій монографії дати вичерпну характеристику особи Б. Хмельницького й об'єктивний аналіз його політики. Був переконаний, що

це здійснять майбутні покоління українців, які стануть на шлях національного визволення й державотворення [181, с. 137]. Все ж таки йому вдалося зробити вагомий внесок у висвітлення особистості гетьмана й у багатьох аспектах краще дослідити проблему, ніж колегам-попередникам. Так, на думку Я. Дашкевича, М. Грушевському не вдался історичний портрет Б. Хмельницького, бо він перебував під впливом народницької історіографії і з її методологічних основ різко критикував автора «України на переломі», заперечуючи будь-які династичні плани гетьмана [221, с. 100; 169, с. 1479-1508].

В. Липинський висвітлював особу Б. Хмельницького через призму його державотворчої діяльності. Для вченого гетьман – творець нової Української держави, яка стала спадкоємцем Київської Русі та королівства короля Данила. Історик доводив, що найважливішими внутрішньополітичними кроками Богдана Великого у справі українського державотворення були, по-перше, спроба встановлення монархічної форми правління, яка консолідувала усі тогочасні стани та суспільні групи Гетьманщини [545, с. 281]; по-друге, намагання сформувати політичну еліту із представників козацьких старшин, православної шляхти, міщан та перетворити їх у «слуг і оборонців твердого державного ладу» [545, с. 281; 181, с. 111, 166, 230]; вчений позитивно оцінював подолання гетьманом традиційних для козацького середовища демократично-республіканських і охлократичних тенденцій [181, с. 111]. В. Липинський, аналізуючи лист київського воєводи А. Кисіля до короля від березня 1650 р., знайшов свідчення про наміри Б. Хмельницького здійснити військовий похід проти Запоріжжя, щоб покласти край свавілля і бунтам проти нього [181, с. 90]. «Це не був, як більшість наших пізніших провідників нації, м'якотілий вождь, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі цим народом до краю погорджуючи» – зазначав історик [181, с. 90; 244, с. 27]. Водночас зауважував, що гетьман не виявляв рис жорстокого, дріб'язкового тирана, а діяв як мудрий творець нової держави [181, с. 48].

Вчений, опираючись на джерельний матеріал, висвітлював і схвалював спротив Б. Хмельницького процесу зосередження виконавчої та судової влади в руках козацьких старшин, зокрема, представників шляхти в уряді. Корисливість та

бажання збагатитися окремих із них намагалися використовувати сусідні монархи для задоволення своїх інтересів в Україні. «Олігархізація» вищого владного прошарку Гетьманщини порушувала її соціальну стабільність [181, с. 47-49]. Як приклад вчений наводив випадок, що стався з П. Тетерею. Він у серпні 1657 р., виконуючи дипломатичні доручення в Москві, просив царя Олексія Михайловича видати йому нову грамоту на підтвердження його прав на маєтки, надані йому ще 1654 р. (попередню закопав, бо боявся покарання гетьмана). Але, як свідчать джерела, хотів, щоб це залишалось таємницею, бо остерігався гніву Б. Хмельницького і розправи козацького товариства [73, с. 765]. Проблему «олігархізації» генеральної і полкової старшини та негативних наслідків цього процесу висвітлено сучасною історіографією. Науковці, як свого часу В. Липинський, позитивно оцінюють протидію українського керманіча надмірному зосередженню матеріальних багатств і владних повноважень у відносно незначній кількості осіб [288, с. 97, 99-100].

В. Липинський доводив, що одним із найбільших здобутків Б. Хмельницького у внутрішній політиці була консолідація різних соціальних груп у справі національного державотворення – городових козаків, шляхтичів, міщан, православних священників та інших [180, с. 140; 65, с. 281]. Консолідація представників настільки різних верств українського населення і початок складного процесу творення із них еліти (аристократії) були можливі лише завдяки політичній волі Б. Хмельницького, на якій акцентував вчений [181, с. 90].

Геній Богдана Великого, на думку історика, виявив себе в тому, що розбудову Української держави він пов'язав не з напівкочовим Запоріжжям, а із хліборобською городовою Україною [545, с. 282]. В такий спосіб гетьману вдалося «зєвропеїзувати козащину» й уникати протиріч між Східною і Західною цивілізаціями [608, с. 239; 181, с. 121, 133-134; 476, с. 194-195]. Це дало йому змогу вирішити цілий комплекс складних політичних, соціальних, економічних, культурних і цивілізаційних проблем, що накопичилися за тривалий час бездержавності [545, с. 282]. Проте вчений помилявся. Бо якщо Запорізька Січ в середині – другій половині XVII ст. була пристанищем анархічних елементів революції, то у XVIII ст. стала на той же ж

шлях розвитку, що й Гетьманщина XVII ст. Запоріжжя в Російській імперії перетворилося на своєрідну державу в державі із своєю територією, адміністративним поділом на паланки, місцевою адміністрацією (писар, підскарбій, отамани окремих слобід), полковою старшиною, котра зосередила у своїх руках адміністративну, судову, фінансову й військову владу [215, с. 495; 214]. Як доводив В. Голобуцький, на його території широко застосовувалася наймана праця, що характерно для буржуазного суспільства [215, с. 508].

В. Липинський, розуміючи природу суспільства як взаємодію та протидію активної меншості та пасивної більшості, звертав увагу, що рядове козацтво не жило ідеями боротьби за національну державність. Воно переймалося матеріальними вигодами, що їх принесла війна, військовою здобиччю, здобутими землями [181, с. 71-72]. Значна частина козаків і старшин так і не усвідомила потреби побудови власної незалежної держави, як від неї сподівася Б. Хмельницький, і не бажала жертвувати своїми матеріальними інтересами [181, с. 72].

Дослідник, врешті, й у смерті гетьмана звинувачував представників його оточення [486, с. 186]. Аналізував і цитував свідчення шведського посла Лілієнкрони, що саме перебував у Чигирині і, можливо, став свідком політичної боротьби за булаву, яка розпочалася незадовго до кончини Богдана Великого: «Зрада козацька, – писав дипломат, – так сильно вразила Гетьмана, що, наказавши викликати до себе полковника Ждановича і страшним гнівом запалившись, він був поражений ударом, пролежав п'ять днів без мови і на шостий день в Бозі спочив» [181, с. 233]. Історик взяв на віру його слова без перевірки із даними інших джерел. Причиною смерті Б. Хмельницького було погіршення здоров'я. Сучасні дослідники, аналізуючи окремі джерела, припускають, що з кінця травня 1657 р. серед старшин дійсно розгорілася прихована боротьба за гетьманську посаду, яка підривала молоду державу зсередини [288, с. 97; 181, с. 234; 73, с. 766].

Історик розглядав гетьмана і кращих із його соратників як творців української державної ідеї. Ключову роль у її розробці й реалізації відводив Б. Хмельницькому. Вчений одним із перших спробував висвітлити дану проблему, що вдалося йому схематично. До нього її вивчали М. Грушевський, аналізуючи, зокрема, щоденник

В. М'ясковського за лютий 1649 р., С. Томашівський, який, щоправда, не надав вагомої уваги, а пізніше й зовсім заперечував державницькі наміри гетьмана, В. Будзиновський, І. Каманін [560, с. 208-209; 410; 209; 632, с. 238-254]. В. Липинський дотримувався думки, що українська державна ідея виводила свої витoki з кінця XVI ст. й формувалася на ґрунті козацького сепаратизму. Виступи козаків супроводжувалися спробами організувати підконтрольну їм територію «по-козацьки» – налагодити функціонування власних органів самоврядування. Вчений наводив приклад лідера козацького повстання К. Косинського, котрий на підконтрольній йому території вимагав присяги від поспільства та шляхтичів [180, с. 39]. Як з'ясовано у сучасній історіографії, йому присягали жителі Білої Церкви, Богуслава, Канева, Корсуня, Переяслава і Черкас [242, с. 56]. Я. Федорук вважає, що суспільно-політичні уявлення козацтва розвивалися у рамках козацького традиціоналізму. Його основні положення зводилися до встановлення самоврядування на території козацької України, власного судочинства, звільнення з-під влади воєвод і старшин Речі Посполитої та іншого [303, с. 8]. Через низький рівень національної свідомості напередодні Української революції XVII ст. ідея козацького сепаратизму посприяла формулюванню вимог лише елементів політичної автономії для козацького регіону. Але вплинула на становлення політичної культури та свідомості населення Наддніпрянщини [288, с. 21; 286, с. 43-44; 287, с. 73-77; 212].

В. Липинський доводив, що з початком виступу сучасники помітили намагання гетьмана Б. Хмельницького і старшинської верхівки створити органи самоврядування на території козацької України. Історик цитував київського воєводу А. Кисіля, який у червні 1648 р. турбувався: «Хмельницький не козацтво хоче відновити..., а на щось гіршого наважився». У вересні польськими політичними колами ширилися чутки, що гетьман прагнув «відділення Русі від Корони» [180, с. 57, 442-443]. Дослідник наводив також слова із звіту реґіментаря князя Д.-В. Заславського-Острозького від липня 1648 р.: «Заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши» [180, с. 57, 443; 323, с. 367]. Сучасна історіографія підтвердила поширення схожих чуток [478, с. 37-38].

В. Липинський, висвітлюючи вимоги повстанців, доводив, що з початком революції вони відстоювали перед польським урядом в основному інтереси козацького стану й православної церкви, бо, як пояснював дослідник, «українська політична думка, яку перед тим приспали й яка довго дрімала, формувалася і визрівала щойно в самому вогні збройної боротьби» [180, с. 123; 288, с. 25, 31]. Сучасна історіографія не спростовує цього погляду вченого. Я. Федорук, аналізуючи помірковані вимоги козаків, звертав також увагу на той факт, що Б. Хмельницький у перші місяці виступу дотримувався виваженого курсу вирішення конфлікту [303, с. 10]. Стриманість програми старшин, на якій наголошував В. Липинський, засвідчують вимоги, передані королевичу Яну Казимиру під Замостям у листопаді 1648 р. Вони зводилися до дванадцятитисячного козацького реєстру, забезпечення козакам станових привілеїв, права вільного вибору гетьмана й підпорядкування королю, а не коронним гетьманам [100, с. 83-84]. У сучасній історіографії висловлено припущення, що після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем вперше сформульовано ідею створення автономної держави у межах козацької України і подальшого визволення решти етнічних руських земель [536, с. 121; 288, с. 25, 31]. Висловлюються також думки, що для таких висновків немає безпосередніх свідчень у джерелах [303, с. 41-42].

В. Липинський наголошував, що у 1648 р. Б. Хмельницький ще не усвідомив потреби створення незалежної Української держави в межах усіх етнічних теренів Русі. Він змарнував сприятливі у той час умови: військові перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем [180, с. 123]. Гетьману випала нагода об'єднати всі українські землі під своєю булавою, але він не скористався нею. Основною причиною цього, на думку історика, стала відсутність ідеї державного будівництва. Українська суспільно-політична думка тоді лише зароджувалася і формувалася в горнилі війни [180, с. 123]. Поширенню влади гетьмана на північно-західні терени Русі у 1648–1649 рр., як доводив дослідник, завадили також: 1) зовнішньополітичний курс Кримського ханства, якому було не вигідне посилення Гетьманщини; 2) відсутність на території Русі, поза межами козацької України, достатньо сильної, організованої національно свідомої верстви, на яку могли б опертися лідери повстання; 3) відмова

козацького стану в 1648 р. від послідовного відстоювання загальнонаціональних інтересів; його прагнення забезпечити в першу чергу свої вузькостанові права та привілеї православної церкви [180, с. 145, 147].

В. Липинський звернув увагу, що населення етнічних українських земель шукало підтримки у гетьмана в боротьбі проти Польщі. Православне духовенство та міщани відправляли до нього посольства [180, с. 129, 131, 133, 135, 137]. Історик стверджував, що навіть населення Підляшшя відрядило делегатів до Б. Хмельницького. А там, як він доводив, українська шляхта на той час уже втратила національну руську свідомість. Цитуючи лист польського дипломата А. М'ясковського до невідомого від 9 вересня 1648 р., зазначав, що вона просила «допомоги, принаймні голови» [180, с. 143, 462; 97, с. 152-153; 98].

Зазначав, що українці, мешканці міст, добровільно визнавали владу Б. Хмельницького. Такий висновок зробив, опрацювавши документи краківських архівосховищ. Окремі з них – це лист шляхтича Тшибальковського від 16 серпня 1648 р. з Бережан до шляхтича Богуша («Міщани послали одного пана до Хмельницького під Ямполь... просячи, щоб він дав своїх приставів до Меджибожа, щоб не чинилось жодної кривди й спустошення від козаків... То міщани у винагороду йому, з дому по дві буханки хліба збирають, відсилають йому до його табору») та лист брацлавського хорунжого Яна Дзика до шляхтича Богуша від 16 серпня 1648 р. із Тернополя («Меджибіж знаходиться у володінні гультаїв, які вважають його своєю дідичною мастністю. А це сталося через приязнь самих меджибізьких міщан, котрі всі послали свого намісника до Хмеля, добровільно йому піддаючися») [180, с. 127; 97, с. 122-125, 127-128; 98]. В. Липинський, висвітлюючи підтримку українським населенням виступу, не зауважив, що вона посприяла становленню автономії. Сучасні дослідники стверджують, що завдяки народній рішучості ліквідовано польські органи влади на частині території Речі Посполитої й закладено українські, що ознаменувало фактичне створення до кінця 1648 р. автономної республіканської за формою правління й унітарної за устроєм Української держави [288, с. 35; 97, с. 90].

Погляди В. Липинського на поміркований характер основних вимог козацьких старшин після військових перемог 1648 р. відповідали здобуткам історіографії кінця XIX – початку XX ст. [235, с. 140]. До нього дану проблему висвітлював М. Грушевський у статті «Хмельницький і Хмельниччина» [410]. Він стверджував, що скромна програма українського лідера вичерпала себе вже до кінця 1648 р. [410, с. 6; 560, с. 211]. В. Липинський доводив, що зміни у політичних поглядах Б. Хмельницького й усвідомлення ним необхідності створити автономну державу сталися між корсунською і пилявецькою перемогами і тріумфальним в'їздом гетьмана у Київ [180, с. 123; 545, с. 277]. Історик звернув увагу, що невдовзі він проголосив Київ своєю столицею; у кореспонденції до турецького султана підписувався «Гетьман Війська Запорозького й Усієї Русі», а у лютому 1649 р. погрожував київському воєводі А. Киселеві «загнати ляхів за Віслу» [180, с. 123; 288, с. 121; 12]. Як доводив вчений, ця еволюція політичного світогляду Б. Хмельницького відбулася під впливом вище згаданих посольств священників і міщан [180, с. 129]. Однак, на його думку, гетьман протягом 1648–1653 рр. вагався між ідеєю створення незалежної держави і боротьбою за обмежену автономію у складі Речі Посполитої [545, с. 277]. Через це, як зазначав вчений, «вся величезна енергія нації, виладована в перших часах повстання, була змарнована тодішніми політиками й пішла на торги за обмежену автономію» [181, с. 17]. Але, на його думку, для того існували об'єктивні, незалежні від волі очільника виступу, причини: 1) нездатність неграмотних козаків і селян сформулювати або й зрозуміти державну ідею; 2) недостатній вплив на хід революції української шляхти і городового козацтва на початку повстання, щоб реалізовувати плани побудови Української держави; 3) неможливість монархічних тенденцій подолати відцентрові настрої старшини, поки особа монарха не пов'язувалася з Україною; 4) Б. Хмельницький, який «з волі Божої став самодержцем руським», ще не здобув в очах свого народу необхідної віри в його великі плани [545, с. 277].

М. Грушевський датував кардинальні зміни у політичних поглядах гетьмана груднем 1648 р. [219, с. 183; 560, с. 211]. У другій частині дев'ятого тому ІУР полемізував із В. Липинським, стверджуючи, що уже в 1649 р. Б. Хмельницький та

його соратники «переросли» ідею створення козацької автономної республіки в рамках Речі Посполитої [169, с. 1493-1494; 342, с. 306; 219, с. 185]. М. Грушевський слушно доводив, що «Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького» [169, с. 1494]. У даному контексті трактував Зборівський договір як капітуляцію, «продиктованою зрадою хана», «примусовий виступ з безвихідної позиції» [169, с. 1493-1494]. Натомість В. Липинський, аналізуючи текст останнього [135, с. 199-201; 181, с. 16], а також «Соймову Апробацію прав і вільностей віри грецької Народу Руського» (січень 1650 р.) [4, арк. 1, 4-9; 171, с. 16-17], розглядав ці документи як такі, що лише розкривали розвиток суспільно-політичних поглядів гетьмана і старшин. Стверджував, що ними забезпечено політичну автономію для населення козацької України, а також захист культурно-національних прав українців усієї Речі Посполитої [181, с. 16]. Сучасна історіографія (В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук та ін.) підтвердила правильність поглядів М. Грушевського на проблему часу формування Б. Хмельницьким основних положень української державної ідеї. Як доводять вчені, це сталося наприкінці 1648 – протягом першої половини 1649 рр. [288, с. 48; 303, с. 48]. На переговорах із польськими комісарами в лютому 1649 р. гетьман недвозначно заявив про право українців на створення своєї держави на теренах усіх етнічних земель [288, с. 50; 303, с. 48].

В. Липинський, натомість, вважав, що про еволюцію політичних поглядів гетьмана і козацьких старшин до усвідомлення потреби створення незалежної держави можна говорити лише із 1654 р. – укладення у Переяславі українсько-московських домовленостей. Тоді автономна Гетьманщина уклала військово-політичну унію із Московським царством і в такий спосіб заявила про себе як про окрему державу «Військо Запорізьке» [180, с. 39, 41; 285, с. 251-258; 454, с. 501; 584, с. 565-566; 135, с. 199-201, 211-217, 242-255]. Її метою, доводив вчений, було «унезалежнення від Польщі». В такий спосіб Гетьманщина мала постати в очах сусідніх володарів самостійною [181, с. 35]. Вважав, що з практичної сторони союз з Росією не відрізнявся від подібних угод із Кримським ханством і Туреччиною, мав військовий характер і був спрямований на визволення українських земель з-під

влади Речі Посполитої [181, с. 25]. Саме обраний Б. Хмельницьким курс на об'єднання всіх українських земель у складі держави «Військо Запорізьке», на думку В. Липинського, свідчив про якісну еволюцію державно-політичних поглядів гетьмана. Він, як вважав вчений, тверезо оцінюючи мобілізаційні ресурси Гетьманщини, усвідомлював небезпеку наступу польської армії у 1653 р. й ризик військової поразки. Історик доводив, що протекція царя стала необхідністю для визволення етнічних земель Русі [181, с. 172]. Вважав, що Б. Хмельницького до боротьби за українські землі спонукали виключно ірраціональні мотиви: «Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських змагань? Розуміється перш за все грав тут роллю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до зєднання в одно тіло цілого національного організму» [181, с. 172]. На його переконання, бажання старшин поширити свою владу на всі українські території було «зовсім природнім», бо значна їх частина виводила звідти свій родовід [181, с. 171].

В. Липинський, висвітлюючи мотивацію й кроки Б. Хмельницького, спрямовані на об'єднання етнічних українських земель, торкався проблеми тяглості та спадкоємності національної державної ідеї. Він вважав, що соратники гетьмана, представники руської православної шляхти, хотіли включення даних теренів до складу «Війська Запорізького», бо вони «по старим, перейнятим нею від попередньої князівської аристократії державним традиціям, до старої Руси, до Держави Київської й Галицької колись належали» [181, с. 171]. Для обґрунтування своєї думки цитував слова генерального писаря І. Виговського, сказані ним шведському послові Веллінгові на початку 1657 р.: «Ми хочемо мати під своєю владою Всю Україну стародавню, або Русь, де віра православна була і де ще мова наша задержалась: аж по Вислу... Бо нас би висміяли, коли б ми тепер не відібрали земель, які /ми/ за давніх часів були втратили» [181, с. 171-172]. Вчений підкреслював, що І. Виговський озвучив прагнення не лише гетьмана, але й козацької старшини [181, с. 172].

Про спадковість ідеї відновлення Української держави у XVII ст. від княжих часів стверджує сучасна історіографія. В. Смолій та В. С. Степанков, розкриваючи

дану проблему, з'ясували, що уже з квітня 1649 р. Б. Хмельницький вважав державу «Військо Запорізьке» спадкоємцем Київської Русі [288, с. 51; 92, с. 154; 588, с. 258]. В. Шевчук вважає, що гетьман з кінця 1656 р. намагався не стільки створити нову державу, скільки відновити Руське князівство як прямого спадкоємця Київської держави IX–XIII ст. в межах всіх територій, які до неї входили, у складі як західноукраїнських земель, так і південної Білорусі [308, с. 77-82]. Науковець, обґрунтовуючи свою думку, цитував джерела, використані свого часу В. Липинським [308, с. 79-80; 252, с. 43]. На думку Ю. Мицика, Б. Хмельницький усвідомлював генетичний зв'язок Гетьманщини із Київською державою та «Великим князівством Руським» князя Свидригайла [478, с. 39]. Т. Чухліб припускає, що козацькі старшини проводили тяглість «Війська запорізького» перш за все із Київським князівством, яке було ліквідоване 1471 р. і в меншій мірі із Руссю XI–XII [569, с. 77].

В. Липинський стверджував, що під час військового походу 1655 р. непокозачена руська шляхта західноукраїнських земель сприймала Б. Хмельницького як спадкоєиця «старої Руської Київської Держави» [181, с. 181]. Однак він помилявся. Саме представники шляхетства його у цій ролі не бачили, бо для більшості із них він залишався бунтарем проти Речі Посполитої. Має місце ідеалізація дослідником постаті гетьмана та ролі українських шляхтичів у революції. Укладення ж в суті своїй союзного договору між пінською шляхтою і Б. Хмельницьким у червні 1657 р. було одиничним випадком. В. Липинський надавав йому надмірного значення [252, с. 11-17; 181, с. 219].

М. Грушевський не поділяв категоричності погляду В. Липинського на «Переяславську умову» як засіб визволення України з-під влади польського короля й легітимізації окремішності Гетьманщини. Зазначав, вона не внесла жодної послідовності в міжнародну політику Б. Хмельницького; гетьман, мовляв, взагалі не дотримувався якогось зовнішньополітичного курсу. На думку М. Грушевського, це був лише «мілітарний союз, ще один в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою» [169, с. 1494-1495; 219, с. 187-188]. Він стверджував: «Козацька Україна в 1648–1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в

сих літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Москвою. Вона фактично володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу: територія, котру охоплює державна організація, людність, яка признає над собою певну владу, і влада, яка виконує свої розпорядження на сій території і над сею людністю» [407, с. 18]. М. Грушевський вважав, що Україна, приймаючи царську протекцію, втрачала незалежність, але зберігала чіткі ознаки державності під зверхністю Москви [407, с. 22]. Сучасний історик Я. Дашкевич дотримувався думки, що із прийняттям протекції московського царя немає підстав говорити про незалежність Гетьманщини; підкреслював некоректність, на його думку, застосування терміну «договір» («умова», «угода»), бо в дійсності це було підданство [414, с. 25-27].

В ході спільного військового походу українських і московських військ в Західну Україну старшини переконалися, що цар хоче підпорядкувати ці землі собі. Тому, як зауважував В. Липинський, під час кампанії 1655 р., протидіючи нищенню міст і містечок Західної України московитами, Б. Хмельницький докладав зусиль, аби взяти під свою опіку українське населення. Вчений звертав увагу, що навіть дуже важливий у XVII ст. релігійний фактор відходив на другий план. Гетьман налагоджував зв'язки не лише із православними українцями, а й прихильниками інших конфесій за умови визнання ними влади Чигирини. Свою думку підтверджував цитатою слів Б. Хмельницького московським воєводам, які руйнували міста Галичини під час кампанії 1655 р.: «Хоч би піддавались і бусурмане, не треба їх нищити, а заховати слід в милости й опіці ось так, як це робить у Польщі Король шведський, що не руйнує тих, які добровільно його владу приймають» [181, с. 174, 177-178; 210, с. 6; 211]. Історик звертав увагу, що гетьман, хоча й був підданим московського царя, суворо забороняв і перешкоджав шляхті присягати особисто Олексію Михайловичу. У свою чергу російський уряд переслідував тих їх представників, які присягали Б. Хмельницькому, бо чудово розумів, що це вело до посилення Української держави й послаблення царської влади [181, с. 218-219; 426].

В. Липинський доводив, що політичного курсу по відношенню до руського населення західного регіону України як до співвітчизників гетьман дотримувався до кінця життя. Свою думку обґрунтовував, цитуючи увесь лист Б. Хмельницького до полковника А. Ждановича від 9 (19) березня 1657 р. Ним він брав під захист жителів міста Львова [100, с. 218-219; 181, с. 190-191; 100, с. 563-564]. Посилався дослідник також і на лист гетьмана до львівського магістрату (9 (19) березня 1657 р.). У ньому гетьман запевняв, що буде «стримувати військо, щоб не тільки військо запоріжців, але військо князя Ракоці, з яким з'єдналися наші задуми, не завдало вашмостям найменшої кривди» [100, с. 562-563; 181, с. 191]. Такі ж накази отримали полковники, які визволяли Волинь, Полісся і південну Білорусь [181, с. 178; 538; 539]. Чутки про розсилання гетьманом аналогічних розпоряджень своїм старшинам розходилися по всіх руських землях, що не входили до складу Війська Запорізького. Вони, на думку історика, свідчили про усвідомлення українцями факту становлення сильної національної держави Гетьманщини, яка могла захистити від ворожих нападів [181, с. 191].

В. Липинський вважав, що жителі українських земель, які не увійшли до складу Війська Запорізького, сподіваючись отримати захист від зовнішніх ворогів, були готові визнати владу гетьмана наприкінці його життя. Цьому сприяли поразки Речі Посполитої в 1655–1657 рр. у війні із Швецією [181, с. 211, 269]. Вчений стверджував, що про один із випадків визнання зверхності Чигирини свідчить запис до гродських книг міста Пінськ універсалу Б. Хмельницького від 31 грудня 1656 р., адресованого полковникам Війська Запорізького, які прямували на допомогу князю Ракочі та для відвоювання північно-західних українських територій [181, с. 211, 269]. У документі зазначено: «Хто бажає горнутися до Війська Запорожського, аби найменшої кривди не мав ні від кого», а «противних Війську Запорожському незичливих і неприхильних наказуємо громити» [62, с. 96; 100, с. 551]. Дослідник, аналізуючи універсал, дійшов висновку, що на кінець 1656 р. пинські шляхтичі, готові визнати владу Б. Хмельницького, були у більшості. Про це, на його думку, свідчив сам факт занесення документу до офіційних актових книг [181, с. 211, 269].

Історик дотримувався думки, що посольство шляхти Пінського повіту до Чигирини і їхня присяга на вірність Богдану Великому стали яскравим виявом зміцнення Української держави та підтвердження легітимності влади Б. Хмельницького. Вчений у першому розділі монографії «Україна на переломі» подав тексти «Присяги їх милостивих панів шляхти пинської, даної Гетьману Богдану Хмельницькому 20 (30) червня 1657 р.» та «Універсал про підтвердження прав шляхти Пінського повіту» від 28 червня (8 Липня) 1657 р. [181, с. 7-13, 51; 100, с. 601-604]. Аналіз «Присяги...» свідчить, що її складено у формі союзної угоди із відповідними ознаками, які відповідали політичній традиції виборності короля у Речі Посполитій. Вона нагадувала «*pacta conventa*» – документ, що укладався між шляхетським станом і новообраним королем [646, с. 23]. Шляхтичі Пінського повіту брали на себе зобов'язання надавати допомогу Війську Запорізькому у боротьбі із зовнішніми ворогами. Лише через гетьмана визнавали себе підданими московського царя. Документ дозволяв виключно православне і католицьке віросповідання. Натомість пінське панство обіцяло викорінювати «унію і всякі інші чужі віри». Б. Хмельницький отримував право надавати земські і військові «старшинства, уряди й зверхности», затверджувати осіб, які здобували виборні посади [252, с. 11-14].

Пінська шляхта не отримувала права на самостійні зовнішні відносини, не могла без відома гетьмана оголошувати війну. Її представники добивалися визнання Б. Хмельницьким шляхетських станових привілеїв, проте втрачали право скликати сеймики і формувати без його відома військові загони, «хиба-б в наглій і горячій пригоді» [252, с. 11-14]. У «Забезпеченні...», даному гетьманом пінській шляхті, він зобов'язувався надавати їм військову допомогу від ворогів, не чинити утисків Католицькій церкві та її вірним і не примушувати їх приймати Православ'я. Натомість вимагав викорінювати «секти й Унію». Б. Хмельницький підтвердив станові привілеї пінської шляхти, надані польськими королями. Дозволяв їм вільно вибирати урядників, залишивши за собою право їх затвердження й призначення на інші цивільні та військові посади. Гетьман підтвердив майнові права пінських шляхтичів на маєтності й земельні наділи. Однак вилучав на свою користь королівські маєтки, що були на території Пінського повіту [252, с. 14-16].

А. Перналь, сучасний польський дослідник, звернув увагу, що І. Виговський по смерті гетьмана у листі до польського дипломата В. Беневського відзначав непримусове визнання шляхтичами Пінщини влади Чигирин: «Цей повіт [...] добровільно просив про нашу приязнь і прийняв за певних умов [нашу] протекцію» [273, с. 217].

В. Липинський, наголошуючи на важливості двох вище названих документів, називав подальші розділи «України на переломі» «історичним коментарем» до цих джерел [181, с. 14]. Вчений звернув увагу, що вони своїм змістом суперечили існуючим історіографічним міфам-конструкціям «суто православного «возсоединенія Руси»», «некультурного антипольського, антишляхецького і антидержавного козацького бунтарства» та «скромних «культурно-національних демократичних українських змагань» [181, с. 51]. Тоді як, доводив він, сам факт існування цих двох документів є свідченням створення нової держави – «Війська Запорізького».

На думку В. Липинського, плани Б. Хмельницького об'єднати етнічні українські території та неможливість зробити це під протекторатом московського царя призвели до зміни зовнішньополітичної орієнтації Чигирин на користь шведського короля Карла-Густава Х [181, с. 174; 135, с. 222; 100, с. 514; 434; 437]. Вчений стверджував, що гетьман у вересні 1655 р. (із початком шведсько-польської війни) запропонував Карлу-Густаву допомогу у війні проти Польщі. Натомість вимагав, щоб руські землі Речі Посполитої увійшли до складу Української держави і шведські війська не переходили Вісли [181, с. 44]. Погляди дослідника на проблему відрізнялися від її розуміння попередниками. Д. Бантиш-Каменський засуджував зближення українського і шведського урядів; вважав, що кроки, зроблені гетьманом, який чинив як «незалежний володар», для цього «перевищували повноваження, законом йому надані». Причиною називав побоювання старшин, що московський цар поверне Україну під владу Польщі [202, с. 214]. М. Костомаров пояснював зовнішньополітичну переорієнтацію Б. Хмельницького із Московії на Швецію лише підписанням спрямованим проти України польсько-московського перемир'я у Вільно [236, с. 714-719].

В. Липинський, досліджуючи хід українсько-шведських переговорів 1656 р., акцентував увагу на тому, що Б. Хмельницький добивався включення всіх українських земель до складу Війська Запорізького. Підкреслював його принципову позицію у цьому питанні, коли шведський король і семигородський князь Ракочі – союзники гетьмана – заявляли претензії на західноукраїнські території. Це зірвало домовленості про підписання шведсько-українського договору в січні 1657 р. [181, с. 45]. Вчений наголосив, що гетьман довідавшись про наміри шведського короля Карла-Густава визнати Українську державу лише «на козацькій території», не забажав говорити з шведськими послами. Він передав через генерального писаря І. Виговського, що мусить мати, – як цитував джерело В. Липинський, – «всю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась, тоб-то по Вислу» [181, с. 45].

Історик, розкриваючи подальший хід подій, з'ясував, що Карл-Густав пішов на поступки Б. Хмельницькому і відмовився від претензій на західноукраїнські землі. В Чигирин із Швеції вирушило посольство на чолі із Густавом Лілієнкроною; в ході переговорів досягнуто таких домовленостей: 1) Б. Хмельницький отримував всі руські землі Польщі та південну Білорусь по Смоленськ; 2) Чигирин відмовлявся від тих польських земель, які гетьман, згідно домовленостей із бранденбурзьким курфюрстом, хотів приєднати до своїх володінь; 3) Українська держава зобов'язувалася надати Швеції військову допомогу чисельністю 20–30 тисяч вояків (не рахуючи тих, що вже були відправлені на допомогу князю Ракочі) [181, с. 45].

В. Липинський, аналізуючи умови українсько-шведського союзу, «Присягу...» пінської шляхти від 20 (30) червня 1657 р. та гетьманський універсал на підтвердження їх прав від 28 червня (8 Липня) 1657 р., вважав, що у них відбито вершину розвитку національної державної ідеї за гетьманства Б. Хмельницького. Вчений висвітлював подальшу еволюцію політичних поглядів козацької старшини, вивчаючи положення Гадяцького договору. На його думку, документ засвідчив існування у складі федеративної Речі Посполитої політично незалежної Української держави із титулом «Великого князівства Руського». Воно було пов'язане із Польщею і Литвою на засадах персональної унії [180, с. 39, 41]. Її ідеалізацію

дослідником можна пояснити непрямим впливом польської історіографії. Останньою договір розглядався як добра воля еліти Речі Посполитої, яка пішла на поступки і реформувала державу із політичного союзу двох народів в унію трьох – польського, литовського і руського. У такий спосіб, мовляв, здійснюючи цивілізаційну місію для менш культурних русинів [273, с. 278-301].

Вчений, високо оцінюючи здібності Б. Хмельницького як державного діяча, водночас був переконаний, що «вплив і воля одиниці завжди й усюди сягають тільки до певних меж» [180, с. 147; 545, с. 275; 608, с. 240]. Вважав, що гетьман не використав сприятливої ситуації 1648 р. для розгрому Речі Посполитої, осуджував його надмірну опору на допомогу інших держав і брак віри в здатність українського народу самотужки перемогти ворога, нерішучість у вирішальні моменти [545, с. 275]. Та все ж, для історика Б. Хмельницький – «Великий Богдан», «Геніяльний вождь», «Геніяльний самодержець», «Богом Україні даний Гетьман» і т. д. [261, с. 62; 470, с. 90]. Епітет «Богом даний» (його стосовно гетьмана вживали сучасники) могла заслужити особа, яка володіла неабиякою харизмою. Як з'ясували В. Смолій та В. Степанков, за гетьманування Б. Хмельницького українська політична система, згідно класифікації М. Вебера, еволюціонувала від системи традиційного типу у систему харизматичного типу [287, с. 209; 547, с. 256-260; 540, с. 26]. У В. Липинського спостерігається ідеалізація Б. Хмельницького. Історик, на думку Я. Пеленського, створив «культ-міф» непересічної особистості-героя, в даному випадку гетьмана. Але це не можна вважати його недоліком. Тут чітко простежується вплив неоромантичної історіографії [628, с. XIV; 356, с. 270].

Погляди автора «України на переломі» на постать гетьмана й позитивна оцінка ним його державотворчої діяльності набули поширення в пізнішій суспільно-політичній думці й історичній науці. Зокрема, серед правих інтелектуалів. Ідеолог українського націоналізму Д. Донцов стверджував, що за Б. Хмельницького спостерігався період розквіту української культури [222, с. 220]. Л. Ребет час становлення Української держави за роки його гетьманування вважав періодом стрімкого націєтворення [513, с. 134]. Представники української еміграційної історіографії пояснювали увагу В. Липинського до постаті гетьмана його

трактуванням творчої ролі особи («великих одиниць») в історії. І. Лисяк-Рудницький зазначав: «Один з провідних мотивів «України на переломі» – звеличення генія Б. Хмельницького, як вождя національної революції та державного мужа» [183, с. 139]. Вони помітили, що історик в «Україні на переломі» 1921 р. видання назвав гетьмана Б. Хмельницького «Великим», чого не робив у її первісному варіанті та праці «Станіслав Михайло Кричевський» [373, с. XXIII-LXX; 488, с. 140; 628, с. XIII]. Внесок В. Липинського у висвітлення постаті Б. Хмельницького високо оцінено сучасною українською історіографією. Представники державницького напрямку В. Смолій та В. Степанков наголошують, що у вченого гетьман є «свідомим творцем нової держави». Він поклав початок спадкової монархічної влади, сприяв формуванню із козаків та українських шляхтичів нової української еліти, проводив виважену внутрішню і зовнішню політику [285, с. 24-25; 287, с. 20-21].

Отже, В. Липинський вважав Б. Хмельницького творцем української державної ідеї. Звертав увагу, що остання еволюціонувала від поглядів гетьмана на Річ Посполиту як свою батьківщину й священного обов'язку служіння її монарху до намагань відновити власну державу у межах давньої Русі. Розкривав багатогранність й складність змін у його політичних переконаннях. Доводив, що саме Богдану Великому вдалося розпочати непростий процес формування інституційних основ Гетьманщини. Зокрема, нової політичної еліти, ядром якої стали козацькі старшини та представники покозаченої шляхти.

3.2 Централізація влади і спроба утвердження спадкового гетьманату

Проблеми українського монархізму Б. Хмельницького, його спроб породичатися із правлячими родами Молдавії й Московії та усвідомлення старшинами тяглості між князівською Руссю і Гетьманщиною стали одними із найважливіших в історичних роботах В. Липинського. У монографії «Україна на переломі» він

вперше в історіографії сформулював теорію про запровадження династичного принципу передачі влади у формі спадкового гетьманату [373, с. XXIII-LXX; 488, с. 140; 628, с. XIII; 274, с. 272]. В той час як українські історики народницького напрямку XIX–XX ст. не висвітлювали, або заперечували династичну політику Богдана Великого [221, с. 107].

Політична культура козацького середовища мала вагомий вплив на формування прихильного ставлення Б. Хмельницького до монархічної форми правління. У сучасній історіографії з'ясовано, що козакам імпонувала ідея сильної королівської влади. Вони, як стан, що засвоїв лицарську систему цінностей і світогляд, вважали правителя Речі Посполитої своїм покровителем, захисником від свавілля магнатів. Служба йому була обов'язком [274, с. 270]. Дослідники намагаються реконструювати процес розвитку монархічних переконань Б. Хмельницького. Як з'ясовано, гетьман спершу дотримувався думки про необхідність зміцнення влади польського короля. З часом, під впливом православного духовенства та з розвитком виробленої ним та старшиною державної ідеї, усвідомив себе фактичним володарем Гетьманщини [287, с. 240-249].

В. Липинський, простежуючи зріст політичних вимог і задумів Б. Хмельницького від автономії для козацької території до створення, як доводив вчений, незалежної Української держави, звертав увагу на розуміння гетьманом ролі її глави. Протягом часу із 1648 до кінця 1653 рр., який дослідник називав «добою козацького автономізму» [181, с. 18-19], він та старшина висловлювали ідеї реформування політичної моделі Речі Посполитої [568, с. 220]. Історик з'ясував, що гетьман добивався посилення влади польського короля із метою приборкання свавілля магнатів. Бажав бачити на престолі монарха-некатолика, сподіваючись від нього дотримання прав і вольностей Православної церкви та українського населення [181, с. 19]. Думки вченого про бажання Б. Хмельницького посилити королівські повноваження підтверджують джерела. У лютому 1649 р. в ході переговорів в Переяславі він висловив польським комісарам погляди на устрій Речі Посполитої: «Король королем будет, щоби карал і стинал шляхту і дуки і князі,

щоби вольний був собі – згріши князь – урізати йому шию, згріши козак – тоє ж йому учинити» [92, с. 117; 274, с. 271].

В. Липинський, висвітлюючи становлення монархічних поглядів Б. Хмельницького, зазначав, що він знав про намагання короля С. Баторія зміцнити свою владу. Гетьман був свідком спроб короля Владислава IV, який намагався опертися на козацтво та заручитися його підтримкою, посилити свій вплив у державі [181, с. 105]. Історик, торкаючись даної проблеми, опирався на здобутки тогочасної історіографії. Підтримку козаками встановлення сильної монархічної влади свого часу вивчав М. Костомаров. Він звертав увагу, що Владислав IV намагався організувати війну проти Туреччини. Її розглядав як засіб посилення королівської влади та приборкання шляхетської сваволі. Для цього шукав підтримки козаків і Б. Хмельницького [236, с. 146-147]. На формування монархічних поглядів гетьмана, як вважав В. Липинський, вплинув приклад московського «служивого дворянства». Воно, на його думку, все більше залежне від царя, розбудовувало сильну державну організацію [181, с. 105]. Вчений, апелюючи до внутрішньополітичних реалій Московії, імовірно, не опрацьовував джерел, а користувався здобутками історіографії. Помітно, що він спрощував історичні реалії її політичної системи [418].

В. Липинський зауважував, що частина еліти Речі Посполитої першої половини – середини XVII ст., як і гетьман, теж хотіла централізації влади в руках монарха та розширення його повноважень. Представники аристократії, які підтримували такі зміни, відстоювали ідею посилення королівських повноважень на противагу «шляхетській свободі», що вела Польщу до анархії [181, с. 108]. Вивчаючи прокоролівські настрої частини шляхти Речі Посполитої, цитував скаргу одного із її представників на князя Я. Радзивілла: «Свербить здається комусь голова і [думає, що] шапки князівської (йому) треба, а власне бритви, котра б шляхту потихеньку голила та в бояри її постригала». Посилався також на слова польського шляхтича Беневського про ту частину шляхетства, що підтримувала як майбутнього польського володаря князя Ракочі: «Обмерзивши собі рівність, хочуть до власти

абсолютистичної хилитись». Історик доводив, що Б. Хмельницький теж був противником шляхетської рівності і сваволі магнатів [181, с. 105; 229, с. 27-47].

В. Липинський, розглядаючи становлення монархічних поглядів гетьмана, з'ясував, що у 1648 р. вони були пов'язані із його розумінням реформування устрою Речі Посполитої і зводилися до підтримки таких кроків: 1) посилення влади польського короля для угамування сваволі шляхти; 2) сходження на престол Речі Посполитої монарха-некатолика [181, с. 19]. Для цього, як доводив історик, Б. Хмельницький налагодив таємні дипломатичні відносини із турецьким султаном, семигородським князем і московським царем [252, с. 24; 100, с. 84-85]. Однак із початком виступу серед шляхетства та владної верхівки ходили чутки про значно радикальніші наміри Б. Хмельницького. Він, мовляв, хотів створити «вільне козацьке князівство», «заснувати руську монархію», а себе проголосити її володарем («князем»). Як з'ясував вчений, ширився поголос про наміри Б. Хмельницького запропонувати київському воєводі А. Кисілю очолити відновлену Українську державу. Останній, нібито, мав правити «Князівством Руським», або «Державою Подільською». Зокрема, львівський підкоморій В. Мясковський доносив у Польщу про такі плани провідника повстанців. Сучасна історіографія доводить, що на самому початку революції гетьман не мав намірів створювати й очолювати нову державу. Він лише із січня 1649 р. під впливом православного духовенства став усвідомлювати себе фактичним володарем Гетьманщини [181, с. 70, 242; 100, с. 31, 32, 46; 92, с. 17, 45, 47; 547, с. 256-257; 540, с. 17-18].

В. Липинський торкнувся проблеми суперечності між ідеєю становлення Української держави на чолі із Б. Хмельницьким та ягелонським легітимізмом – визнанням руським населенням влади короля Яна Казимира. Пієтет перед королівською владою найбільше простежувався на початковому етапі революції [181, с. 21; 100, с. 48-49]. Сучасний канадійський історик С. Величенко з'ясував, що монархічна ідея і погляд на польського монарха як єдине джерело законної влади і справедливого суспільного устрою були поширеними у козацькому середовищі [497, с. 4-7]. В. Липинський трактував дипломатичні зв'язки українського уряду із турецьким султаном, семигородським князем, московським

царем не лише як пошук союзників у боротьбі проти Речі Посполитої, а й як кроки, які формували б у свідомості русинів уявлення про Б. Хмельницького як про правителя. В такий спосіб, на переконання історика, гетьман поступово ставав у розумінні поспільства Русі законним володарем держави «Військо Запорізьке» [181, с. 21; 100, с. 48-49]. У сучасній історіографії зустрічаємо погляди, які підтверджують раціональне зерно у вище наведених твердженнях В. Липинського. Зокрема, Я. Дашкевич вважав, що українське населення «чекало на власного короля у власній державі, у власних етнічних межах» й було вороже налаштоване як до поляків, так і до московитів [414, с. 28; 221, с. 121].

Аналіз тексту «України на переломі» наводить на думку, що В Липинському не вдалося розв'язати проблему часу зародження ідеї українського монархізму у свідомості Б. Хмельницького і козацької старшини. Вчений вважав, що «в добі першій, до-Переяславській» – її він називав «добою козацького автономізму» – гетьман так і не став на шлях перетворення виборної посади, яку обіймав, в спадкову [181, с. 19, 107-108]. Водночас зазначав, що задум Б. Хмельницького посилити гетьманську владу зародилися одразу після тріумфального в'їзду до Києва [181, с. 108; 252, с. 117; 169, с. 1369]. Характерно, що історик не говорив про «деспотичні мрії» гетьмана у монографії «Участь шляхти...». Однак, опираючись на здобутки історіографії кінця XIX – початку XX ст. (наприклад, роботу М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина») наголошував на змінах в його суспільно-політичних поглядах від відданості польському монарху до усвідомлення себе оборонцем українського народу [180, с. 331; 410, с. 1, 7] *.

Джерела свідчать, що уже з лютого 1649 р. гетьман почав усвідомлювати себе не просто повстанцем, який очолив виступ козаків за права та вольності проти уряду Речі Посполитої, а володарем руських земель. Тому Б. Хмельницький у лютому 1649 р. сказав представникам польського посольства слова, що були записані В. М'яковським: «Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським...» [92, с. 117]. Не випадково у

* М. Костомаров свого часу в романтичному стилі писав про зміни вдачі та переживання Б. Хмельницького: «Сам гетьман став сумним; щось дивне з'явилося в його характері: то він постився і молився, довго лежав перед образами в храмі; то радився з чаклунами, котрих тримав при собі трьох, і, п'яний, співав свої думи; то був ласкавим і спокійним в спілкуванні з кожним, то суворим і зверхнім; козаки все вибачали йому [236, с. 295-296].

сучасній історіографії частина дослідників дотримується думки, що саме Б. Хмельницький заклав основи відродженої ідеї українського монархізму. Він почав розглядати свою владу не як владу виборного очільника війська, а як самодержця, володаря України [547, с. 256-260]. Я. Дашкевич доводив, що для того існували підстави, адже Б. Хмельницький «був шляхтичем-аристократом», а тогочасна теорія держави не заперечувала права особам його статусу ставати правителями. Але, доводив вчений, роздуми гетьмана про Руське князівство так і залишилися деклараціями [221, с. 127].

На думку В. Липинського, спроби Б. Хмельницького перетворити свою посаду у спадкову та розширити повноваження були виправданими і вмотивованими відповідно до умов та історичних реалій епохи. Вчений вважав, що лише монархічна форма правління забезпечила б створення із шляхтичів, кращих представників городского козацтва, міщан і селян політичної еліти Української держави. Гарантувала би соціальну стабільність між усіма станами та суспільними групами – шляхтою (як православною, так і католицькою), козаками, міщанами, селянами, духовенством. Дозволила б досягти гармонійного поєднання між протилежними культурними впливами Заходу, що здійснювалися через Польщу, та Сходу, які проходили через Кримське ханство і Московію. Спадковість гетьманської влади, як вважав вчений, могла закласти основи для економічного розвитку Української держави, бо вона відповідала тогочасним передовим інтенсивним формам ведення сільського господарства, видам озброєння і відповідному бюрократичному апарату, який ще потрібно було створити [181, с. 58, 105-106]. На думку В. Липинського, централізація влади Б. Хмельницьким посприяла консолідації провідної верстви – козацтва – та станів поспільства в Українській державі XVII ст. «Сильною рукою» гетьман не допускав підкупів українських старшин польськими, російськими та кримськими дипломатами і розвідниками [181, с. 47-48, 102, 122, 124, 106, 134-135].

Більшість сучасних дослідників позитивно оцінюють посилення влади гетьмана та спробу перетворити її в спадкову. На думку В. С. Степанкова, монархічна форма правління сприяла б відновленню Української держави як спадкоємиці Української імперії (Київської Русі) та королівства короля Данила; забезпечила консолідацію

української національної еліти; сформувала умови для розроблення нею державної ідеї, в якій український монархізм був одним із ключових принципів; створила можливість успішного завершення національно-визвольної боротьби. Вчений доводить, що за умов становлення держави республіканська охлократично-демократична форма правління загрожувала її подальшому існуванню та перемозі революційного виступу [540, с. 14-17; 632, с. 282-313; 92, с. 18, 47]. Негативні особливості виборності гетьмана козацьким загалом відзначали свого часу західноєвропейські автори [267, с. 256]. Зокрема, французький військовий інженер Г. Л. де Боплан [90, с. 67].

В. Липинський першим в історіографії розпочав висвітлювати протидію з боку частини козацтва і старшини курсу Б. Хмельницького на розширення гетьманських повноважень. Її здійснювали прихильники республіко-демократичних традицій виборності козацьких старшин генеральною військовою радою й вирішення нею найважливіших військових і політичних питань. Сучасна історична наука зробила вагомий внесок у висвітлення даного аспекту внутрішньої політики Гетьманщини. Зокрема, з'ясовано, що у першій половині 1648 р. загальна рада контролювала дії гетьмана та уряду [288, с. 37; 289, с. 44-45; 540, с. 17-18; 510, с. 113]. Як стверджують вчені, кроки гетьмана на посилення своєї влади спричинили до спротиву частини повстанців. Були спроби передати булаву іншій особі. Черкаський полковник М. Кривоніс в другій половині липня 1648 р. відмовився виконати один із наказів Б. Хмельницького під приводом, що «ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти» [288, с. 38], за що був покараний гетьманом приковуванням до гармати; після чого визнав його владу та сплатив штраф [288, с. 38].

В який же спосіб Б. Хмельницький зумів посилити свої повноваження й з часом стати на шлях перетворення посади гетьмана із виборної на спадкову? В. Липинський з'ясував, що йому вдалося підпорядкувати, висловлюючись новітньою термінологією, кадрову політику в державі. Це підтвердила сучасна історіографія. Старшина і полковники обиралися вже не галасливою юрбою, перед військовим походом, а призначалися і змінювалися особисто гетьманом. Так само

він підпорядкував собі і генеральну старшину [545, с. 280; 288, с. 37; 289, с. 46]. Я. Дашкевич з'ясував, що Б. Хмельницький сформував власний «клан», який складався із близьких і дальших родичів, кумів та свояків по гербу. Він налічував близько п'ятдесяти осіб, що призначалися гетьманом на найважливіші державні посади і становили ядро «нової української аристократії – козацької старшини» [221, с. 107]. В. Липинський, описуючи процес посилення гетьманської влади, цитував текст листа шляхтича Жвана до свого батька від серпня 1648 р. Йшлося про зізнання полонених поляками козаків: «З черню Гетьман тепер ради не має. Чого перед тим не бувало, бо завжди чернь того домогалась, щоб з ними-ж на раді бути, а тепер з самою тільки своєю старшиною раду має» [181, с. 110, 251; 97, с. 137-138]. Слова полонених свідчили про тенденцію припинення функціонування загальної військової ради. Вона замінювалася старшинською – основним центром прийняття політичних рішень із початку 1649 р. [289, с. 46, 54].

Однак, як з'ясовано в сучасній історіографії, гетьман не міг не зважати на традиції козацького звичаєвого права. Згідно них будь-яке рішення ставало законним лише після його схвалення козацькою або старшинською радою [289, с. 55]. Водночас до кінця 1650 р. Б. Хмельницький добився, що без його відома остання не могла вирішувати важливих військових і політичних питань [289, с. 62]. В. Липинський, імовірно через брак джерельного матеріалу, не зазначив, що посилення гетьманської влади й набуття нею самодержавних рис відбувалося в умовах опору поспільства й частини старшин, особливо у лютому – березні 1650 р. [289, с. 65]. Але протягом 1652–1653 рр. гетьману вдалося подолати демократично-республіканський опір, централізувати владу і, як припускають сучасні дослідники, здобути право відміни рішень старшинської ради [289, с. 72].

В. Липинський звертав увагу на прояви, як він вважав, східних і західних політичних традицій в українському державному будівництві XVII ст. На його думку, Б. Хмельницький зумів поєднати східний централізм державного апарату, авторитарні риси гетьманської влади («абсолютистичну форму правління») із європейською індивідуалістичною культурою Заходу [181, с. 133; 424]. Щоправда, влада гетьмана не була абсолютиською. Імовірно, дослідник мав на увазі

запозичений від східної цивілізації жорстко централізований державний апарат, що підпорядковувався володареві. Від західних політичних систем було успадковано європейський лицарський дух аристократизму, взаємоповаги та землевласницький характер провідної верстви – козацтва. Б. Хмельницьким та його соратниками було створено найбільш оптимальну, на думку історика, державну модель, яка стала б запорукою «нашої великої будучини, коли-б діло Богданове було вдержалось і окріпло» [181, с. 119].

В. Липинський, дотримуючись елітських поглядів на природу суспільства, доводив, що одна із основних відмінностей між владними повноваженнями гетьмана та абсолютизмом царської влади – це наявність аристократичної лицарської верстви в державній моделі України [181, с. 119-121]. Він підкреслював цивілізаційну несхожість українського козацтва та московського дворянства. По-перше, козацтво виникло стихійно за тривалий відтинок часу, а царські дворяни з'явилися з волі монарха й повністю від нього залежали. По-друге, козаки вибороли собі право власності на землю, передачу її у спадок й інші лицарські привілеї, тоді як дворянство отримувало земельні наділи у володіння за службу цареві без права її успадкування [181, с. 119].

Історик доводив, що взаємовідносини Б. Хмельницького із козацтвом та посполитими набрали рис підданства суто європейського, а не азійського зразка. Він, стверджував вчений, для вирішення найважливіших військових і політичних питань скликав козацькі ради. Не ліквідував і не перешкоджав роботі станових судів та органів самоврядування на місцях. На його думку, у скликанні Б. Хмельницьким сеймів (рад), в яких брали участь представники від козацтва, духовенства, міщанства, і в діяльності органів місцевого самоврядування «спочивав зародок того самого конституційно-монархічного ладу, який дав державні міць Англії, Франції і Німеччині, і який був-би дав таку міць державну й Україні...» [181, с. 119-120].

В. Липинський торкнувся проблеми забезпечення Б. Хмельницьким міжконфесійного миру у Гетьманщині між православними і католиками, підкреслював його віротерпимість [181, с. 177]. Імовірно, основним джерелом, яке наштовхнуло науковця на такий висновок, став «Універсал на підтвердження прав

шляхти Пінського повіту», виданий гетьманом 28 червня 1657 р.: «А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі – військо Запорозьке і наші нащадки – не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри» [100, с. 604]. Водночас В. Липинський, аналізуючи документ, а також лист Б. Хмельницького до шляхти Волинського воєводства від листопада 1650 р., висвітлював його послідовну боротьбу із унією та «сектами» [252, с. 15; 181, с. 62, 187; 100, с. 196, 604].

Важливою проблемою, що її досліджував В. Липинський, стало «освячення» влади гетьмана, як це виконувалося по відношенню до інших монархів та, як трактував науковець, отримання ним князівського титулу. Вчений вже у монографії «Участь шляхти...» висвітлював тріумфальний в'їзд Б. Хмельницького до Києва у грудні 1648 р., коли він отримав благословення на продовження бойових дій проти Речі Посполитої від київського митрополита С. Косова та єрусалимського патріарха Паїсія. Останній надав гетьману титул «Князя Руси» і в своїй проповіді порівняв із Костянтином Великим. Студенти та викладачі Києво-Могилянської академії порівнювали Б. Хмельницького із Мойсеєм і бачили у ньому визволителя. Цього сюжету науковець торкався і в роботі «Україна на переломі» [180, с. 329, 331, 518-519; 181, с. 55-56, 74, 108; 570, с. 39; 553, с. 493]. С. Плохій припускає, що зустріч гетьмана і патріарха Паїсія не була випадковою. Б. Хмельницький її свідомо організував для отримання благословіння на війну із католицькою Польщею. Таким чином здобувалась релігійна легітимація повстання [496, с. 98; 274, с. 292-293].

Сучасна історіографія з'ясувала, що уже впродовж кінця 1640-х років ширилися чутки, мовляв, гетьман титулував себе «князем київським і руським», а козаки хотіли створити «князівство Руське» [417, с. 32; 569, с. 75]. В. Липинський не оминув увагою того факту, що у 1650 р., в ході українсько-турецьких переговорів, султан прислав Б. Хмельницькому «Диплом на Князівство Руське», який було захоплено поляками під Берестечком. Аналізуючи подорожній щоденник сирійського мандрівника П. Халебського, зазначав також, що у 1654 р. антиохійський патріарх Макарій привіз чашу з освяченим миром, яке, на думку вченого, було призначене для церковного обряду освячення у монархи

Б. Хмельницького [181, с. 108, 249]. М. Грушевський, заперечуючи монархічні устремління гетьмана, давав інше трактування даного джерела. Він стверджував, що варіння мира було звичайним обов'язком патріарха, і воно призначалося для подарунків, а не для коронації [169, с. 1369]. С. Плохій звертає увагу, що патріарх Макарій вважав гетьмана володарем одного статусу із господарями Молдови та Волощини – залежним правителем [496, с. 100; 274, с. 294]. В. Липинський вважав, що Б. Хмельницький добивався й у московського патріарха Никона його благословення на гетьманство сина Юрія, щоб в такий спосіб надати йому монаршого статусу [181, с. 108]. М. Грушевський, заперечуючи неоромантичне представлення української історії автора «України на переломі» [198, с. 16], не бачив у цьому кроці монархічних і династичних устремлінь гетьмана [169, с. 1369]. В. Липинський наводив також факт, що одночасно шведський король Карл Густав погодився надати Б. Хмельницькому титул «Князя Київського і Чернігівського і Гетьмана Військ Запорожських» [181, с. 108; 117, с. 53].

Вчений, посилаючись на гетьманський універсал на підтвердження прав шляхти Пінського повіту від 28 червня (8 липня) 1657 р. та на лист Б. Хмельницького до князя С. Четвертинського від 17 (27) січня 1657 р., вважав, що інтитуляція – «Ми, Богдан Хмельницький» та підпис «...Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорізьких» без «Його царської величності» – доводять, що він хотів запровадити український варіант монархії – спадковий гетьманат – і під кінець життя перетворився на «некоронованого» монарха [181, с. 186, 219, 221; 100, с. 556-558, 601-604; 134, с. 288-290]. В. Липинський, досліджуючи проблеми гетьманської титулатури, також звертав увагу на негативні наслідки переходу титулів, які належали київським і галицьким князям, російському цареві як протектору Б. Хмельницького і з 1654 р. володарю частини українських територій. З цього часу до «всея Росії Самодержець владимирській, московській, новгородській і т. д.» було додано «всея Великія і Малыя Росії самодержець московській, кievській, владимирській, новгородській...»; до того ж «великій князь смоленській, волинській, подольській, черніговській, витебській, межиславській...и землям восточнымъ и западнымъ обладатель...». В майбутньому, на думку історика, це піддавало б

сумніву тяглість між київськими князями та новим володарем України Б. Хмельницьким. Дослідник водночас не ставив у провину гетьману, «що титули старих Князів київських Царю московському дістались» [181, с. 173]. Насправді, як з'ясовано у сучасній історіографії, перехід титулів не залежав від його волі. Визнання підданства російському монарху, умови якого визначено Березневими статтями, передбачало й отримання останнім права називатися володарем перелічених територій [221, с. 116; 135, с. 211-217].

І. Крип'якевич на основі листів, універсалів й наказів гетьмана, частина з яких не була відома В. Липинському, продовжив дослідження змін у титулатурі Богдана Великого. Протягом 1648–1649 рр. він підписував документи: «Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького», «Богдан Хмельницький, на цей час старший й. к. м-ті Війська Запорізького», «Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Запорізьким», «Богдан Хмельницький, старший, з Військом Запорізьким». Аналогічно підписував документи протягом 1650–1653 рр. Починаючи із 1654 р., прийнявши протекцію московського царя, став користуватися формами «Богдан Хмельницький, гетьман з Військом вашої царської величності Запорізьким», «Богдан Хмельницький, гетьман з Військом вашого царського многочества Запорізьким», «Богдан Хмельницький, гетьман вашої царської милості з Військом Запорізьким». У листах до польського короля і урядовців, аби їх не дратувати підданством московському правителю, підписував їх: «Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорізьких», «Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького», «Богдан Хмельницький, гетьман запорізький» [100, с. 32, 36, 39, 44, 46, 345, 350, 355, 365, 412]. Дослідники звертають увагу на його лист до волоського воєводи К. Щербана від 18 (28) червня 1657 р. із типово монаршою інтитуляцією: «Богдан Хмельницький божою милостю гетьман Військ Запорізьких» [289, с. 96; 496, с. 591-592]. Проблему гетьманської титулатури не розв'язано в історіографії по сьогоднішній день. Ю. Мицик з'ясував певні закономірності у титулуванні Б. Хмельницького. Якщо документ написано у 1648–1649 рр., то до імені та регалій додавалося «його королівської милості», 1654–1657 рр. – «його царської величності». На його думку, згадки формальних протекторів Гетьманщини часто

також були формальними [263, с. 61; 100]. На формальність згадування монархів гетьманом звертає увагу Л. Пріцак [508, с. 218]. Натомість С. Плохій дотримується думки, що «у вживанні титулів Хмельницького не утвердилось хоч якоїсь послідовної традиції» [274, с. 296].

В. Липинський піднімав проблему подальших спроб українських гетьманів утвердити право на князівський титул, якого І. Виговський не зумів отримати і у Гадяцькому договорі його названо «Гетьман військ Князівства Руського»; Ю. Хмельницький був «Князем Сарматії»; І. Мазепа в 1707 р. отримав право від австрійського імператора титулуватися князем Священної Римської імперії. Вчений вважав, що «це не були, як думають наші історики демократичної школи, панські «примхи» Гетьманів, нав'язані їхнім «панським вихованням», а одна з найглибших державних українських ідей...» [181, с. 173]. Проблема використання українськими гетьманами князівського титулу продовжують вивчати сучасні дослідники Т. Чухліб [569, с. 78-93] та Я. Затилюк [417, с. 35].

В. Липинський вперше в історіографії розглядав наміри Б. Хмельницького породичатися із молдавською та московською правлячими династіями у контексті курсу гетьмана на утвердження українського монархізму та спадкової передачі влади; свого старшого сина Тимофія він одружив із донькою молдавського володаря В. Лупу Розандою, а одну із дочок хотів видати заміж за небожа російської цариці М. Милославської [181, с. 119; 507, с. 104]. До виходу у світ його історичних досліджень проблему династичних шлюбів роду Хмельницьких вивчали С. Венгжиновський, який висвітлював її в рамках українсько-молдавських відносин [382; 383], М. Костомаров, що розглядав їх як складову непростих дипломатичних комбінацій між Україною, Молдавією, Польщею, Кримським ханством і Туреччиною та підкреслював тиск гетьмана на В. Лупу задля згоди на шлюб Тимофія і Розанди [173, с. 490-504]. У сучасній українській історіографії вагомий внесок у вивчення проблеми династичної політики Б. Хмельницького зробив Я. Дашкевич. Доводив, що вона мала на меті «утворення спадкової козацької монархії». Вчений обумовлював недослідженість питання чи це була аристократична республіка, чи авторитарна держава [221, с. 107]. На думку

С. Плохія, молдавська політика гетьмана провадилася задля утвердження у статусі володаря й можливості передати владу нащадкам [496, с. 101]. Натомість, молдавські та румунські історики пояснюють згоду господаря В. Лупу на шлюб його доньки Розанди із Т. Хмельницьким потребою забезпечити свою країну від грабіжницьких, у їх трактуванні, походів козаків. Вони ігнорують розуміння проблеми породичання Б. Хмельницького із князівським родом Лупу задля династичних перспектив гетьмана [292, с. 148; 348, с. 68; 349, с. 328].

Згодом у квітні 1657 р. Б. Хмельницькому на з'їзді старшин в Чигирині вдалося добитися визнання своїм законним наступником сина Юрія. Легітимність цього кроку, як з'ясував В. Липинський, визнали Московія, Польща, Швеція, Туреччина, Кримське ханство, Семигород, Молдавія і Валахія [181, с. 49-50]. С. Плохій доводить, що курс гетьмана на формування династичної форми передачі влади й становлення українського монархізму отримав підтримку більшої частини рядового козацтва [274, с. 282]. Але по смерті гетьмана династичний принцип передачі влади було порушено – українську монархію знищено у зародку, що, на переконання В. Липинського, мало катастрофічні наслідки для України. Усю відповідальність за це дослідник покладає на тих старшин, що добивалися поновлення республіканської форми правління [181, с. 232; 287, с. 267]. Опозицію гетьману очолив його найближчий соратник генеральний писар І. Виговський [265, с. 68-71; 264, с. 36-38; 278, с. 104-108; 181, с. 232; 433]. А невдовзі, як з'ясувала дослідниця Н. Савчук, він також намагався встановити спадкове гетьманство і передати владу брату Данилу [278, с. 108]. В. В. Степанков звернув увагу, що задуму Б. Хмельницького утвердити спадковий гетьманат противилися старшини переважно шляхетського походження. А отже, здобутки сучасної історіографії вносять корективи у твердження В. Липинського про позитивну роль покозаченої шляхти у процесі відновлення Української держави і становлення її інститутів у XVII ст. [534, с. 95-96].

В. Липинський доводив, що ідея українського монархізму ще довго жила в середовищі еліти. Він наводив приклад гетьмана І. Самойловича, який спробував перетворити свою владу на спадкову (це підтверджує й сучасна історична

наука) [181, с. 269; 502, с. 264; 208, с. 242; 501, с. 48; 518, с. 129]. Але, зазнавши поразки у політичній боротьбі із республіканськи налаштованими колами, про що, на думку В. Липинського, свідчать вірші про гетьмана, вміщені у літописі С. Величка, був засланий царським урядом до Сибіру [110, с. 654-655; 181, с. 269]. Вчений, підкреслюючи тяглість ідеї українського монархізму, зазначав, що й І. Мазепі та К. Розумовському також не поталанило утвердити династичний принцип передачі влади [181, с. 269-270]. Його погляди на проблему спадкової передачі влади Б. Хмельницьким сину Юрію було підтримано українськими істориками еміграції: Д. Дорошенком, Н. Полонською-Василенко та іншими [384, с. 191, 193].

Отже, В. Липинський вперше в історіографії підняв проблему становлення українського монархізму роду Хмельницьких. Вчений зробив спробу висвітлити його політичний курс на посилення владних повноважень гетьмана й обмеження ролі загальної і старшинської рад, розкрити протистояння в Українській державі авторитарно-монархічних тенденцій і республіко-демократичних традицій. Історик, перебуваючи під впливом програних національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., обґрунтовував доцільність формування у Гетьманщині монархічної форми правління, яка в історичних реаліях XVII ст. забезпечила б адекватні відповіді на зовнішні й внутрішні виклики.

Таким чином, найбільш повно погляди В. Липинського на роль особи в історії розкрито у монографії «Україна на переломі». Це зроблено на прикладі постаті Богдана Великого – творця держави Гетьманщини, що стала спадкоємицею князівської Русі. Завдяки його політичним талантам, на думку вченого, було налагоджено функціонування органів влади (гетьман, загальна і старшинська рада), взято курс на об'єднання усіх етнічних українських земель, досягнуто необхідної лояльності різних станів місцевого населення до Чигирини. Історик з'ясував сутність політики Б. Хмельницького, спрямованої на підтримання легітимності і визнання легальності на міжнародній арені його влади та самого існування Української держави. Погляди В. Липинського на постать гетьмана мали вагомий вплив на трактування його особистості і масштабів політичних здобутків в

українські еміграційній історіографії та на творчість низки сучасних вітчизняних дослідників.

РОЗДІЛ 4

ПОГЛЯДИ В. ЛИПИНСЬКОГО НА РОЛЬ «НАЦІОНАЛЬНОЇ АРИСТОКРАТІЇ» ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

4.1 Значення городского козацтва у створенні політичної еліти

В. Липинський рушійною силою державотворчих процесів за гетьманування Б. Хмельницького вважав городових козаків – стан вільних воїнів і землеробів. Саме вони із XVI ст. перебрали на себе справу збройного захисту українських земель. Вважав, що козацькі старшини, як кращі їх представники, разом із покозаченими шляхтичами, стали державотворчим елементом, котрий пізніше відновив українську державність у формі республіки «Військо Запорізьке». Так само, як свого часу польська шляхта створила Річ Посполиту [181, с. 54; 422; 435]. Обґрунтовуючи твердження, цитував слова сказані козацькими представниками королівським комісарам ще на початку повстання 1648 р.: «Що єсть Річпосполита? І ми теж Річпосполита» [181, с. 54].

Свої погляди на козацтво як провідну верству наддніпрянської України висвітлював уже у монографії «Станіслав Михайло Кричевський» та наукових статтях, уміщених у збірнику «З історії України» [591, с. 50-51; 320]. Продовжив у книзі «Україна на переломі». Аналіз цих робіт дає підстави стверджувати, що у дослідженні козацького стану та його внеску в українське державотворення XVII ст. учений враховував здобутки історіографії XIX – початку XX ст. Зокрема, праці М. Маркевича [185], М. Максимовича [184], М. Грушевського [166, с. 45-73]. Натомість у його роботах не виявлено впливу наукової творчості В. Антоновича. Зокрема, ідей останнього про походження козацтва від общин княжої Русі [623, с. XXIII; 200, с. 21-22; 199; 572, с. 56; 260, с. 214].

В. Липинський висвітлював питання розвитку козацького стану у контексті становлення політичної еліти Гетьманщини і державотворчих процесів середини XVII ст. Вважав, що представники городових козаків склали ядро її аристократії, бо вони на той час спромоглися стати найсильнішою і найкраще організованою верствою. Через це саме до їх лав вливалися кращі вихідці із руської шляхти, селянства й міщанства [181, с. 17, 52; 398, с. 58; 498, с. 150]. Тому дослідник стверджував: «Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все даліше життя України, що на здобутках того повстання виросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала» [180, с. 52; 531, с. 206-216].

Що ж дало можливість козацтву, на думку В. Липинського, стати рушійною силою революції XVII ст., а старшині та представникам покозаченої шляхти «національною аристократією» й очолити державотворчі процеси за гетьманату Б. Хмельницького і його наступників? Дослідник, висвітлюючи у «Листах до братів-хліборобів» теоретичні основи даної проблеми, зазначав: «Аристократією натомість зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західньо-європейській літературі називають тепер «елітою»), без огляду на її походження» [182, с. XLVII]. Термін «аристократія» розумів у первісному, грецькому значенні, як найкращих людей [243, с. 104, 131; 240, с. 11]. Я. Пеленський звернув увагу, що вчений, подібно до італійського соціолога Г. Моски, не користувався французьким словом «еліта» [182, с. XLVII; 400, с. 65; 490, с. 27]. Припускаємо, що перехід від застосування грецького за походженням терміну «аристократія» до його французького аналогу «еліта» у європейській науковій і політичній традиції здійснив італійський дослідник В. Парето. Натомість В. Липинський вживав як синоніми (без пояснень відмінностей) звороти «провідна верства», «правляча верства» [493, с. 105]. Дотримувався думки, що не може бути абстрактних аристократій, без прив'язки до того чи іншого народу. Вважаючи їх творцями націй і держав, використовував поняття «національна аристократія» [243, с. XXXII, 131, 137, 189, 209]. Він був переконаний, що для того, щоб у народу, в державі з'явилася нова правляча верства «всяка національна аристократія мусить» відповідати таким

критеріям: 1) «мати ірраціональну, стихійну волю до влади», підсвідоме прагнення до неї; 2) створити збройні сили й державний апарат; 3) забезпечити собі джерела достатку через безпосереднє чи опосередковане володіння засобами виробництва продукції [182, с. 189; 300, с. 12; 378, с. 213; 549, с. 43-44; 578, с. 329; 192, с. 36-40]. В. Липинський зазначав, що дані три фактори у поєднанні дають «матеріальну силу» будь-якій еліті. Але до того ж їй, на його переконання, потрібен моральний авторитет, що забезпечує аристократії внутрішню стійкість [243, с. 81; 378, с. 212-213; 581, с. 122]. Йому, мабуть, були відомі погляди Г. Моски, котрий концептуально прописав основні характеристики правлячої верстви часів нової історії [480, с. 9-21; 653, с. 244]. Останній зазначав: «У відносно цивілізованих народів, що тільки вступили у землеробську стадію розвитку, саме клас військових, поза всяким сумнівом, є політичним чи правлячим класом» [480, с. 13]. Козацтво підпадало під дану характеристику. Це були дрібні землевласники і воїни. В. Липинський сформулював погляд про ознаки повноцінної, сформованої аристократії. На його думку, про це свідчить ефективність останньої. Перш за все, «її здатність творити нові цінності, будувати, організувати життя» [243, с. 104]. Сучасний вчений В. В. Степанков, глибше розкриваючи дане питання, визначає спеціальний коефіцієнт ефективності політичної еліти [530; 531; 532; 533; 535].

В. Липинський розглядав городових козаків як рушійну силу державотворчих процесів у відповідності із своїми, згодом чітко сформульованими у працях «Листи до братів-хліборобів» та «Хам і Яфет», теоретичними положеннями про правлячу меншість. Вважав, що до початку виступу 1648 р. «на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козаччина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан», який володів зброєю, відповідними навиками її застосування, а також засобами виробництва продукції [181, с. 52] *. Проаналізувавши різноманітні документи, доводив, що козаки були різновидом європейського рицарства. Як особисто вільні люди, у відповідності із тогочасними нормами, мали право носити зброю. Згідно середньовічної політичної культури це дозволялося привілейованим

* Розуміння В. Липинським історичного процесу в даному випадку нагадує запроваджену до наукового обігу теорію А. Тойнбі про цивілізаційний виклик [190; 191].

станам суспільства, що управляли державою і називалися політичним народом. Володіючи такими соціальними привілеями, козацтво з часом перебрало на себе обов'язок захисту рідної землі [632, с. 143-158; 313, с. 201]. Наприклад, Б. Хмельницький звертався до полковника німецького підрозділу Л. Вейгера в листі від 27 жовтня (6 листопада) 1648 р.: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в рицарстві, як в. м. раді товаришувати» [100, с. 70]. Аналізуючи цей лист гетьмана, вчений дійшов висновку, що, «якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству» [181, с. 117]. Доводив, що лицарський дух, відчуття вищості над іншими станами культивувався серед козацтва і після смерті Б. Хмельницького. Як «гордість козацького лицарства» пояснював саркастичні жарти козаків (чи «їх тіні не стали часом довші») після нобілітації у Варшаві в 1659 р. [181, с. 117; 180, с. 161; 645, с. 423-424]. Або цитував учений слова українського посла С. Мужилівського, сказані московським дипломатам: «Ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували» [181, с. 117-118].

В. Липинський, аналізуючи процес виникнення і розвитку козацького стану, оперував категоріями «дух», «мораль», «традиція». На його думку, лише на їх основі він постав як різновид європейського рицарства. Вважав, що світогляд, систему цінностей, моральні й правові норми аристократій Західної Європи козаки перейняли від шляхтичів. Зокрема й тих, котрі ставали «козакуючими Гетьманами»: К. Косинського, С. Кішки, П. Конашевича-Сагайдачного, О. Голуба, І. Петрижицького-Кулаги, князя Д. Вишневецького («Байди»), старост О. Дашковича, П. Лянцкоронського та багатьох інших, «що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західноєвропейським формувались». До того ж лицарські норми поведінки, як зазначав, засвоювалися козацтвом і в ході обміну посольствами із європейськими державами. Вчений, однак, не окреслив часових рамок даного процесу [181, с. 116-117].

Міркування В. Липинського про вплив української шляхти на світоглядні орієнтири козацької старшини не заперечувалися тогочасною і підтверджуються сучасною історіографією. Але він перебільшував роль шляхтичів у становленні козацького стану. У його свідомість надто глибоко були вкорінені твердження польських істориків про цивілізаторську роль польської шляхти і культури на українських теренах. Також, схематизуючи складний процес формування козацтва, він залишив поза увагою місце у ньому руського негербового боярства. Тоді як воно теж було носієм лицарських цінностей [406, с. 271; 208, 44-45; 310; 632, с. 67-70; 363, с. 402]. Можливо, він не поділяв думки про вплив бояр на становлення козацького стану, або не був достатньо глибоко знайомий із працями, які висвітлювали дане питання. Аналіз його робіт дає підстави говорити, що у ним не було використано відповідний «пласт» історіографічних здобутків. Зокрема, М. Маркевич ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством, – зазначав він, – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козачество дітям своїм...» [185, с. 27-56; 572, с. 56]. М. Максимович припускав, що бояри, які у XVI ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню [259, с. 148; 260, с. 214; 622, с. 1-8]. П. Куліш, опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки [175, с. 48-49, 95-96, 169, 184]. М. Грушевський, розкриваючи фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан, вважав, що у виникненні козаків істотну роль відіграли міщани й останні представники старого боярства [166, с. 45-73; 406, с. 271].

«Боярська» теорія походження козацтва має прихильників у сучасній історичній науці. Вони схиляються до думки, що «саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв» [242, с. 33]. А відтак

лицарський світогляд козаків був для багатьох із них властивим завжди. С. Леп'явко зазначає, що «коли магнати, «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі показачилось. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями» [242, с. 33]. В. Щербак дотримується погляду, що ядром козацтва на етапі його зародження стало руське боярство, їхні слуги та міщани південноукраїнських міст [310]. На вагому роль бояр у становленні козацького стану звертає увагу В. Брехуненко. Вважає, що вони і православне духовенство часів гетьмана П. Сагайдачного стали соціальною основою тогочасної української еліти [207, с. 40-41].

Походження козацтва і роль у його формуванні руського боярства надавали йому фактично того ж суспільного статусу, яким володіла шляхта [242, с. 33]. В. Липинський звертав увагу, що уряд Речі Посполитої, вдаючись до військової допомоги козаків, створював зайві прецеденти, зважаючи на які навіть польські шляхтичі усупереч бажанню визнавали їх лицарський характер [180, с. 71]. Дослідник водночас обумовлював намагання польських очільників розглядати козацтво мілітарною силою, що несла б прикордонну службу на південно-східному кордоні, але не ставала виразником національних і соціальних інтересів українців у Польській державі. Тому зауважував, що для козаків ворожими були не лише кочові орди, а й державний апарат Речі Посполитої, який докладав зусиль, аби шляхом введення для козаків нових податків перетворити їх на закріпачених селян [181, с. 52, 87-88]. Натомість, як свідчать джерела, козацтво у постійному запеклому захисті своїх лицарських привілеїв перетворилося у верству, яка стала оборонцем національних і релігійних інтересів українців. А це не могло не призвести до протистояння із польською владою [82, с. 5-6, 28-31, 38-40, 188-189, 190-192; 86, с. 81-82, 103; 279].

В. Липинський, досліджуючи процес перетворення козацького стану на оборонця інтересів українців-русинів, зазначав, що ще у першій третині XVII ст. українські шляхтичі Київщини і Білорусі бачили у козаках силу, здатну захистити їхні релігійні й національні права. Для підтвердження своєї думки цитував слова князя литовсько-

руського походження Ю. Збаразького із його листа від липня 1625 р. до короля Сигізмунда III: «Ця козацька сила...спирається на дві обставини: велику готовність до проступків і явне та приховане сприяння майже всієї Київської землі і Білої Русі. Також і приватні міста Вашої Корол. Мости і шляхетські роди, одні явно, інші потайки, зі страху (щоб про це не довідалися) сприяють і добра бажають і їх самих (козаків) за визволителів від гніту свого вважають...» [180, с. 87, 446]. Вважаємо, є підстави припустити, що у поглядах вченого на розвиток козацького стану простежуються елементи теорії циркуляції еліт В. Парето про протистояння еліти (польського шляхетства) і контреліти (українських городових козаків).

В. Липинський ще у монографії «Участь шляхти...» звернув увагу, що авторитету козацькому стану в очах поспільства й української шляхти додала постійна підтримка і захист ними Православної церкви [181, с. 72-73; 180, с. 75, 77, 79, 81; 121, с. 20-21]. Водночас її духовенство, на його думку, забезпечувало національну ідейну єдність козацтва, покозачених шляхтичів і заможного міщанства [180, с. 75]. В такий спосіб козаки поступово перетворилися на державотворчу верству, що відстоювала не лише свої станові, а й інтереси всього українського суспільства. Захист православ'я був їх наріжним каменем [467, с. 81; 181, с. 81]. Козацтво, на переконання науковця, поставило собі завданням побудову Української держави, яка б об'єднувала усі українські стани [181, с. 81; 221, с. 142]. Слід відзначити, що свого часу й М. Грушевський розглядав козаків як державотворчий елемент [406, с. 266].

Під впливом останнього вчений надавав ваги ролі цивілізаційного прикордоння на процес становлення козацтва [406, с. 266, 270-271; 405; 423]. Погляд на нього, як на спільноту особисто вільних воїнів і хліборобів, котра змушена була вести постійну боротьбу із ордами кочівників й польською адміністрацією, утвердилося в українській історіографії 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Аналогічне розуміння даного аспекту формування козацького стану зустрічаємо у роботах І. Крип'якевича, Д. Дорошенка та інших дослідників. Тож думки В. Липинського про особливості формування й розвитку козацтва розвивалися у рамках основних тенденцій тогочасної історіографії [354, с. 174; 345, с. 148, 193].

Дослідник спробував розкрити питання соціальної стратифікації серед козаків. Позитивно оцінював той факт, що всередині козацького стану з'явилися «козаки старинні» – найбільш заслужені й шановані воїни. Саме вони, на його думку, сформували «лицарську, військову, предківську, аристократичну традицію, в західно-європейському того слова розумінню» [181, с. 118], здобули авторитет серед посполитих й посіли провідне становище у Гетьманщині [181, с. 52-53, 140; 656, с. 85; 644, с. 149; 488, с. 140; 279, с. 180; 530]. Підкреслював, що їх представники культивували поміж собою типово європейські лицарські цінності й мораль [181, с. 118] і в боротьбі проти утисків Православної віри польською владою та війнах із татарами заклали основи власної форми організації суспільства [181, с. 52-53, 116]. Історик дотримувався думки, що доки старшина від початку революції жила ідеєю створення Української держави, а не вузько становими чи особистими інтересами матеріального збагачення і кар'єри, доти вона була здатна чинити опір експансивним діям сусідніх монархів [181, с. 118]. Як приклад яскравого представника українського рицарства, називав гетьмана П. Дорошенка. Підкреслюючи його аристократичний державницький світогляд, цитував сказані ним слова про лівобережного гетьмана І. Брюховецького: «Брюховецький чоловіченько поганий і не породний козак; для чого ношу таку велику собі взяв» [69, с. 30; 181, с. 118]. Погляди вченого на питання соціальної стратифікації всередині козацького стану відрізнялися від їх оцінок істориками-народниками XIX – початку XX ст. Останні вкрай негативно трактували майнове розшарування козаків на нижчі прошарки («чернь», «голоту») і верхівку – вищий соціальний клас, який експлуатував рядове козацтво [260, с. 215; 406, с. 273]. Альтернативна думка В. Липинського стала його здобутком в історіографії.

В. Липинський вважав, що однією із ключових причин, які дозволили козацтву посісти вершину соціальної піраміди Української держави й утримувати її була його економічна заможність. В умовах пізнього середньовіччя й раннього нового часу її, як правило, забезпечувало володіння землею у приватній власності. Саме тому історик як державотворчий елемент розглядав із кінця 1648 р. лише городових козаків. Вони вели хутірське («подворне») господарство і на невеликих земельних

наділах застосовували інтенсивні методи господарювання. Це не могло, як зазначав дослідник, не породити соціально-економічного (а також і національного) конфлікту із великими латифундіями, де панували екстенсивні методи експлуатованої праці [182, с. 164, 188, 217; 181, с. 87-88; 644, с. 149; 524, с. 63-64; 172, с. 421; 482]. У даному контексті, як воїна-землероба, він розглядав і гетьмана Б. Хмельницького [181, с. 85; 72, с. 461-465, 466, 497-501]. Хоча раніше В. Липинського проблему становлення козацького землеволодіння висвітлював О. Лазаревський [177, с. 2; 7; 8], але, наразі, джерела не дають можливості достовірно з'ясувати вплив робіт останнього на погляди основоположника державницького напрямку української історіографії.

В. Липинський розглядав становлення економічної незалежності городових козаків в умовах цивілізаційного фронтиру, які й визначили їх як європейське рицарство, що на кордоні Західної та Східної цивілізацій захищало християнський європейський світ від агресії Кримського ханства, Московського царства й Османської імперії. А також боронило від національного й релігійного тиску Речі Посполитої [181, с. 116]. «Матеріальний зріст, політичне скріплення – і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні – ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі» – підсумовував дослідник [181, с. 81-82].

В. Липинський у роботі «Участь шляхти...», аналізуючи «Тариф подимних податків Брацлавського воєводства за 1629 рік» [87, с. 394-412; 180, с. 452], помилково стверджував, що «козацька земельна власність по суті нічим не відрізнялася від такої ж шляхетської власності» [180, с. 113; 159, с. 451-453]. Насправді ці дві форми господарювання формувалося в різних умовах і порівнювати їх некоректно. Водночас сучасна історіографія підтвердила погляди історика на козаків як на верству, що мала рицарське право вільного землеволодіння [208, с. 37; 385, с. 91-92, 95].

Вчений, висвітлюючи проблеми козацького землеволодіння, цитував «Декларацію волі короля його милості Речі Посполитої війську козаків Запорозьких» 1625 р. [180, с. 71, 73, 444]. У ній польський король Сигізмунд III,

охарактеризувавши городових козаків як «лицарську» верству, визнавав за ними право власності на землю [180, с. 71, 73, 444]. Послався на матеріали, що їх знайшов та опублікував у «Zrodla dziejowe» польський історик й етнограф О. Яблонівський [180, с. 452; 159, с. 451-453]. Спроби козацтва юридично закріпити право на вільне володіння землею у відповідності до норм польського законодавства, а згодом добитися його визнання московським царем, підтверджується й іншими джерелами. Зокрема, Б. Хмельницький скаржився московському послу В. Бутурліну: «А щоб не так було, як були за польським королем: покамість козак живий, потамість за ним і маєтність, а як помре, і пани де ті маєтності відбирали на себе, а жінок і дітей виганяли геть» [93, с. 473]. Гетьману вдалося добитися усної згоди російського посла не порушувати майнові права козацького стану на землю [93, с. 473]. Вчений аналізував «Прохальні статті про права всього малоросійського народу, подані військовими посланцями боярам 14 березня і государеві укази на ці статті» від 1654 р. [181, с. 122; 72, с. 445-446, 448]. Сьомий пункт документа свідчить про намагання українського посольства забезпечити право козаків володіти землею. «Маєтностей козацьких, – читаємо в тексті, – щоб ніхто не відбирав: які землю мають і всі пожитки з тих земель, щоб тими маєтностями вільно володіли. Вдови козацькі, що залишилися, і діти їх, щоб також вольності (в першу чергу право володіння землею – С. К.) мали, як предки і батьки їхні» [72, с. 448; 100, с. 324]. В. Липинський підкреслював важливість вирішення українським урядом цього питання. «Оці «вдови», – зазначав, – вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля «жалується» за службу Цареві і може відібратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорозького земля, «кров'ю предків заслужена», належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається» [181, с. 113]. Козацьке право власності на землю йшло врозріз із нормами московської (східної) політичної системи, де цар був єдиним власником земель. Проте російський уряд, намагаючись не допустити зближення Української держави із Османською імперією і взяти Гетьманщину під свій протекторат, пішов

на компроміс, підтвердивши право козаків на спадкове землеволодіння у «Березневих статтях» [93, с. 562; 286, с. 181, 183].

В. Липинський, розкриваючи складові козацького права на землю, з'ясував основні джерела його формування. На його думку, ними були: 1) звичаєве козацьке право, яке заклало основи нового українського публічного права [181, с. 118]; 2) шляхетське цивільне право і судівництво, що походило від римського права. Саме на основі цих правових систем й сформувалися законні підстави для козацького приватного володіння землею. «І це була та перемога політики великого Гетьмана, – стверджував дослідник, – що всі руїни і бурі українські переживе» [181, с. 129]. Одним із документів, аналізуючи які В. Липинський дійшов цих висновків, стала інструкція українським послам на варшавський сейм 1664 р. [181, с. 253]. У ній читаємо про тих же ж «вдів козацьких»: «Вдови козацькі згідно давніх прав, звичаїв і привілеїв Найясніших Королів Польських...аби були вільні від постоїв жовнірських і до козацької належали юрисдикції, а не до замкової» [61, с. 110]. Вчений опрацював також кодекс XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ», котрим свого часу регулювалися земельні питання [130, с. 49-50]. Саме цю збірку законів мав на увазі, коли писав, що «українська законна підстава для приватного володіння землею» через сто років «в формі окремого «малоросійського» законодавства, власне на тім старім шляхецьким праві цивільнім побудованого, себе скріпить...» [181, с. 129].

В. Липинський, з'ясовуючи вплив шляхетського цивільного законодавства на юридичні підстави козацького землеволодіння, перебільшував його значення [181, с. 129]. У такий спосіб, імовірно, намагався зайвий раз «європеїзувати» козаків, які й так були різновидом європейського рицарства. М. Грушевський дотримувався іншого погляду. На його думку, земельні відносини між козацьким станом та урядом Речі Посполитої в основному регулювалися звичаєвим правом. «Козаччина, – зазначав, – привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею. В своїх відносинах до польського правительства вона посилялася на вольності і права, признані їй королями, але ці вольності і права в дійсності не були закріплені якимись сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були

витвором практики козацької займанщини» [407, с. 6; 172, с. 411-455; 632, с. 87-100; 633, с. 160-173]. Московський посол Г. Кунаков зазначав про те, як вона проходила у 1649 р.: «...а бідним людям православної християнської віри і наділок давали» [65, с. 248; 482, с. 113]. Аналогічні свідчення на початку 60-х років XVII ст. залишив стольник Ф. Лодиженський: «...у полковників і всяких начальних людей і рядових черкасців і міщан городових тільки й вольності було, хто й де займе порожнє місце землі і луку і лісу та огородить чи окопає та поселиться зі своєю сім'єю то тим і володіє...» [69, с. 349]. В. Липинський, вивчаючи процес займанщини, опрацював подорожній щоденник сирійського мандрівника П. Халебського, що 1654 р. проїжджав Україною [181, с. 92]. «Козаки, – зазначав останній, – визволивши свою країну, розподілили землі й угіддя поміж собою й тепер постійно працюють у лісі: рубаять дерева, викорчуюють і спалюють пні, а нову ділянку засівають хлібом» [139, с. 64].

Одночасно із займанщиною проходила колонізація степової України [408, с. 70; 409, с. 63]. В. Липинський її трактував як перемогу європейської (осілої хліборобської) цивілізації над азійською (кочовою) [181, с. 57; 201, с. 25-26; 353, с. 169; 632, с. 87, 91]. Цей успіх, на його думку, став можливим завдяки ірраціональному прагненню українців розширити свій життєвий простір [181, с. 127-128]. Висвітлення проблеми ключової ролі населення козацької України в заселенні «дикого поля» було характерним для тогочасної української історіографії [223, с. 168, 208-209]. Із колонізацією пустельних степів пов'язувалося саме виникнення козацтва [207, с. 22-23]. У сучасній вітчизняній історіографії існує погляд, що освоєння південних та південно-східних земель відбувалося ще й завдяки протекційній політиці уряду Речі Посполитої і поліпшенню захисту українських земель від набігів татар [312, с. 246].

В. Липинський звертав увагу, що не всі землі в Українській державі перебували у приватній власності козаків чи селян. Стверджував, що Б. Хмельницький, посилюючи свої владні повноваження, отримав право надавати земельні наділи за несення військової служби козакам й (в окремих випадках) шляхтичам. Обдаровував ними і православні монастирі для прожиття їх братії. Обґрунтовуючи думку,

цитував слова московських бояр: «Які наперед цього в тій всій Україні, в Малій Росії і на Волині і в Поділлі були міста королівські, і кляшторські і панські маєтності і тими всіма пани (тут старшина – С. К.) володіють і прибутки збирають на себе гетьман і все Військо Запорозьке» [73, с. 750; 181, с. 131; 205, с. 71-72; 172, с. 412–413, 419; 523, с. 216].

Історик вважав право гетьмана надавати земельні наділи за службу східною традицією. На його погляд, це суперечило європейському світогляду українського козацтва і сприяло зародженню неспадкової форми власності на землю, що несло в собі приховану внутрішню небезпеку для існування Української держави. Вчений був переконаний, що отримання земельного наділу виключно за службу, без права власності на неї й передачі у спадок, підривало європейське лицарське підґрунтя козацтва й породжувало його залежність від примх правителя [181, с. 132; 226, с. 120]. Але, обумовлював він, якщо земля надавалася за службу «Війську Запорізькому», «одно слово, за службу сталому і традиційному, родовому і діничному колективові: нації», – то за європейськими традиціями земля в такий спосіб перетворювалася у власність, яка передавалася по спадковості. Вчений зазначав, що в Гетьманщині у XVIII ст. так і сталося [181, с. 132].

В. Липинський торкався питання одночасного співіснування козацького і шляхетського землеволодіння. Підкреслював протистояння інтенсивного протофермерського типу господарювання із шляхетським екстенсивним. Зазначав, що існування останнього відстоювали представники української шляхти, які посідали високі старшинські посади. Наводив приклади: 1) П. Тетері, котрий у 1657 р. просив московських дипломатів не розголошувати факту отримання ним у володіння сіл разом із селянами та 2) І. Виговського і його братів, які намагалися приховати від козацької спільноти, що володіють землями не на території «Війська Запорізького», а у «литовських краях» [181, с. 130; 73, с. 764-765; 72, с. 450, 485-487; 205, с. 71]. Вчений відзначав спротив гетьмана спробам відновлення шляхетського землеволодіння і реставрації дореволюційних соціально-економічних порядків. Б. Хмельницький намагався не дратувати радикальну частину козацтва [181, с. 130]. Для ілюстрації своєї думки наводив випадок Ю. Немирича, якого, як цитував

джерело, «гетьман...прийняв і давав йому скарб, а маєтками він не володів» [181, с. 130; 76, с. 54-55; 6]. В. Липинський помилково розглядав протистояння приватновласницьких земельних відносин і шляхетського землеволодіння як прагнення українських старшин збагатитися, не помічаючи, що у відзначених ним випадках це були шляхтичі, які відстоювали звичну й вигідну для себе форму експлуатації селян [181, с. 118].

Історик, простежуючи чисельне зростання з початком революції XVII ст. козацтва – нового провідного стану українського суспільства – зазначав, що воно поповнювалося за рахунок посполитих, зокрема селян [181, с. 127; 644, с. 149]. Але чомусь аналізував лише ті джерела, де йшлося про кількість реєстровців [65, с. 415; 132; 126, с. 325-326], збільшення яких чітко простежується: 6 тисяч перед початком революції, 40 – відповідно умов Зборівського перемир'я і 60 – зафіксовано положеннями «Березневих статей» [181, с. 91, 53-54; 200, с. 27-28; 268, с. 109; 342, с. 315; 397, с. 27, 31]. Реальна кількість козаків – реєстрових і нереєстрових – була більшою. Сучасною історіографією обґрунтовано чисельний ріст козацького стану у першій третині XVII ст. [101, с. 118, 119, 121-122]. Як з'ясував П. Сас, козаків у Хотинській битві 1621 р. було більше 40 тисяч [281, с. 130-136; 515, с. 23-37]. В. Липинський дотримувався думки, що збільшення їх чисельності в ході революційних подій відбувалося одночасно із «етнічною українізацією козацтва», під якою розумів, перш за все, усвідомлення його представниками своїх національних завдань [180, с. 73].

Вчений, розкриваючи питання збільшення чисельності козацтва, одним із перших в українській історіографії висвітлив процес руйнування станових перепон у Гетьманщині XVII ст. А це, на його думку, дозволяло доволі легкий перехід із одного стану в інший, відкрило «доступ до аристократії, до Війська Запорозького». Козацькі ряди поповнилися найбільш сміливими, вольовими і відважними посполитими, які засвоювали лицарський спосіб мислення і традиції [181, с. 127; 205, с. 202]. Водночас він ідеалізував взаємовідносини селян, що вирішили вірно служити Війську Запорізькому, із представниками козацтва і шляхти. Стверджував, що селянство усвідомлювало державотворчі завдання

козацьких старшин і покозачених шляхтичів та йшло на соціальні поступки задля внутрішньої стабільності у державі. Насправді цього не було й українські селяни не мислили такими категоріями [181, с. 126; 453]. Імовірно, в даному випадку простежується авторський публіцистичний стиль викладу матеріалу і популярний характер «України на переломі». Він намагався в доступній формі донести читачам потребу еліти та її керівну роль у суспільстві на прикладі історії Української держави XVII ст.

В. Липинський розрізняв козаків «городових», діяльність яких вважав конструктивною для Української держави, та запорожців, що займалися не господарюванням на своїх хуторах, а ухощництвом – різними промислами в «дикому полі». Він зазначав, що запорозькі козаки відіграли головну й корисну роль на початку повстання. Пізніше ж підбурювали до виступів проти гетьманської влади «чернь» й проявляли, на думку історика, ворожість до шляхетської верстви та європейської цивілізації [181, с. 84-85; 657, с. 342]. Запорозька козацька спільнота, за його висловом, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина» [181, с. 84; 545, с. 279]. Вважав, що січовикам був чужим інститут приватної власності; їм імпонували відсутність будь-якої влади і державного примусу [181, с. 113].

Дослідник позитивно оцінював кроки гетьмана до обмеження впливу запорожців на хід визвольної боротьби задля безпеки Української держави. Він чудово розумів, як доводив вчений, цитуючи літопис С. Величка, наскільки «сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою...» [110, с. 627; 181, с. 128] й наскільки вона може бути небезпечною [181, с. 86]. В. Липинський мав рацію усвідомлюючи, що розбудова Української держави в середині XVII ст. залежала від осілого городового козацтва. Але помилявся, вважаючи Запоріжжя «прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть» [181, с. 86]. У XVIII ст., як невдовзі доводив М. Слабченко, воно стало на той же шлях розвитку, що й Гетьманщина сотнею років раніше. Створило автономне державне утворення із заможним вільним населенням та елементами ринкових відносин, що суперечили феодальним

порядкам Російської імперії [127, с. 716, 826; 128, с. 39; 129, с. 901; 214; 215, с. 495-538; 222, с. 528; 544, с. 3-4].

У сучасній історіографії утвердився погляд на козаків як творців держави «Військо Запорізьке». Його вищий прошарок – козацька старшина – стала зародком становлення тогочасної української політичної еліти [535, с. 53-55]. В. В. Степанков, визначаючи основним її критерієм результативність (якість), звернув увагу на складність українського елітогенезу. Його еволюцію ділить на дві тривалі епохи: 1) до 1648 р. та 2) в ході революції 1648–1676 рр. У першій виокремлює такі періоди: 1) 1550-ті – перша половина 1590-х рр. – формування на основі особистих здобутків ядра старшин, котрі виробили й стежили за дотриманням елітарних норм козацької спільноти; у цей час процес становлення політичної протоеліти – групи осіб, які в майбутньому могли претендувати на статус еліти – нівелювався інститутом прямого волевиявлення козацької громади – військовою радою, позбавляючи старшин широкого спектру владних повноважень; 2) середина 1590-х рр. – 1621 р. (до Хотинської битви) – час перетворення козацької верхівки на станову еліту, яка обстоювала інтереси козаків (зрівняння їх соціального статусу із шляхтою, утвердження у південних районах Київського воєводства козацького устрою і нової моделі господарювання) та Православної церкви [533; 534, с. 89; 535, с. 54-55]; 3) 1622–1638 рр. – козацька старшина, трансформуючи в протоеліту, перебрала на себе функції захисника інтересів руського (українського) народу; вимагала визнання його «прав і свобод» нарівні із поляками та литовцями і легітимізації Київської митрополії у Речі Посполитій; 4) від 1638 р. (прийняття «Ординації») до початку революції у 1648 р. – через процес ліквідації козацького стану старшини втратили статус політичної протоеліти й знову стали козацькою елітою [534, с. 89; 535, с. 54]. В. В. Степанков ділив процес становлення політичної еліти Гетьманщини в ході Української революції 1648–1676 рр. на такі етапи: 1) лютий 1648 – серпень 1649 рр. – перетворення козацької еліти в політичну протоеліту; 2) вересень 1649 – жовтень 1657 рр. – в умовах відновлення державності проходив подальший інтенсивний процес формування політичної еліти, який не завершився, а зупинився на фазі метаеліти; 3) листопад 1657 – грудень 1665 рр. –

криза елітогенезу через громадянську війну, а відтак катастрофічні наслідки у розбудові держави; у цей час правобережна, лівобережна і запорізька старшина втрачають статус політичної еліти; 4) 1666 – жовтень 1672 рр. – суперечливий період часткового поновлення елітою, перш за все на Правобережжі, державотворчих функцій; 5) листопад 1672 – вересень 1676 рр. – наростання суперечностей і розкол еліти на правобережну і лівобережну; загибель правобережної Гетьманщини та її еліти [534, с. 111-112]. В. Липинський свого часу вважав, що процес становлення аристократії відновленої Української держави повністю завершився на середину 1657 р. – на момент складання пінською шляхтою присяги Б. Хмельницькому. «Це документальний знак, що під могутньою рукою Великого Гетьмана вже сформувалась державна аристократична українська верства, яка свою політичну лінію має, по цій лінії твердо йде, і цю лінію хоче і вміє провести» – зазначав вчений [252, с. 236-237].

Таким чином, В. Липинський вважав козацтво рушійною силою Української революції XVII ст. і державотворчих процесів, що проходили в ході її розгортання. Він розглядав його як різновид європейського рицарства, обґрунтовував рівний польській шляхті та іншим аристократіям статус козацького стану. Розрізняв городових і запорізьких козаків. Їхню соціальну базу й походження вважав абсолютно різними. Доводив, що у XVII ст. саме городове козацтво стало державотворчим елементом. Натомість запорожці, на його думку, відіграли негативну роль в історичному розвитку Гетьманщини й становленні національних державних інституцій.

4.2 Участь шляхти у формуванні нової української «аристократії» і функціонуванні державних інститутів

В. Липинський – один із перших дослідників в українській історіографії, хто обґрунтовував думку, що політичний й культурний провід у будь-яку епоху

здійснюють виключно вищі верстви націй – «аристократії». Вони й розбудовують держави [328, с. 11; 240; 653, с. 124-125]. Ця ідея простежується уже у його ранній історичній розвідці про волинського шляхтича Д. Братковського та у праці «Шляхта на Україні», що вийшли друком 1909 р. [593; 596; 597; 463; 322; 522, с. 143]. Таких поглядів дотримувався у всіх своїх наступних роботах [465; 466; 576, с. 100]. У них доводив ключову роль шляхетства, як місцевого різновиду європейської аристократії, в історії України й обґрунтовував моральний обов'язок суспільного служіння на її користь спольщеного правобережного панства.

В. Липинський став першим в історіографії, хто звернув увагу на важливу роль козацької шляхти у подіях Української революції як окремого суспільного прошарку, що разом із козацтвом розбудовував відновлену незалежну державу [545, с. 273] *. Найбільш повно свої погляди на дану проблему, після кропіткого підбору ґрунтового джерельного матеріалу, висвітлив у монографії «Участь шляхти...». Книга мала й ідеологічне навантаження – вчений прагнув подолати стереотип, поширений серед інтелігенції України, про одвічну ворожість і зневагу шляхетського стану до селянства та національного державного будівництва [522, с. 143; 180, с. 111, 451; 108, с. 250; 396, с. 240]. Опрацювавши фонди польських архівів і використавши існуючі на той час публікації джерел й наукової літератури [459; 548; 295; 564], з'ясував, що випадки підтримки шляхтою виступу козаків під проводом гетьмана мали місце [180, с. 61, 63; 517, с. 45]. «Відповідь на питання: брала, чи не брала шляхта участь у повстанні Хмельницького, – ставив риторичне запитання дослідник, – дають нам тогочасні найважливіші політичні, урядові документи» [180, с. 27]. Він цитував 5-й пункт Зборівського договору: «Шляхті, як релігії грецької, так і римської, яка під час того заколоту якимсь чином перебувала при війську Запорізькому, Його Королівська Мость, як вияв своєї ласки, це все пробачає й її провини покриває...». Аналізував 9-й пункт цього документу, згідно якого король обіцяв у Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах надавати «всілякі уряди» шляхтичам православного віросповідання [65, с. 415-416; 89, с. 19-20; 180, с. 25]. Посилався також на відповідні положення

* До нього даної проблеми торкалися лише М. Максимович та Ю. А. Ролле [260, с. 222-223].

«Статей Богдана Хмельницького» [89, с. 63; 72, с. 494-495; 180, с. 27] та Гадяцького договору [96, с. 122, 128; 134, с. 332-333, 337-338; 180, с. 25], які захищали інтереси шляхти. Аналізуючи вище згадані джерела, з'ясував, що випадки участі шляхтичів у «Великій українській революції» не були поодинокими й винятковими. Вчений доводив, що останні прагнули скласти окремий суспільний прошарок й активно відстоювали свої станові інтереси в ході національних змагань [180, с. 29, 31].

Наскільки ж в дійсності чисельною і сильною була шляхетська верства? Н. Яковенко у статті «*Gente ruthenus natione polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського» з'ясувала, що він нарахував у «Реєстрі Війська Запорізького» 1649 р. 663 шляхетські родини, більше 1300 осіб; зазначав, що ця цифра мала б бути більшою, якби вдалося ідентифікувати всіх шляхтичів і врахувати тих, що загинули протягом 1648–1649 рр. [576, с. 100]. Дослідниця у пізнішій роботі уточнила свої висновки. На її думку, В. Липинський, опираючись на підрахунки Ю. А. Ролле та коректуючи їх, нарахував в рядах повстанців 1500 осіб із 750 шляхетських родин. Водночас він обумовив можливу похибку у цій цифрі, бо значна частина шляхтичів по укладенню Зборівського договору була внесена до реєстру Війська Запорізького не за прізвищем, а за прізвищем, іменем, посадою, тощо [575, с. 21; 132] *.

Свого часу А. Ю. Ролле вважав можливим, що в «Реєстрі...» записано 2500 шляхтичів із 450 родів [525, с. 201-202]. Для вирахування цієї цифри дослідник зіставляв прізвищеві найменування із матеріалами гербівника К. Несецького [660]. Тому шляхтичами вважав усіх осіб, прізвища яких у ньому зустрічалися. Він усвідомлював недосконалість такого підрахунку через помилки і неточності, яких припускався К. Несецький [525, с. 202]. В. Липинський, на відміну від А. Ю. Ролле, застосував іншу методику. Він зіставляв прізвища, що записані в «Реєстрі...» із прізвищами шляхтичів, що згадувалися в актових документах, які були опубліковані, або виявлені дослідником в краківських архівах і бібліотеках. Вчений із цією ж метою опрацьовував описи актових книг київського архіву, списки

* В. Липинський високо оцінював роботи Ю. А. Ролле, що були присвячені шляхтичам. На його думку, він «найбільше для дослідження участі шляхти в повстанні Хмельницького причинився...» [179, с. 19; 203].

виборців королів Владислава IV та Яна Казимира, козацькі літописи та історичні праці, що ґрунтувалися на джерельному матеріалі. Оскільки в другій половині XVII ст. було nobilitовано багато осіб нешляхетського походження, то до уваги бралися лише прізвища, які були зафіксовані як шляхетські до середини XVII ст. [525, с. 202].

В. Липинський в монографії «Участь шляхти...» відмітив, що польські джерела свідчать про наявність у війську повстанців семи тисяч шляхтичів [180, с. 29, 437]. «В 40-тисячному козацькому «реєстрі», спорядженому після Зборівської угоди, – зазначав науковець, – який ми взяли за основу наших дослідів у цій справі, находимо представників близько 1500 шляхетських родин, а це зовсім не вся повстанська шляхта...» [180, с. 151, 153; 132]. В іншому місці монографії доводив, що шляхтичів обидвох віросповідань було від 6 до 7 тисяч [180, с. 65].

Проблема кількості шляхти та їх відсоткового співвідношення до загальної чисельності українського війська під прапорами Хмельницького по сьогоднішній день залишається дискусійною. Сучасний дослідник В. Кривошея вважав, що питома вага шляхтичів за реєстром 1649 р. була більшою (12,6 %), ніж це стверджував свого часу В. Липинський (3,3 %) [238, с. 101]. Водночас останній в «Україні на переломі» слушно відзначав, що 6 тисяч українського панства було надто мало, «щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати» [181, с. 75]. Про невелику кількість руської шляхти, яка залишалася вірною православному віросповіданню, свого часу писав Г. Л. де Боплан в «Описі України». «Їхня (українська – С. К.) небагаточисельна шляхта – стверджував мандрівник – походить із польської * і, здається, почуває сором за те, що вона не католицької віри; повсякчас горнеться до католиків, хоча всі їхні магнати і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри» [90, с. 27]. Невідомо, чому історик не використав «Опис України» Боплана у своїх роботах, хоча перше російськомовне його видання було зроблено у 1832 р. [625, с. 4].

* Ця думка Боплана не відповідає дійсності і сам автор її заперечував в наступному реченні.

В. Липинський, висвітлюючи роль покозаченої української шляхти в революції XVII ст. й розбудові Української держави, висловлював суперечливі думки. Він стверджував, що вона (шляхта) взяла участь в революції як окрема суспільна група, яка була настільки сильною, що в Зборівському й Білоцерківському договорах, Березневих статтях і Гадяцькій угоді зуміла відстояти свої станові привілеї [180, с. 29, 31]. Водночас зазначав, що шляхта, яка підтримала виступ Хмельницького «як відрубний стан незабаром перестала існувати, розплившись цілковито в спорідненій із нею верстві козацької старшини» [180, с. 65; 193, с. 31]. Останню думку історика підтверджено сучасною історіографією. В. Брехуненко, Я. Дашкевич та В. Кривошея у своїх публікаціях висвітлили процес злиття представників українських шляхетських родин із козацькими старшинами [208, с. 101; 221, с. 99-108; 238, с. 64-117]. Але якщо шляхтичі були настільки впливовими в Українській державі, то чи розчинилися б вони поміж козацькою старшиною? В. Липинський, описуючи вагомість українського шляхетства, ймовірно, видавав бажане за дійсне. Він симпатизував йому як суспільному стану, бо сам був його представником; шукав у подіях XVII ст. історичного підтвердження, обґрунтування й ідеологічного фундаменту погляду на шляхтичів як можливих будівничих нової Української держави вже у XX ст. Я. Дашкевич, даючи оцінку роботам історика, слушно зауважував, що «заідеологізованість його праць не завжди сприяла відтворенню об'єктивної правди» [220, с. 250]. Сучасна історіографія довела – українське шляхетство не змогло подолати спокуси задовільняти перш за все свої станові інтереси, що приречло революцію XVII ст. на поразку, а Гетьманщину на поступовий занепад [208, с. 101; 287]. Водночас не можна не визнати правильним погляд В. Липинського на шляхту як на впливову суспільну групу у відновленій Українській державі. Сучасний дослідник В. Кривошея доводив, що їх значимість далеко не завжди залежала від чисельності. Це були особи вишколені й досвідчені у військовій справі, з освітою, що дало можливість посісти їм важливі державні посади, очолювати дипломатичні місії [238, с. 64-117].

В. Липинський зробив спробу з'ясувати національний склад шляхтичів в рядах війська Б. Хмельницького, їхнє походження й мотиви участі у революції. Розрізняв

вихідців із північно-західних регіонів України, виключно русинів за національністю, та південно-східних, різноманітного етнічного походження. Доводив, що шляхтичі із північних і західних теренів Русі були радикально налаштовані на боротьбу проти Речі Посполитої. Приєдналися до повстанців лише через національні утиски, адже не могли підтримати спрямований проти них «хлопський бунт». Натомість, шляхта із козацької України не так гостро сприймала етнічні протистояння й долучилася до виступу не лише через національні причини, а й із соціально-економічних мотивів [180, с. 117; 468, с. 37-40]. Науковець перебільшував роль шляхетської верстви у розгортанні революційних подій. Сучасна історіографія не підтверджує настільки активної участі її представників. Зокрема, в організації повстання селян в західних руських землях. Під час облоги Львова й Замостя гетьман був змушений розсилати військові загони в села та містечка Західної України для організації збройних виступів їх мешканців [287, с. 185].

В. Липинський звернув увагу, що після відступу української армії із Західної України наприкінці листопада 1648 р. й невдалої спроби Б. Хмельницького на початковому етапі революції закріпитися на території Берестейсько-Литовського, Волинського, Подільського воєводств, а також на землях Червоної Русі і Підляшшя, спостерігалася міграція в козацьку Україну шляхтичів, що брали активну участь у виступі. Як наслідок, доводив вчений, «свідомий національно елемент» в північно-західних землях України став ще більш малочисельним. Це, в свою чергу, призвело до подальшої полонізації та покатоличення шляхти і посполитих на північних й західних теренах Русі [180, с. 149; 286, с. 117; 429].

В. Липинський, аналізуючи «Реєстр...» 1649 р., стверджував, що близько шести відсотків шляхтичів, які підтримали повстання, були поляками («римської віри») [180, с. 97; 132]. Однак «римську віру» – католицизм – могли сповідувати й етнічні русини-шляхтичі. Тому не можна відкидати можливість помилки. Питання методу підрахунку вченим цього співвідношення залишається відкритим. На його думку, основною причиною, що спонукала їх приєднатися до виступу, стала втрата власних маєтків і землі внаслідок економічного протистояння невеликих та середніх господарств із магнатськими латифундіями на території козацької України.

Доводячи участь шляхтичів-поляків у революційних подіях, цитував слова сучасника, рабина Н. Ганновера: «Багато польських шляхтичів, бачучи, що муж цей Хмель має щасливу руку, заключили з Хмелем угоду, potwierdжену присягою, що будуть йому правдою і вірою служити, як перед тим служили польському королеві» [180, с. 107]. Вчений, романтизуючи історичну дійсність, не зазначав, що мотивом підтримки ними виступу могло бути бажання здобути військову здобич.

В. Липинський висвітлював також проблему майнового розшарування всередині шляхетського стану. У середовищі шляхтичів, які взяли участь у повстанні, розрізняв дві основні групи. Першу склали ті їх представники, котрі з самого початку приєдналася до виступу. Другу – які перейшли на сторону Б. Хмельницького згодом, як стихла стихія соціальних революційних потрясінь, під час яких вони дотримувалися нейтралітету, або, як бувало частіше, підтримували Польщу [180, с. 63]. Перша група шляхти отримала назву «козакуючої». В. Липинський з'ясував, що це були, як правило, середні та дрібні землевласники. Їх володіння складалися з половини, одного або кількох сіл. Юридично вони користувалися всіма привілеями шляхетського стану, але, насправді, терпіли утиски з боку багатших і впливовіших його представників. З-поміж цієї групи траплялися шляхтичі, які володіли не всіма привілеями свого стану. Були такі, що не мали земельного наділу й становили «неосілу» шляхту [180, с. 117].

В. Липинський стверджував, що руська православна шляхта взяла активну участь у підготовці виступу. Але, на жаль, не навів конкретних фактів, які б свідчили про їх роль у попередній організації повстання [181, с. 75]. У монографії «Участь шляхти...» він припускав «безпосереднє порозуміння між Богданом Хмельницьким і руською шляхтою на початку революції». Проте змушений був визнати, що окремих документів, які б свідчили про якусь координацію спільних дій, йому знайти не вдалося. «Але, що таке порозуміння існувало, – зазначав В. Липинський, – свідчать незаперечно відомі нам історичні факти, свідчить організація народного руху в другій половині 1648 р., проведена руською шляхтою разом із міщанством за окресленим пляном...» [180, с. 131]. Вчений наголошував на тому, що шляхтичі разом із міщанами й православними священиками готували

виступ на Сіверщині, Поліссі, Волині, Червоній Русі, Поділлі, західній частині Брацлавщини. Натомість, в козацькій Україні, як слушно відмічав дослідник, його організацію повністю взяли на себе представники козацького стану [180, с. 131; 285, с. 87-89; 438]. Висвітлюючи проблему порозуміння Б. Хмельницького із місцевими шляхтичами, він посилався на сумнівні дані: свідчення російського посла Г. Кунакова та єврейського літописця Н. Ганновера [180, с. 456]. Думки вченого про можливість активної участі шляхти в підготовці виступу можна розглядати лише як наукове припущення, яке пізніше не підтвердилося історіографією.

В. Липинський подав умовну періодизацію розвитку взаємовідносин українських шляхтичів руських земель із гетьманом Б. Хмельницьким. Вона була тісно пов'язана із його періодизацією Української революції. Так, протягом 1648–1653 рр. непокозачена шляхта змушена була неодноразово втікати з України до Польщі, переховуватися в монастирях, шукати притулку в таборі польського війська, очікуючи, коли коронні війська розіб'ють козаків [181, с. 93; 421]. Остання, за висловом вченого, була «загрожена повстанням у самім своїм фізичнім існуванню, вигнана зі своїх маєтків і до тла зруйнована» [181, с. 66].

Дослідник стверджував, що Б. Хмельницький протягом перших чотирьох років з початку виступу намагався налагодити співпрацю із непокозаченою шляхтою для реалізації своїх політичних задумів. Він пробував скористатися зв'язками із цією верствою, по-перше, для забезпечення та юридичного узаконення козацьких вимог до уряду Речі Посполитої [181, с. 61], по-друге, захисту православної релігії [181, с. 65]. В. Липинський, висвітлюючи співпрацю гетьманського уряду із представниками непокозаченої шляхти в справі захисту православ'я, проаналізував лист Б. Хмельницького від 1 (11) листопада 1650 р. до шляхтичів Волинського воєводства. Гетьман вимагав скасування унії та повернення православної церкви відібраних у неї маєтків [100, с. 192]. Вчений, імовірно, надавав цьому джерелу важливого значення, бо у монографії «Україна на переломі» навів його повністю [181, с. 61-65].

Історик помилково вважав, що Б. Хмельницький, аби налагодити тісніші зв'язки із непокозаченою шляхтою, дозволив їм після укладення Зборівського мирного

договору повернутися до своїх маєтків на Україні [181, с. 60]. Насправді їх повернення було однією з умов договору і від бажань гетьмана не залежало. Помітно, що, описуючи співпрацю шляхтичів із гетьманом, дослідник схематизував історичну дійсність. Це наслідок ідеалізації шляхетської верстви, яка ще з XVII ст. прислужилася Українській державі. На його думку, в XX ст. вона мала право претендувати на провідну роль у її відновленні.

Вчений доводив, що в перші чотири роки виступу зв'язки гетьмана із шляхтичами Волині, Поділля, Полісся, Сіверщини, Червоної Русі й західної частини Брацлавщини мали тактичний характер й використовувалися ним для забезпечення станових привілеїв козаків та дипломатичних завдань. Із зміною політичної ситуації козацтво на чолі з Б. Хмельницьким знайшло б підтримку «черні». Саме це й сталося, як вважав історик, із поновленням бойових дій між українською та польською арміями, коли умови Зборівського договору не вдалося втілити в життя. Вчений стверджував, що козакам в перший «автономістичний» період української революції було вигідне взаємне винищення «шляхти й черні». В такий спосіб, мовляв, вони намагалися зберегти свої станові привілеї в умовах боротьби шляхти і селянства [181, с. 60-61, 79]. В дійсності гетьман не проводив такої політики, адже від селян він отримував підтримку й допомогу. Як тверезо мислячий державний діяч, чудово розумів, що незадоволення селянства українським урядом позбавляло б його соціальної бази. Повернення шляхти до своїх маєтків не залежало від бажання гетьмана, а було результатом не завжди вигідних для Чигирина домовленостей із польським урядом.

Політика «хитання», за висловом В. Липинського, тривала перші чотири роки революції; характер взаємовідносин гетьмана і шляхти змінювався «мало не щороку» [181, с. 61, 79, 97-98]. Відома низка універсалів Б. Хмельницького цього часу про надання маєтків шляхтичам та з наказами козакам і селянам не робити «кривди і перешкоди в пожитках панских» [100, с. 155, 178-179, 181-182, 184-185, 189-190]. Але з поновленням бойових дій, як вважав історик, він знову шукав опори в селянстві [181, с. 97-98]. Вчений доводив, що гетьман до 1653 – початку 1654 рр. ще не усвідомлював державотворчого потенціалу шляхетського стану, тому й

допускав його погроми. Стверджував, що це було серйозною помилкою Б. Хмельницького. «І в тім власне, – зазначав історик, – була найбільша трагедія цієї недержавної, автономістичної доби повстання, що український клас шляхецький, в якому найбільше державні традиції українські задержались...закріплюється при польській Річпосполитій..., примушений до того ворожим йому, класовим і недержавним характером українського козацького повстання» [181, с. 77]. Але причиною цього був не політичний курс Чигирин, а селянська війна 1648–1652 рр. (саме про ці чотири роки «хитання» писав історик), що була стихійним невідконтрольним уряду суспільним явищем і супроводжувалася вбивствами і пограбуваннями як католицької так і православної шляхти [287, с. 171-182]. Сучасні дослідники стверджують: в цих умовах Б. Хмельницький робив усе можливе, щоб захистити життя та власність тих шляхтичів, які ставилися прихильно до повстанців [287, с. 182-192]. Однак, зрозумівши, що більшість шляхтичів обрала польську сторону, він з кінця серпня 1648 р. відмовився і від тих поодиноких кроків захисту шляхетського землеволодіння й перестав вимагати від селянства «послушенства» своїм панам [287, с. 182-192]. Російська дослідниця Т. Яковлева з'ясувала, що з 1648 по 1657 рр. гетьман винагородив земельними наділами лише 7 осіб шляхетського походження [315, с. 60].

В. Липинський зауважував, що для шляхтичів-русинів трагізм ситуації полягав і в недовірі їм з боку етнічної польської шляхти та урядовців Речі Посполитої. Останнім, зазначав, «шляхта руська» була дуже мила, поки вона була знаряддям проти «реbelізуючої Руси» [181, с. 94]. Її звинувачували в тому, що вона більше турбувалася за свої маєтки на території України, де розгорілася селянська війна, і не бажала продовжувати бойові дії; водночас їхнє бажання повернутися до своїх господарств розцінювалося як перешкода для укладення українсько-польського мирного договору [181, с. 95]. На думку вченого, намагання православного панства захистити своє віросповідання робили його для польського уряду політично ненадійним. Поляки постійно вбачали в них зрадників [181, с. 68, 95]. Яскравим прикладом цього типу українського за походженням і лояльного до уряду Речі

Посполитої шляхтича, а їх, як стверджував В. Липинський, було близько 20 тисяч, став київський воєвода А. Кисіль [529, с. 214-219].

За таких умов у непокозаченої шляхти не залишилося іншого виходу, як, за прцитованим істориком висловом А. Киселя, «дбати самій про себе». Першими на це зважилися шляхтичі молодшого покоління. Вони усвідомили масштабність політичних і соціально-економічних змін і зрозуміли, що в ході революційних подій на теренах українських земель із перемінним успіхом руйнувалася стара й зароджувалася нова політична система [181, с. 96]. Як з'ясував вчений, спочатку на бік повстанців переходили ті з них, хто проживав в Київському, Чернігівському і Брацлавському воєводствах – територіального ядра нової Української держави Війська Запорізького [181, с. 96]. Він надавав великого значення факту їх переходу під керівництво Б. Хмельницького. Водночас не зазначав, що шляхта не мала вирішального впливу на хід революції. Сучасна історіографія стверджує, що шляхетський стан у Гетьманщині не мав монопольної влади над посполитими й втратив роль політичної нації. Шляхтичі вже не були суспільним станом, а перетворилися на соціальну групу. Ключова роль у розбудові Війська Запорізького належала козацтву [287, с. 21, 226].

На думку В. Липинського, Б. Хмельницький із кінця 1653 р. (із завершенням політики «автономізму»), став на шлях розбудови не автономної, а незалежної Української держави і кардинально змінив свою політику стосовно непокозаченої шляхти [181, с. 23]. Історик доводив, що гетьман з цього часу усвідомив державотворчий потенціал шляхтичів. Зрозумів, що на Волині, Поділлі, Поліссі, Сіверщині, Червоній Русі й західній частині Брацлавщини у боротьбі проти корони на цю верству можна буде покластися так само, як і на селян [181, с. 104]. Розвиваючи думку, доводив, що Б. Хмельницький спершу мав перетворити «розбрикану», розбещену і зледащілу шляхту в «верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади Гетьмана Війська Запорожського вповні залежну» [181, с. 105]. Твердження В. Липинського про перехід частини шляхтичів на службу українському гетьману в історіографії розцінюють як прояв застосування ним теорії циркуляції еліт до революційних

подій XVII ст. в Україні, коли частина представників старого режиму, підтримуючи революціонерів, формує разом із ними нову еліту [490, с. 28].

Вчений помилявся, стверджуючи, що у нових умовах непокозачена шляхта у своїй більшості долучилася до розбудови української державності на теренах етнічних земель Русі [181, с. 181; 376, с. LXVI]. Так само не відповідають дійсності його думки про захист гетьманом майнових прав шляхтичів на села, хутори, млини в обмін на їх підтримку. В дійсності мали місце лише одиничні випадки надання ним універсалів шляхті на володіння маєтностями. Дослідник зробив помилкові висновки, тенденційно трактуючи низку історичних документів. Зокрема, універсал Б. Хмельницького від 13 (23) липня 1654 р., яким заборонялося кривдити міщан і шляхту містечка Насташка [181, с. 88; 100, с. 372]. Також опрацював і цитував універсал гетьмана П. Дорошенка про взяття під гетьманську протекцію настаської шляхти від травня 1667 р. Цим документом визнавалися її заслуги від часів гетьмана Б. Хмельницького [181, с. 88; 137, с. 401-402]. Історик проаналізував жалувальну грамоту останнього шляхтичам Мартину і Федору Вороничам на маєтки в Стародубському повіті та місті Стародубі [181, с. 104; 65, с. 545; 100, с. 531-532].

В. Липинський, опрацювавши «Присягу...» шляхти Пінського повіту Б. Хмельницькому від 20 (30) червня 1657 р. та універсал гетьмана про підтвердження їх прав, зробив низку висновків [181, с. 7-13; 100, с. 601-604]. На жаль, не завжди коректних. Чи не одиничний випадок визнання протекції українського володаря він трактував як найбільш яскравий приклад складного процесу зміни політичної свідомості непокозачених шляхтичів Волині, Поділля, Полісся, Червоної Русі, які з кінця 1653 – початку 1654 рр. усе частіше розглядали можливість визнання влади Б. Хмельницького [181, с. 178-179]. На думку історика, протягом 1655–1656 рр. в середовищі пінських шляхтичів, серед тої їх частини, яка не покозачилася, «що більше від інших старі державні традиції «руські» заховала», відбулася еволюція поглядів і сформувалося позитивне ставлення до Української держави і гетьмана [181, с. 210]. У контексті цього «перелому» свідомості шляхти Пінського повіту він розглядав факт внесення до гродських книг Пінська універсалу Б. Хмельницького від 31 грудня 1656 р. (10 січня 1657 р.), адресованого

полковникам із вимогою надати військову допомогу князю Ю. Ракоці [181, с. 211]. У ньому містилося також розпорядження не чинити кривд тим шляхтичам, що підтримували Військо Запорізьке і, навпаки, знищувати тих, хто був ворожий до Української держави [62, с. 96; 100, с. 551].

Таким чином, перша історична монографія В. Липинського «Участь шляхти...» була присвячена ролі представників козацького шляхетства в Українській революції XVII ст. Він здійснив спробу з'ясувати причини їх участі у виступі, чисельність, соціальний статус, майновий рівень та інше. Дослідник, на жаль, необґрунтовано перебільшував активну підтримку православними шляхтичами руських земель повстанців. Не усвідомив масштаби полонізації та окатоличення провідної верстви Русі.

Отже, В. Липинський у наукових дослідженнях висвітлював провідну роль вищих верств козацької України у підготовці й організації повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Вчений стверджував, що городове козацтво й частина козацького руського шляхетства не лише його очолили, а й стали на шлях становлення й розбудови держави «Військо Запорізьке». В такий спосіб, на його думку, вони перетворилися на нову політичну еліту (аристократію). В історичних роботах вченого, в яких акцентовано увагу на ролі шляхтичів у революційних подіях, спостерігається ідеалізація шляхетської верстви та перебільшення її ролі у розбудові державних інститутів.

ВИСНОВКИ

За підсумками проведеного дисертаційного дослідження, що ґрунтується на ретельному вивченні історіографічних та історичних джерел у відповідності із здобутками сучасної методології, можна зробити низку висновків.

По-перше, аналіз наукової розробки проблеми засвідчив увагу дослідників до концептуально нового погляду В. Липинського на роль руської покозаченої шляхти у революційних подіях 1648–1657 рр., її місця у формуванні нової української аристократії, внеску гетьмана Б. Хмельницького у розбудову державних інститутів Гетьманщини, зовнішньої і внутрішньої політики українського уряду, формування ним політичної еліти та спроби утвердити спадкову форму передачі влади. Науковці української діаспори досліджували формування історичних поглядів В. Липинського і його філософії історії. Цю проблему вивчають і сучасні українські вчені.

По-друге, В. Липинський посів особливе, дещо відокремлене, місце в історіографії 1900–1920-х рр. Він формально не мав фахової історичної освіти, не був академічним дослідником і безпосереднім представником якоїсь із наукових шкіл початку ХХ ст. Однак це не применшує внеску вченого у вивчення державотворчих процесів зв гетьманату Б. Хмельницького і становлення держави «Військо Запорізьке». За нові трактування даних питань серед дослідників діаспори утвердився погляд на В. Липинського як основоположника консервативно-державницького напрямку української історіографії. Останнього по сьогоднішній день дотримується широке коло вітчизняних науковців.

По-третє, аналіз історичних робіт вченого, його напрацювань із проблем філософії історії, публіцистичних статей, заміток, опублікованих та архівних джерел дозволяє стверджувати, що становлення В. Липинського як дослідника розпочалося не раніше 1903 р. – вступу на агрономічний (рільничий) факультет Ягелонського університету. У сучасній історіографії обґрунтовано датування на межі 1905–1906 рр., коли він розпочав перші архівні пошуки у галузі української історії XVI–

XVIII ст. та познайомився із учнями М. Грушевського С. Томашівським і В. Герасимчуком.

По-четверте, творчий шлях вченого від перших спроб пошуку й опрацювання джерельного матеріалу, формування його наукових поглядів до публікацій монографій, статей і становлення історичної концепції доцільно умовно ділити на такі періоди:

- 1) 1903–1907 рр. – час зацікавлення В. Липинського ранньомодерною історією України, отримання базових знань та умінь працювати з історичними джерелами, захоплення соціологією; завершився припиненням соціологічних студій у Женевському університеті й поверненням до Кракова влітку 1907 р.;
- 2) літо 1907–1912 рр. – період найбільш плідної праці молодого науковця у вивченні проблем Української революції XVII ст. та розбудови національної держави «Військо Запорізьке»; за сприяння М. Грушевського В. Липинський публікував свої перші історичні статті та рецензії у «ЗНТШ» та «ЛНВ»; це час його активних пошуків нового джерельного матеріалу в архівних установах Кракова, Варшави, Львова, на основі яких дослідник написав першу монографію «Станіслав Михайло Кричевський» і низку наукових розвідок, у тому числі й первісний варіант «України на переломі»;
- 3) 1913–1921 рр. – В. Липинський протягом 1913–1914 рр. веде господарство на успадкованому від дядька хуторі Русалівські Чагари, який було спалено розбійниками; під час нападу знищено його особисту бібліотеку й науковий архів; участь у Першій світовій війні та визвольних змаганнях відволікли його від наукової діяльності; вчений лише в Австрії, де із червня 1918 р. по серпень 1919 р. перебував на дипломатичній службі, а потім вимушеній еміграції, видав 1921 р. окремою монографією розширений варіант нарису «Два моменти з історії пореволюційної України» («Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy») під назвою «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті»;
- 4) 1921–1931 рр. – В. Липинський після виходу у світ «України на переломі» зосередився над створенням роботи «Листи до братів-хліборобів», яку

публікував розділами, а 1926 р. видав єдиним трактатом; у ньому висвітлював проблеми філософії історії, що глибше розкривали сутність його історичної концепції; на жаль, через негаразди із здоров'ям вченому не вдалося видати низку праць, присвячених історії Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.

По-н'яте, вирішальний вплив на становлення В. Липинського як історика мала культурна й наукова течія неоромантизму. Майбутній вчений перейняв її методологічні засади від представників краківської консервативної школи, що гуртувалися у Ягелонському університеті. Для них був характерний волюнтаристський та ірраціональний погляд на дійсність, історичний процес і роль особи у ньому. Дослідники-неоромантики надавали перевагу темам із політичної історії у порівнянні з іншими її галузями. Прикметною рисою їх робіт є героїзація визначних постатей, які трактувалися як основний рушій суспільного розвитку. В. Липинський у відповідності із основними засадами неоромантичної історіографії надавав ключового значення феномену нації і розумів академічну історію як науку, що має служити її політичним інтересам.

Формування наукових поглядів В. Липинського відбувалося за одночасним впливом модерністського напрямку. Для останнього характерне поєднання історії із такими науками як антропологія, економіка, етнологія, психологія, соціологія та іншими. У даному контексті захоплення молодого дослідника новою на початку XX ст. дисципліною соціологією було актуальним і перспективним. В майбутньому соціологізація історії стала прикметною ознакою його робіт. Соціологічні студії В. Липинського у Женевському університеті мали, імовірно, визначальний вплив на формування його елітських поглядів. Він дотримувався думки, що провідну роль в історичному процесі відіграє активна меншість («аристократія»). Висловлював погляди про закономірність її почергової зміни, які схожі із міркуваннями італійського вченого В. Парето про циркуляцію еліт. Узгоджуючи здобутки соціології та знання джерельного матеріалу, В. Липинський заклав «наріжні камені» своєї історичної концепції Української революції XVII ст., про оформлення якої впевнено можна стверджувати із 1921 р. – виходу друком монографії «Україна на переломі».

Становлення наукових поглядів дослідника припало на початок ХХ ст. – час кризи позитивістської історіографії. Однак краківські вчені-неоромантики, критикуючи її методологію, не змогли уникнути методологічних принципів позитивізму. В. Липинський засвоїв його ключові підходи до аналізу документів – критичності та ретельної верифікації (перевірки), – а завдяки С. Томашівському оволодів методами роботи з історичними джерелами. На його формування як історика-архівіста вплинула співпраця із академіком М. Грушевським. До того ж від останнього перейняв окциденталізм – захоплення європейською цивілізацією та ідею її протистояння орієнту – східному світу. Соціальні аспекти XVII ст. часто оцінював аналогічно народницько-демократичній історіографії. В. Липинський, через вплив німецької історичної школи на академічне середовище Ягелонського університету, надавав більшої ваги джерелам особового походження (листам, мемуарам, щоденникам). Водночас їх розуміння дослідником свідчить про запозичення від французьких науковців інтуїтивного трактування історичної дійсності.

По-шосте, В. Липинський у пошуках нових історичних джерел працював в архівах Кракова, Львова, Варшави. Він знайшов (1911 р.) і ввів до наукового обігу матеріали із приватного архіву шляхтичів Русецьких. «Зібрання Русецьких», що становило собою рукописні копії листів та «новин» XVII століття, лягло в основу його монографії «Станіслав Михайло Кричевський». Вчений першим в історіографії використав документи із родинного архіву шляхетського роду Олізарів. В. Липинський виявив також у краківських архівосховищах портрети гетьманів Б. Хмельницького (зокрема, роботи виконані Ваумансом і Гондіусом), Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола та полковників М. Кричевського і М. Кривоноса.

Аналіз наукових монографій і статей дослідника свідчить про тенденцію використання ним матеріалів особового походження. Перш за все листів. Працював також із різноманітними щоденниками, подорожніми записками іноземців. Основні висновки В. Липинського зроблені в ході досліджень державотворчих процесів 1648–1657 рр. ґрунтуються на даних, взятих із джерел цього типу. Трактуючи виступ

під проводом гетьмана Б. Хмельницького як революцію, обґрунтовував свою думку свідченнями учасників і очевидців подій, взятими із епістолярів, літописів і хронік. Аналізуючи листи поляків, які були учасниками подій, вперше в історіографії сформулював і висвітлив проблему національних причин Української революції XVII ст. – утисків русинів у Речі Посполитій за етнічною ознакою. Останні розглядав у взаємозв'язку із релігійними. Однак, зосередивши увагу на національному аспекті революційного виступу, релігійний висвітлив поверхово. Вчений розробив умовну періодизацію революції.

По-сьоме, В. Липинський вважав городове козацтво і представників покозаченої шляхти, що влилися у його ряди, рушійною силою Української революції XVII ст. Першим у вітчизняній історичній науці обґрунтовано довів активну участь покозачених шляхтичів в революційних подіях. Спробував з'ясувати причини підтримки ними повстання, вирахувати, аналізуючи джерела, їх чисельність у війську Б. Хмельницького. Науковець намагався розкрити роль шляхтичів у розбудові державних інститутів відновленої держави Гетьманщини. Створив короткі життєписи – біографи – представників низки українських шляхетських родів. В. Липинський, на відміну від народницької історіографії, позитивно оцінював участь шляхти у державотворчих процесах. Він, на жаль, перебільшував її вагомість у підготовці й організації виступу. Не наголошував на тому, що шляхетська верства так і не стала окремим станом в Українській державі й розчинилася у середовищі козацької старшини. Переоцінював її вплив на державотворчі процеси. Дослідник намагався довести конструктивну роль шляхти в історії України XVII ст. й обґрунтувати можливість її служіння інтересам Батьківщини на початку XX ст.

По-восьме, дослідник спробував розкрити проблему розробки Б. Хмельницьким основ державної ідеї, простежити еволюцію його політичних поглядів від дотримання основних принципів ягелонського легітимізму до відновлення окремої Української держави в межах усіх етнічних її земель. Глибоко аналізуючи джерела, з'ясував, що гетьман і старшини вважали Гетьманщину прямим спадкоємцем княжої Русі та Українського королівства короля Данила.

По-дев'яте, науковець спростував стереотипи польської, російської та української народницької історіографії із їхніми поглядами на Б. Хмельницького як на «бунтаря», «месника», «козацького батька». У монографії «Україна на переломі» обстоював думку про винятково позитивну роль останнього в історії України. Доводив, що гетьман став творцем нової держави. В. Липинський вперше поставив і спробував розкрити проблему спадкової передачі влади Б. Хмельницьким. Стверджував, що монархічна форма правління забезпечила б Гетьманщині сталий розвиток державності, становлення політичної еліти («аристократії»), економічний добробут і соціальну стабільність. Розкриваючи різноманітні аспекти даного питання, торкався проблем еволюції політичної системи «Війська Запорізького»: розширення гетьманських повноважень із одночасним нівелюванням ролі загальної («чорної») ради й перетворенням старшинської на дорадчий орган. В. Липинський спробував проаналізувати причини невдачі утвердження монархізму роду Хмельницьких, основною із яких вважав руйнівні охлократичні настрої серед загалу козацтва. На жаль, проведення вченим аналогій між подіями XVII ст. і поваленням гетьманату П. Скоропадського не завжди сприяло об'єктивності його історичних студій.

По-десяте, В. Липинський вперше в історіографії спробував розкрити складний процес формування державної еліти Гетьманщини, за його термінологією – «аристократії». Доводив, що її основу склала козацька старшина – в основному вихідці із городского козацтва – та представники покозаченої шляхти. У поглядах вченого на козацький стан яскраво простежується окциденталізм. Він вважав його різновидом європейського лицарства і ставив на один ієрархічний щабель із західними аристократіями. Підкреслював військовий і землевласницький характер українського городского козацтва. В. Липинський, на відміну від представників народницької історіографії, позитивно оцінював роль старшин у революційних подіях XVII ст., вважав їх творцями відновленої Української держави. Водночас, задля доступності викладу поглядів, схематизував, спрощував складні процеси становлення її політичної еліти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України

ім. В. І. Вернадського

Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XII–XX ст..

1. *Спр. 11049. Багалій Д. І.* Нариси української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної, 326 арк.

Ф. II: Історичні матеріали

2. *Спр. 2082.* Список с письма белорусского статей (договору Переяславского) наново присланный запорожскими посланцами Самуилом Богдановым да Павлом Тетерей. 1654 г. 6 арк.
3. *Спр. 2083.* Список с письма белорусского статей (договору Переяславского) наново присланный запорожскими посланцами Самуилом Богдановым да Павлом Тетерей. 1654 г. 6 арк.
4. *Спр. 13698–13716.* Теки Нарушевича, тт. 144–162. Документи г. ч. урядового походження, історично переважно політичної історії до історії Росії, Польщі, України, Швеції, Туреччини, Криму, а почасти також і інших країн Європи 1650–1667 рр. Копії (рр. 1920–1930). Зроблено в Кракові / Мова польська і латинська, 1131 арк, Спр. 13698, 26 арк.
5. *Спр. 22181.* Привилей Б. Хмельницького шляхте пинской. 28 июня 1657. 10 арк.
6. *Спр. 22512–22514.* «Немирич» – записки з книг актових, скарги, донесення, розписки в справах Юрія Немирича: накладення арешту на його підданих, які під час повстання селянського пограбували с. Зарубинці, про одержання грошей, за які було заставлено маєтність, і наїзду його на підданих Сокор 1650 р. Виписки. Коло половини XVII ст. 8 арк.

7. *Спр. 27538–27557.* Папери про земельні справи козацької старшини, здебільшого родинні. 1650–1774 рр. Лвобережна Україна. Копії ХХ ст. 45 арк.
8. *Спр. 27673–27677.* Папери про козацьке землеволодіння, ствердження козацьким урядом займанщини 1666–1687 рр. Чернігівський полк, Ніжинський, Прилуцький. Копії початку ХХ ст. 6 арк.

Ф. Х : Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918-1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст..

9. *Спр. 5303.* Клименко В. Автобіографія. 16 січня 1918 р. Копія машиноп., 1 арк.
10. *Спр. 10261.* Петровський М. До історії революції 1648 р. на Україні (Використання джерел акад. М. С. Грушевським у IX т. Історії України-Руси). 2 травня 1932 р. м. Ніжин. Тези доповіді. Рукопис, 8 арк.
11. *Спр. 10262.* Петровський М. Н. Тези доповіді «Використання джерел в IX томі Історії України-Руси академіка М. Грушевського. 25 травня 1938 р. Копія, 2 арк.
12. *Спр. 17183.* Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою. Стаття. Машинописна копія, 7 арк.

Ф. СССXVII. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) –

літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч

13. *Спр. 683.* Лист В. Липинського до С. Єфремова від 21/3 квітня 1910 р., 2 арк.
14. *Спр. 685.* Лист В. Липинського до С. Єфремова від 31 грудня 1910 р. із с. Затурці, 2 арк.
15. *Спр. 686.* Лист В. Липинського до С. Єфремова від 4/12 лютого 1911 р. із Кракова, 2 арк.
16. *Спр. 688.* Лист В. Липинського до С. Єфремова від 22 липня/4 серпня 1911 р. із Кракова, 2 арк.
17. *Спр. 704.* Лист В. Липинського до С. Єфремова б. д. із Кракова, 2 арк.

**1.2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

Ф. 3561. Оглоблин Олександр Петрович (1899–1992) – історик, науковий співробітник ВУАН-АН УРСР, член НТШ. 1899–1992 рр.

Оп. 1 (1899–1943)

- 18.*Спр. 43.* Проф. О. П. Оглоблін «До питання про автора Літопису Самовидця». Рукопис. Мікрофільми. Два примірники. 1899–1943, 112 арк.
- 19.*Спр. 300.* Нотатки до лекцій з історії України. Мікрофільми. 1899–1943, 419 арк.
- 20.*Спр. 301.* Нотатки до лекцій з «Історіографії України». Б. д.. Мікрофільми. 1899–1943, 302 арк.

Ф. 3934. Бачинський Юліан Олександрович (1870–1940) – громадський та політичний діяч, публіцист, голова УСДП (до 1914), представник УНР у Вашингтоні, професор. 1895–1933 рр.

Оп. 1

- 21.*Спр. 25.* Листи від А. Жука, М. Зозуляка, К. Каутського, С. Колодієвої, Ю. Косача, З. Кузелі, В. Кушніра, В. Левицького, В. Липинського та інших кореспондентів на літери «Ж-Д». 26 вересня 1920 р.–12 серпня 1933 рр., 73 арк.

Ф. 4158. Український науковий інститут в Берліні (УНІ), м. Берлін (Німеччина). 1936–1944 рр.

Оп. 3

- 22.*Спр. 2.* «Ukrainische kulturberichte» № 1–38. Видання інституту з відомостями про культурне життя України та діяльність інституту. Німецька мова. 1933–1938 рр., 295 арк.

Оп. 4. Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні (1928–1932 рр.)

- 23.*Спр. 8.* Журнал реєстрації лекцій з зазначенням теми і автора лекцій. 17 листопада 1928 р. – 25 листопада 1931 р., 58 арк.
- 24.*Спр. 9.* Журнал реєстрації вхідних та вихідних документів. 3 травня 1930 – 20 листопада 1931 р., 3 арк.

Ф. 4465. Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція). 1901–1989 рр.

Оп. 1

- 25.*Спр.* 777. Листи Д. Дорошенка, О. Шаповала та інших до М. В. Стороженка. Оригінали та копії. 1925–1928 рр., 203 арк.

1.3. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948).

1886–1952 рр.

Он. 1

- 26.*Спр.* 425. Листи до управи Українського Академічного Товариства при УНІ в Берліні від українських студентських та емігрантських організацій, німецьких установ стосовно проведення спільних громадсько-політичних і культурних заходів, з організаційних та інших питань. Заяви про вступ до членів Товариства. Членська картка Р. Каплинського (У справі є поздоровчі листи від П. Скоропадського, В. Липинського, А. Яковлєва та ін.), 157 арк.

Он. 2

- 27.*Спр.* 12. Листи О. Безпалька, І. Борщака, А. Шука, П. Ковтуна, В. Липинського, Є. Онацького та інших осіб від пражської організації УСДРП, іноземних установ до Д. Антоновича і його дружини, 157 арк.
- 28.*Спр.* 13. Листи О. Барвінського, І. Борщака, Д. Донцова, В. Липинського, Й. Сліпого, О. Скоропис-Йолтуховського, С. Пащенко, Л. Чикаленка, ЦЕСУС, Українського громадського видавничого фонду, Українського Наукового Інституту книгознавства (м. Київ), інших осіб та установ до Д. Антоновича, 93 арк.
- 29.*Спр.* 251. Листи В. Бачинського, І. Гиті, М. Ірчака, В. Липинського, Я. Окуневського, ЦЕСУС, Львівської колегії адвокатів, інших осіб і організацій до В. Старосольського. 3 січня 1924 – 1929 р., 134 арк.
- 30.*Спр.* 252. Листи М. Ірчака, З. Кузелі, Є. Коновальця, В. Липинського, адміністрації Українського вільного університету, редакції часопису «Червоне право» (Харків), інших осіб та організацій до В. Старосольського (є документи за 1935 р.). 2 січня 1926–30 червня 1927 р., 120 арк.;

1.4. Центральний державний архів зарубіжної україніки

Ф. 10. Зленко Петро Андрійович (1861–1954), український бібліограф та громадський діяч

Оп. 1

- 31.*Спр.* 52. Виписки, замітки з друкованих видань про діяльність Липинського В. К.. [Чорнові варіанти. Автограф. 1930-ті], 10 арк.
- 32.*Спр.* 181. Каталог української книгарні Теодор Савула у Відні, 93 арк.

Ф. 15. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва

Оп. 1

- 33.*Спр.* 118. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Париж, том IV: ч. 44–45, вересень – листопад 1926 р., ч. 57–58, грудень 1926 р., 224 арк.
- 34.*Спр.* 119. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Париж, том V: ч. 1–14, січень – квітень 1927 р., 223 арк.
- 35.*Спр.* 120. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Париж, том VI: ч. 15–21, квітень – травень 1927 р., червень – липень 1927 р., 220 арк.
- 36.*Спр.* 121. «Тризуб» – тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Париж, том VII: ч. 32–47, серпень – грудень 1927 р., 256 арк.

1.5. Центральний державний історичний архів України у Києві

Ф. 1235. Грушевські – історики та філологи.

Оп. 1.

- 37.*Спр.* 25. Щоденники та записна книжка М. Грушевського. Мікрофільми. 1886–1913 рр., 503 арк.
- 38.*Спр.* 457. Листи В. Доманицького до М. Грушевського. Мікрофільми. 1901–1910 рр., 148 арк.
- 39.*Спр.* 604. Листи В. Липинського до М. Грушевського. Мікрофільми. 1908–1913 рр., 166 арк.

2. Опубліковані історіографічні джерела особового походження

- 40.Базілевський М. Вячеслав Липинський: із циклю «На грані двох епох» *Вячеслав Липинський і його творчість*. Нью-Йорк: Булава, 1961. С. 41–57
- 41.Базілевський М. Вячеслав Липинський: із циклю «На грані двох епох» *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 492–504
- 42.Винар Л. Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р. *Український історик*. 1991. № 1–2. С. 111–114
- 43.Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / упор., автори вступної статті і коментарів Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: б. в., 1996. 190, [9] с.
- 44.Гирич І. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd krajowy» (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)). *Український археографічний щорічник*: зб. наукових праць. Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 619–663
- 45.Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / упор.: К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 208 с.
- 46.Дорошенко Д. З перед тридцяти літ (До історії заснування «Przeglądu krajowego» в Києві). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 461–473
- 47.Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 271, [1] с.
- 48.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 630, [2] с.
- 49.Драгоманов С. Спогади про В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 456–460
- 50.Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 474–478

51. Лепкий Л.-Р. Дещо з причинків до біографії В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 505–509
52. Липинський В. Архів. Філадельфія: СЄДІ, 1973. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / ред. І. Коровицький. XLIX, 452 с.
53. Липинський В. Архів. Філадельфія: СЄДІ, 1976. Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / за ред. І. Лисяка-Рудницького. XCVIII, 530, [2] с.
54. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / гол. ред. Я. Пеленський. Київ–Філадельфія: СЄДІ; Смолоскип, 2003. Т. 1: Архів. Листування (А–Ж) / за ред. Р. Залуцького, Х. Пеленської; вступ. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. 960 с.
55. Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / упор. М. Дядюк; відп. ред. серії Л. Головата; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Львів: б. в., 2004. 154, [10] с.
56. [Листи В. Липинського до І. Кревецького]. *В'ячеслав Липинський та його доба*: Книга друга. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. С. 215–286
57. Листування Михайла Грушевського / упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; за ред. Л. Винара. Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2001. Т. 2. 412 с.
58. Метик Р. Моє знаомство і переписка з В. К. Липинським. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 479–491
59. Миронець Н. Листи В. Липинського до Є. Чикаленка (1909–1918 рр.). *Український археографічний збірник*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2007. Вип. 12. С. 489–516
60. Старовойтенко І. Два листи В'ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 р.). *Український археографічний щорічник*: зб. наукових праць. Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 664–678

3. Документальні джерела та наративи

- 61.1664 р., листопада 30 (ст. ст.). Табір під Лисянкою. Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року. Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. С. 106–131
- 62.Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Вильно: Элетро-Типография «Русский Почин», 1865. Т. 34: Акты, относящиеся к времени войны за Малороссию (1654–1667). 1909. ЛП, 588 с.
- 63.Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1853. Т. V. VII, 288, 7, 21, [1] с.
- 64.Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1865. Т. II. [2], 15, 272 с.
- 65.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. Т. III. 604, 134 с.
- 66.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1863. Т. IV. 7, 276 с.
- 67.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1867. Т. V. VIII, 334, [1] с.
- 68.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1869. Т. VI. IV, 6, 279 с.
- 69.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография В. В. Пратц, 1872. Т. VII. 10, 398 с.
- 70.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1873. Т. VIII. 10, 400, 16 с.
- 71.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1877. Т. IX. 26, 988, 24 с.
- 72.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. Т. X. 8, 838, 24 с.
- 73.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1879. Т. XI. 820, 23 с.
- 74.Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография А. М. Котомина и К°, 1884. Т. XIII. 14, 766, 18 с.

75. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Ф. Елконского и К°, 1889. Т. XIV. V, 18, 902, 39 с.
76. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография А. Катанского и К°, 1892. Т. XV. X, 462, 27 с.
77. [Алепский П.] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века описанное его сыном архиепископом Павлом Алепским / пер. с арабского Г. Муркоса. Москва: б. и., 1897. Вып. 2: От Днестра до Москвы. VI, 202 с.
78. Архив Юго-Западной России. Киев: В университетской типографии, 1859. Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. Т. 1. LXXXVII, 554 с.
79. Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). Т. 6. 182, 938, [3] с.
80. Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. XVI, 800, II с.
81. Архив ЮЗР. Киев: В университетской типографии, 1861. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Т. 1. LXIV, 530, [1] с.
82. Архив ЮЗР. Киев: Типография И. и А. Девиденко, 1863. Ч. 3: Акты о козаках (1500–1648). Т. 1. CXX, 433, [1] с.
83. Архив ЮЗР. Киев: В типографии Е. Федорова, 1868. Ч. 3: Акты о козаках (1679–1716). Т. 2. IV, 197, 846, II, III с.
84. Архив ЮЗР. Киев: Лито-типография императорского университета Св. Владимира, 1914. Ч. 3: Акты о козаках. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. CI, 946, XLXIII с.
85. Архив ЮЗР. Киев: В типографии Е. Федорова, 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. 1. LV, 62, 460 с.

86. Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. II, 85, 647, XII с.
87. Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч. 7. Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. II, 210, 644, II с.
88. Архив ЮЗР. Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1894. Ч. 8. Т. 2: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. 274, 497 с.
89. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. Москва: В университетской типографии, 1858. Часть 1 (1649–1687). IV, 339 с.
90. Боплан Гійом Левасер де. Опис України. *Меріме Проспер*. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменярь, 1990. 301 с.
91. Віміна А. Реляція про походження та звичаї козаків. *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 64–69
92. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. 2 (1648–1651). 558 с.
93. ВУР. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. 3 (1651–1654). 645 с.
94. [Вірші Данила Братковського]. *Данило Братковський і його доба*. Київ: б. в., 1909. С. 16–25
95. Гадяцька угода між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, що визначала правовий статус українських земель як Князівства Руського у складі Речі Посполитої Трьох Народів. 16 вересня 1658 р. ІДІАК України, Ф. 221, Оп. 1, Спр. 186, Арк. 1, 3 Зв., 4. Копія. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Nezalezhnist/D-files.php?6> (дата звернення: 17.10.2019)
96. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1914). Львів: б. в., 1994. 121, 153 с.

97. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упор. Ю. Мицик. Київ: ІУАД, 2012. Т. 1: (1648–1649 рр.). 680 с.
98. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упор. Ю. Мицик. Київ: ІУАД, 2012. 680 с. Т. 1: (1648–1649 рр). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008111> (дата звернення: 21.09.2013)
99. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упор. Ю. Мицик. Київ: ІУАД, 2013. Т. 2: (1650–1651 рр.). 704 с.
100. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 739 с.
101. Документи російських архівів з історії України / упор. Леонтій Войтович та ін.. Львів: Видавництво отців Василян «Місіонер», 1998. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620. 440, [3] с.
102. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упор. В. Брехуненко та ін. Київ: б. в., 2016. 608 с.
103. Донесения папского нунция Иоанна Торреса, архиепископа Адрианопольского о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1916. Вып. 2. С. II, 1–181
104. Думи / вступна стаття Григорія Нудьги. Київ: Радянський письменник, 1969. 354 с.
105. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины») / исследование, пер. и комментарии С. Я. Борового]. Москва, Иерусалим: Гешарим, 1997 (5757). 288 с.
106. Жерела до історії України-Руси. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1898. Т. 4: Матеріали до історії Галичини (1648–1649), зібрав і впорядкував Степан Томашівський. VI, 7, 411 с.
107. Жерела до історії України-Руси. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1901. Т. 5: Матеріали до історії Галичини (1649–1651), зібрав і впорядкував Степан Томашівський. LII, 137 с.

108. Жерела до історії України-Руси. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. Т. 8: Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Документи по рік 1631 / упор. І. Крип'якевич. XI, 46, 407, [7] с.
109. Жерела до історії України-Руси. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1911. Т. 12: Матеріали до історії української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648–1657) / упор. М. Кордуба. VI, 545 с.
110. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
111. Історія Львова в документах і матеріалах: збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1986. 423 с.
112. Каманин И. М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1911. Вып. 1. С. 25–117
113. Кордуба М. [Додаток]. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.). *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1907. Т. 78 (LXXVIII). Кн. 4 (IV). С. 66–89
114. Кушевич С. Листи зі Львова. *Жовтень*. 1980. № 1. С. 119–127
115. Кушевич С. Листи зі Львова. *Жовтень*. 1980. № 2. С. 130–136
116. Кушевич С. Листи зі Львова *Жовтень*. 1980. № 3. С. 99–106
117. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
118. Летопись Самовидца. Москва: В Университетской Типографии, 1846. 152 с.
119. Летопись Самовидца. Киев: В Типографии К. Н. Милевского, 1878. XVIII, 81, 468 с.
120. Літопис Самовидця / видання підготував кандидат філологічних наук Я. Дзиря. Київ: Наукова думка, 1971. 205 с.

121. Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги [1632, травня 30 (20). – Над Расавою у Тургановому Ставу. – Лист І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводства]. *Козацтво*. 1996. № 1 (4). С. 15–22
122. Молчановский Н. В. Донесение венецианца Альберта Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.). *Киевская старина*. 1900. № 1. С. 62–75
123. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. VI, 377 с.
124. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 2. 616 с.
125. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 3. XVII, 600 с.
126. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Напечатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Собрание первое (с 1649 по 12 декабря 1825 года). Т. 1: (с 1649 по 1675). С. XXXI, 1029, 12
127. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург: Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 4: (1700–1712). 881, 3, [3] с.
128. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург: Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 5: (1713–1719). 780, [1] с.
129. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург: Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 10: (1737–1739). 995, [1] с.
130. Права по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. Киев: В университетской типографии И. И. Завадского, 1879. 114, 844, 73, 27 с.

131. Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року: док. і матеріали / упоряд., передм., прим. Т. Ковальця, худ. оформ. Л. Вировець. Харків: Фоліо, 2017. 352 с.
132. Реестр всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром / за ред. О. М. Бодянского. Москва: В университетской типографии Катков и К°, 1875. XXXIV, 337 с.
133. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год / за ред. А. С. Петрушевича. Львов: Из типографии ставропигийского института, 1874. 700 с.
134. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1: Третя чверть XVII ст. / упор., передм., приміт. В. Шевчука. Київ: Дніпро, 2001. 504 с.
135. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст. У 10 т. / редкол. І. М. Дзюба та ін. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т. 3: Битва за Козацьку державу / упорядкув., передмов., комент. В. Шевчук. 496 с.
136. Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / [упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381, [36] с.
137. Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упорядкування І. Бутич та ін. Київ; Львів: б. в., 2004. 1085, [1] с.
138. Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 529–579

139. Халебський П. Україна – земля козаків: подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий; післям. В. О. Яворівський. Київ: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. 293 с.
140. Чухліб Т. [Додаток] Пункти і Конституції законів [і] вольностей Війська Запорозького між ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах. Чухліб Т. *Ідеальна держава в Україні. Козацький проект 1710 року*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 68–83
141. Южнорусские летописи / под ред. О. И. Левицкого. Киев: б. и., 1916. 456 с.
142. [Jerlicz Joahim]. Latopisiec, albo kronieyka Joahima Jerlicza / z rękopismu wzdal K. Wł. Wojecicki. Warszawa: b. p., 1853. T. 1. XLIV, 187 s.
143. Rudawski W. J. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego / tłum. z łac. W. Spasowicz. Petersburg-Mohylew: b. p., 1855. T. I. XI, 310, X s.
144. Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643–1651 / contributor: Wiktor Czermak Wiktor. Kraków: b. p., 1907. LXXV, 473 s.
145. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. 2. 482, XIII s.
146. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. 3. 472, XV s.
147. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. T. 4. 501, XVII s.
148. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. T. 5. 463, XV s.

149. Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. T. 6. 208, VII s.
150. Syajnocha K. [Zrodła]. *Syajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. Opowiadanie i źródła*. Lwów: b. p., 1869. T. 2. S. X–XII, 319–396
151. Zrodła dziejowe. Warszawa: Druk Wł. Łazarskiego, 1908. T. XVII. C. 1. 232, LII s.
152. Zrodła dziejowe. Warszawa: Druk Wł. Łazarskiego, 1909. T. XVII. C. 2. 252, XXXV s.
153. Zrodła dziejowe. Warszawa: Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1910. T. XVII. C. 3. 259, XLVI s
154. Zrodła dziejowe. Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna, 1902. T. XVIII. C. 1. 252, XVIII, 72 s.
155. Zrodła dziejowe. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki, 1903. T. XVIII. C. 2. 491, 33, III s.
156. Zrodła dziejowe. Warszawa: W Drukarni W. Ratyńskiego, 1889. T. XIX. 307, XLVI s.
157. Zrodła dziejowe. Warszawa: W Drukarni J. Filipowicza, 1894. T. XX. 89, 186, XXVI s.
158. Zrodła dziejowe. Warszawa: W Drukarni J. Filipowicza, 1894. T. XXI. II, 654, 8, LI s.
159. Zrodła dziejowe. Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. T. XXII. 736, LIX s.

4. Іконографічні джерела

160. [Богдан Хмельницький. Гравюра фламандського картографа, гравера, художника Вільгельма Гондіуса (1598–1652/1658)]. URL: http://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/Khmelnysky_1651.jpg (дата звернення: 19.11.2016)
161. [Гобелен XVIII ст. (виконаний близько 1760 р. за вказівкою М. К. Радзивілла), на якому декілька сцен зображують привезення М. Кричевського до литовського табору і його смерть]. URL:

- http://www.history.org.ua/EHU/K/Krichevskiy_S_1.jpg (дата звернення: 19.11.2016)
162. [План бою під Лоєвом роботи капітана артилерії армії Великого Князівства Литовського Криштофа Ейгірда]. URL: http://history.org.ua/EHU/L/Loevska_bitva_1649.jpg (дата звернення: 19.11.2016)
163. [Станіслав Михайло Кричевський. Посмертний портрет, виконаний з натури 3 серпня 1649 р.]. URL: http://history.org.ua/EHU/K/Krichevskiy_S.jpg (дата звернення: 19.11.2016)

5. Багатотомні праці

164. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Харків: Золоті сторінки, 2001. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / упор., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. 662 с.
165. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Москва: В типографии Семена Селивановского, 1830. Часть первая. XX, 360, 84, [1] с.
166. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 5. 1994. 704 с.
167. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 8. 1995. 335, 224, 288 с.
168. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 9. Кн. 1. 1996. 880 с.
169. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 9. Кн. 2. 1997. 776 с.
170. Донцов Д. Вибрані твори. У 10 т. / редкол.: О. Баган (відп. ред.) [і ин.]; літ. ред. Я. Радевич-Винницький. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2011. Т. 2: Культурологічна та філософська есеїстка (1911–1939 рр.) / упор., передм., комент. О. Баган. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2012. 363, [1] с.
171. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. *Драгоманов М. Вибрані праці*. У 3 т., у 4 кн. / редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін.. Київ: Знання

- України, 2006. Т. 2: Фольклористика. Літературознавство / упор. та прим. В. Ф. Погребенника. 2007. 439 с.
172. Економічна історія України: історико-економічне дослідження. В 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), С. В. Боряк, В. М. Геець та ін.: відп. ред. В. А. Смолій, авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.: НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. С. 411–455
 173. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербургъ: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. Книга четвертая. Томы IX–XI-й: Богдан Хмельницкий. VII, 742 с.
 174. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербургъ: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. Книга пятая. Томы XII–XIV. 827, [2] с.
 175. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. Т. 1. III, III, 363 с.
 176. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В трех томах. Москва: Университетская типография, 1888. Том второй. 399 с.
 177. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. XVI, 470, XXX, [2] с.
 178. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. IV, 522, XXV, [5] с.
 179. Липинський В. К. Твори. Київ: Український письменник, 2015. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / за ред. Р. Пеленського та ін. 784 с.
 180. Липинський В. К. Твори. Філадельфія-Пенсильванія: б. в., 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. С. ХCVIII, 637, [1]
 181. Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659.

- Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. С. LXX, 346
182. Липинський В. К. Твори. Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. Т. 6: Листи до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / за ред. Я. Пеленського. 16, XLVIII, 470 с.
 183. Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе. В 2 т. / пер. з англ. М. Бадік та ін.. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573, [3] с.
 184. Максимович М. А. Собрание сочинений. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. Т. 1: Отдел исторический. VII, 847 с.
 185. Маркевич Н. История Малороссии. Москва: В типографии Августа Семена, 1842. Т. 1. 387, X с.
 186. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Санкт-Петербург: б. и., 1901. Ч. 3: Национализм и общественное мнение. Вып. 1. 181 с.
 187. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Санкт-Петербург: [б. и.], 1903. Ч. 3: Национализм и общественное мнение. Вып. 2. 242 с.
 188. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Москва: Мысль, 1990. Кн. 5. Т. 9–10: История России с древнейших времен / за ред.: И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриева. 718, [2] с.
 189. Терлецький О. Історія Української держави. Львів: З друкарні Михайла Бойчука з Коломиї, 1924. Т. 2. 292 с.
 190. Тойнбі А. Дослідження історії / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 1. 613, [1] с.
 191. Тойнбі А. Дослідження історії / пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. Т. 2. 400, [6] с.
 192. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / за ред. В. Смолія та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. 610 с.

193. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / за ред. В. Смолія та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. 580 с.
194. Чижевський Д. Філософські твори. У 4-х тт. / за ред. В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 2. 264 с.
195. Шопенгауэр А. Собрание сочинений. В 6 т. / пер. с нем.; под общ. ред. А. Чанышева. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. Т. 1: Мир как воля и представление. 496 с.
196. Шопенгауэр А. Собрание сочинений. В 6 т. / пер. с нем.; под общ. ред. А. Чанышева. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 2001. Т. 2: Мир как воля и представление. 560 с.
197. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Т. 1. 587 с.
198. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Т. 2. 650 с.

6. Монографії, окремі видання та збірки праць одного автора

199. Антонович В. Коротка історія козащини. Друге виданє. Коломия: Галицька Накладня Якова Оренштайна, 1912. XXIV, 232, [6] с.
200. Антонович В. Коротка історія козащини. Київ: Україна, 1991. 158 с.
201. Багалій Д. І. Історія Слобідської України // передмова, коментар В. В. Кравченка; художник, упор., іл. В. О. Ріяна]. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
202. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1903. [8], IX, 609, [8] с.
203. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість: наукове видання. 2-е допов., переробл. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 180 с.

204. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2007. 236 с.
205. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ: Наукова думка, 1986. 264 с.
206. *Босий В.* В. Липинський – ідеолог трудової монархії. Торонто: З друкарні «Українського робітника», 1951. 160 с.
207. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 503 с.
208. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVI–XVII ст. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
209. Будзиновський В. Наші гетьмани. Львів: Накладом автора, 1907. 187 с.
210. Будзиновський В. Як Москва нищила Україну. На підставі старих українських пісень. Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена, 1917. 38 с.
211. Будзиновський В. Як Москва нищила Україну. На підставі старих українських пісень. Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена, 1917. URL: <http://archive.org/stream/iakmoskvanyshchy00budzuoft#page/n3/mode/2up>. –38 с. (дата звернення: 06.08.2013)
212. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / [пер. з нім. Олександр Погорілий]. Київ: Основи, 1998. 534 с.
213. Галушко К. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ: Темпора, 2002. 288 с.
214. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 414, [2] с.
215. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539, [5] с.
216. Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 447, [1]
217. Гриценко О. А. «Своя мудрість»: Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. Київ: УЦКД, 1998. 184 с.

218. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ; Львів: Друкарня «С. В. Кульженко», 1912. 248 с.
219. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Изд. 2-е, доп. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1906. VIII, [2], 512 с.
220. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.
221. *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Переднє слово Іван Вакарчук, передмова Ігор Гирич. 2-ге вид. виправл. й доповн. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. 808 с.
222. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини. 2-ге вид., стереотип. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2014. 568 с.
223. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право / за ред. Я. Пеленського та ін. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. XXX, 254, [3] с.
224. Дорошенко Н. М. Методология истории: теоретические и философские основания. Санкт-Петербург: Изд-во Политехн. ун-та, 2007. 375 с.
225. Забаревський М. [Дорошенко Д.] В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень: б. в., 1925. 51 с.
226. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / пер. з англ. О. Галенко. Київ: Критика, 1998. 284, [3] с.
227. Каманин Н. И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. Киев: б. и. 1914. 19 с.
228. Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. Я. Стріхи. Київ: Наш час, 2011. 263 с.

229. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / [пер. з пол. І. Сварник]. Перемишль-Львів: б. в., 1996. 327 с.
230. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Київ: Видавництво Київського університету, 1973. 166, [2] с.
231. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. Київ: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1983. 116, [4] с.
232. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования: отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. 486 с.
233. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
234. Кондратюк Р. В'ячеслав Липинський – видатний український історик і політолог: житомирські сторінки життя / вступ. ст. Г. П. Мокрицького. Житомир: Журфонд, 1994. 12 с.
235. Костомаров М. І. Галерея портретів: Біографічні нариси / упор. і передм. В. О. Замлинського; пер. з рос. М. М. Ілляш. Київ: Веселка, 1993. 326 с.
236. Костомаров Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий. Москва: «Чарли», 1994. 708 с.
237. Кравець М. М. Іван Франко – історик України. Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. 202, [2] с.
238. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
239. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. 2-ге вид. виправлене і доповнене / за ред. Ф. П. Шевченка та ін. Львів: Світ, 1990. 408 с.
240. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект). Львів: ЦПД, 2011. 420 с.
241. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / пер. с фр. А. Серебряковой; Гос. публ. ист. б-ка России; 2-е изд.; под ред. и со вступ. ст. Ю. И. Семенова. Москва: б. и., 2004. 305 с.

242. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.
243. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. XLVIII, 580 с.
244. Липинський В. Покликання варягів чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Е. Х. Чикаленка «Де вихід?». Нью-Йорк: Булава, 1954. 114 с.
245. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України (передрук статей з «Америки»). Філадельфія: З Друкарні «Америки», 1925. 111 с.
246. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів: Видавництво «Дружина», 1933. 131, [3] с.
247. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк: Видавництво корпорації «Булава», 1956. 111 с.
248. Липинський В. К. Релігія і церква в історії України. Київ: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 128 с.
249. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.
250. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Луцьк: ВМА «Терен», 2010. 96 с.
251. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень: б. в., 1920. 304 с.
252. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / Видання друге. Фотодрок з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ–Відень 1920). Нью-Йорк: Видавництво «Булава», 1954. 304 с.
253. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / репринт. вид.. Київ: Дніпро, 1997. 304 с.

254. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи I–IV). *Вячеслав Липинський та його доба*: наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ–Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. С. 26–58
255. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи I–IV). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга перша. Наукове видання / видання друге, доопр. та доповн.; упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2010. С. 38–91
256. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи V–VI, примітки). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга друга. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. С. 16–157
257. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Розділи VII–VIII, примітки. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 88–170
258. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Львів: Друкарня ОО Василян у Жовкві, 1928. 30 с.
259. *Максимович М.* Вибрані твори / упор. і вст. ст. В. Короткого. Київ: Либідь, 2004. 360 с.
260. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Видавництво Київського університету, 1959. 255, [3] с.
261. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ–Черкаси: Інститут політичних та етнополітичних досліджень НАН України: Брама: ІСУЕП, 2000. 284 с.
262. Мень О. Син Людський / пер. з рос. Л. Хмельковський. Львів: Свічадо, 2012. 370, [2]

263. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
264. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 84 с.
265. Мицик Ю. Іван Виговський. Харків: Фоліо, 2010. С. 68–71
266. Мякотин В. «Переяславский договор» 1654-го года. Прага: Типография «Школьной помощи» в Ужгороде, 1930. 28 с.
267. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. Київ: Дніпро, 1992. 495 с.
268. Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 436 с.
269. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. Переклад з англійської. Київ: б. в., 2003. 250, [2] с.
270. Ортега-і-Гассет О. Бунт мас / пер. з еспанського Вольфрама Бурггардта. Нью-Йорк: Видання організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), 1965. 157, [1] с.
271. Парето В. Компендиум по общей социологии / пер. с итал. А. А. Зотова; науч. ред., предисл. к рус. изд., указ. имен А. А. Ковальовой; науч. консульт. Н. А. Макашѐва; Гос. ун-т – Высшая школа экономики; 2-е изд.. Москва: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. 511, [1] с.
272. Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: монографія. Полтава: Вид-во Полт. НТУ, 2012. 622 с.
273. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 / пер. з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 400 с.
274. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / пер. з англ. Київ: Критика, 2005. 496 с.

275. Плохій С. Великий Переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / авторизований переклад з англійської Миколи Климчука. Київ: Критика, 2011. 598, [2] с.
276. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії. Київ: ІУАД, 1999. 388 с.
277. Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст.): монографія. Донецьк: ДонНУ, 2005. 284 с.
278. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.
279. Сас П. М. Витоки українського націотворення: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 702 с.
280. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): навч. посібник. Київ: «Либідь», 1998. 296 с.
281. Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. 526 с.
282. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Ярославів Вал. 256 с.
283. Сысоев Д. Летопись начала / Священник Даниил Сысоев / изд. второе, исправл., дополн.. Москва: Благотворительный фонд «Миссионерский центр имени иерея Даниила Сысоева», 2014. 512 с.
284. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка: наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 312 с.
285. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 680 с.
286. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
287. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

288. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: «Альтернативи», 1997. 368 с.
289. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. Київ: б. в., 2008. 120 с.
290. Собчук В. Д. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. 508 с.
291. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
292. Стати В. История Молдовы. Кишинев: б. и., 2003. 476, [4] с.
293. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). Львів: Світ, 1991. 196 с.
294. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.). Кам'янець-Подільський: б. в., 2008. 264 с.
295. Стороженко А. В. Исторические очерки. Киев, 1914. Вып. 1: Иосиф Верещенский, бискуп Киевский; О существовавших в Киеве римокатолических храмах; Прогулка по г. Люблину. б. м.: б. и.. 1914. 157 с.
296. Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Київ, 2011. 206 с.
297. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад / пер. с англ. Москва: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2011. 318, [2] с.
298. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину: два місяці української політики 1648 р. Львів: б. в., 1914. 152 с.
299. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: «К. І. С.», 2012. 400 с.

300. Тукаленко І. А. Правляча верства, добірна меншість чи родовий титул: погляд на проблему еліт у творчості В. Липинського. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 20 с.
301. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія. Вид. 3-тє, доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 332 с.
302. Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с., 80 с.
303. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів: б. в., 1993. 67, [3] с.
304. Честертон Г. К. Вечный Человек. URL: <http://www.chesterton.ru/everlasting-man/files/everlasting-man-doc-rus.pdf>. 139 с. (дата звернення: 17.12.2017)
305. Чехович К. Християнський націоналізм / упор.: О. Петрук, М. Комариця; наук. ред. та передм. М. Комариці. Львів: ЛА «Піраміда», 2019. 556 с.
306. Чухліб Т. В. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. Київ: Видавництво «КЛІО», 2013. 559 с.
307. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
308. Шевчук В. Козацька держава. Київ: Абрис, 1995. 392 с.
309. Шпенглер О. Закат Западного мира; Очерки морфологии мировой истории. Полное издательство в одном томе / пер. с нем. Москва: «Издательство ФЛЬ-ФА-КНИГА», 2014. 1085 с.
310. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> (дата звернення: 07.03.2016)
311. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 374, [1] с.

312. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / четверте видання. Київ: Критика, 2009. 584 с.
313. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
314. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / видання друге, переглянуте і виправлене. Київ: Критика, 2008. 472 с.
315. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття: причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
316. Gancarz B. My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. Kraków: ARCANA, 2006. 330 s.
317. Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów: b. p., 1913. VI, 495 s.
318. Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. *Z dziejów Ukrainy* / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 514–617;
319. Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. I «U szczytu potęgi. *Липинський В. К. Твори*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. С. 275–317
320. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. *Z dziejów Ukrainy* / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 145–513
321. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. VIII, 375 s.
322. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego / W. Lipiński. Kraków: b. p., 1909. 88 s.

323. Syajnocha K. Dwa lata dziejów nasych. 1646. 1648. Opowiadanie i źródła. Lwów: b. p., 1869. T. 2. XII, 396 s.

7. Дисертації, тези дисертацій та автореферати

324. Андреев В. М. Д. І. Дорошенко як дослідник української історіографії : дис... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1998. 200 с.
325. Андреев, В. М. Д. І. Дорошенко як дослідник української історіографії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1998. 16 с.
326. Бурім Д. В. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 роки): дис... канд. іст. наук: 07. 00. 02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 294 с.
327. Галушко К. Ю. Український консерватизм В'ячеслава Липинського в історії європейської суспільно-політичної думки (1920-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 02. Київський державний лінгвістичний університет. Київ, 2001. 20 с.
328. Гордієнко М. Г. Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23. 00. 01 / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 1999. 20 с.
329. Дашкевич, Я. Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX–XX ст.) : доп. про друков. праці д-ра іст. наук: 07.00.09; НАН України, Ін-т укр. археографії. Київ, 1994. 52 с.
330. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1999. 18 с.

331. Лебедева Ю. О. Державницький напрям української історіографії 1920–1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 06 / Київський славістичний ун-т. Київ, 2008. 24 с.
332. Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський у громадсько-політичному та науковому житті України й української еміграції першої третини XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: 07. 00. 01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 35 с.
333. Приймак О. Л. Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. 20 с.
334. Рєзнік В. В. Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського: порівняльний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23. 00. 01 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. 16 с.
335. Самойленко О. П. Ідейно-політична діяльність В. Липинського в контексті формування політичної культури сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23. 00. 01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 18 с.
336. Степанчук Ю. С. Постать Богдана Хмельницького в новітній українській, російській та польській історіографії : дис... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 458 с.
337. Тукаленко І. А. Проблема держави в історіософській концепції В. Липинського в контексті європейської консервативної думки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09. 00. 05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
338. Ясь О. В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 06 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2000. 19 с.

339. Ясь О. В. Українські історики у світлі культурних епох і стилів мислення початку XIX – 80-х років XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. іст. наук: 07. 00. 06 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2014. 40 с.

8. Посібники, підручники, курси лекцій, навчальні програми

340. Аникеев А. А. Методология классической историографии: учебное пособие. Ставрополь, 2004. 190 с. URL: worldhist.ru/old/teaching/special/courses/ideas/Anikeev-kurs.doc (дата звернення: 12.10.2018)
341. Виппер Р. Ю. Учебник истории: с картами и иллюстрациями. Рига: Издание акц. общ. Вальтере и Рапа, 1928. Часть III. Новое время. 473 с.
342. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. Київ, 1990. 524 с.
343. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / сост. и ист. биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. Киев: Лыбидь, 1990. 400 с.
344. Дорошенко Д. Нарис історії України / передм. І. О. Денисюка. Львів: Світ, 1991. 576 с.
345. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Том I (до початку XVII століття). Київ: Глобус, 1992. 238 с.
346. Еко У. Як написати дипломну роботу: Гуманітарні науки / пер. за ред. О. Глотова. Тернопіль: Мандрівець, 2007. 224 с.
347. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / за ред. Я. Грицака та ін. Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1991. 230, [2] с.
348. История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней. Издание второе, переработанное и дополненное. Кишинев: Типография «Elan Poligraf», 2002. 360 с.
349. История Румынии / И. Болован и др.; пер. с рум. Москва: Издательство «Весь мир», 2005. 680 с.

350. Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
351. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
352. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
353. Костомарів М. І. Істрія України в життєписах визначніших її діячів / пер. О. Барвінський. Львів: б. в., 1918. 493 с.
354. Крип'якевич І. П. Історія України / за ред. Ф. П. Шевченка та ін. 2-ге вид. переробл. і допов. Львів: Світ, 1992. 560 с.
355. Кукурудзяк М. Г. Історіографія історії Західної Європи і Америки нового часу (конспект лекцій на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1993. 71, [1] с.
356. Кухта Б. А. З історії української політичної думки: текст лекцій. Навчальний посібник. Київ: Генеза, 1994. 368 с.
357. Маркевич М. Історія Малоросії / за ред. Ю. С. Шемшученко; примітки О. В. Кресіна. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. XVI, 664 с.
358. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, курсантів, аспірантів і ад'ютантів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
359. Політична наука: Методи досліджень: підручник / за ред. О. А. Габрієляна. Київ: «Академія», 2012. 320 с.
360. Смоленский Н. И. Теория и методология истории: учебное пособие для студ. высш. учеб. Заведений. 2-е изд. стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. 272 с.
361. Соловьев С. Учебная книга русской истории. Москва: В типографии В. Грачева и К°, 1860. XI, 558, [1] с.
362. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

363. Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник. Київ: Перун, 1996. 496 с.

364. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. Київ: Либідь, 2005. 576 с.

9. Статті, есе, уривки зі студій, доповіді й тези конференцій, виступи

365. Андреев В. Естетика творчості історика. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2006. Вип. 2. Ч. 1. С. 319–329

366. Андрусяк М. Українська історіографія. *Збірник українського наукового інституту в Америці*. Сент Пол, Мінн–Прага, 1939. С. 5–24

367. Антонович М. В. Липинський і Д. Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків). *Український історик*. 1982–1983. № 3–4. С. 5–18

368. Артюх В. О. Консервативна історіософія В'ячеслава Липинського. *Сумська старовина*. 2006. № XX. С. 115–128

369. Бебик В., Самойленко О. Територіальний патріотизм – передумова державотворення (звертаючись до поглядів В'ячеслава Липинського). *Віче*. 2007. № 7–8. С. 65–67

370. Бевз Т. Теорія еліт В. Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження) / за ред. І. Кураса*. Київ: б. в., 2002. С. 12–21

371. Білас Л. Вячеслав Липинський і «територіялізм» (1908–1910). *Сучасність*. 1962. № 2. С. 95–111

372. Білас Л. Вячеслав Липинський і «територіялізм» (1908–1910). *Сучасність*. 1962. № 3. С. 61–72

373. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. *Липинський В. К. Твори*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3 / за ред. Л. Р. Білас, Ярослав Пеленський. С. XXIII–LXX

374. Беляков Г., Белякова О. Польська історична література про українське козацтво. *УІЖ*. 1991. № 5. С. 73–78

375. Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 30–41
376. Білас Л. Краків, Женева і філіація «Кричевського». До родовідної мислення В. Липинського. *Липинський В. К. Твори*. Філадельфія-Пенсильванія: б. в., 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. С. XVII–XCVIII
377. Біографія В. Липинського. *Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна* / упор., автори вступної статті і коментарів Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: б. в., 1996. С. 160–164
378. Бичук І. Концепція «провідної верстви» В'ячеслава Липинського. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 211–217
379. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 року* / за ред. П. Сохань та ін. Київ: б. в., 2008. С. 306–349
380. Бохенський А. Український Морра. *Сучасність*. 1971. № 7–8. С. 117–131
381. Буряк Л. Хмельниччина в українській історіографії. *Богдан Хмельницький – видатний військовий і політичний діяч, творець української держави XVII ст.* : матеріали наук. конференції викладачів та студентів 18 квітня 1996 р. Київський держ. лінгвістичний ун-т / за ред. Ю. Терещенка. Київ: б.в., 1997. С. 16–21
382. Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого. (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений). *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. 1887. Том XVII. Год шестой. Март. С. 469–493
383. Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого. (Эпизод из истории малорусско-молдавских отношений). *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. 1887. Том XVIII. Год шестой. Май. С. 26–51

384. Верба І. В'ячеслав Липинський у науковій спадщині Наталії Полонської-Василенко. *Липинський В. Студії. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 190–194*
385. Веселаго В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. *Нариси з історії економічної думки на Україні. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. С. 85–101*
386. Вечірко Р. Державотворчі ідеї В'ячеслава Липинського. *Освіта. 2007. № 22/23. С. 7–8*
387. Галушко К. «Державницька школа» української історіографії як підмур'я консервативного політичного проекту. *Історія та історіографія в Європі. 2004. № 3. С. 35–46*
388. Гелей С. Ідея української державності в історичних працях В'ячеслава Липинського. *Український час. 1994. № 1 (13). С. 40–50*
389. Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків). *Михайло Грушевський: зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 306–317*
390. Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів. *Український історик. 1999. № 2–4. С. 110–142*
391. Гирич І. В'ячеслав Липинський – узасаднювач української державницької ідеї. *Історія в школах України. 2005. №8. С.45–50*
392. Гирич І. В'ячеслав Липинський – узасаднювач української державницької ідеї. *Історія в школах України. 2005. №9. С.44–47*
393. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). *Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій / за ред.. Я. Грицака, Я. Дашкевича. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка: Інститут*

- української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. С. 47–64
394. Гирич І. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908–1914 років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. № 23. С. 122–159
395. Гирич І. Лицар української державності: нарис життя і діяльності В'ячеслава Липинського. *Архіви України*. 1992. № 1–3. С. 34–44
396. Гирич І. Речник суспільної злагоди: Липинський у молоді роки. *Хроніка 2000*. 1999. Вип. 31–32. С. 238–244
397. Голобуцький В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657). *УІЖ*. 1979. № 1. С. 25–35
398. Горелов М. Епоха Богдана Хмельницького в оцінці В. Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (До 120-річчя з дня народження)* / за ред. І. Кураса. Київ: б. в., 2002. С. 54–62
399. Горелов М. Класократична Україна В'ячеслава Липинського. *Віче*. 1995. № 10. С. 80–90
400. Городецький О. О. Еліта як об'єкт дослідження в українській історіографії XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 62–68
401. Гришко В. З життя і творчості Вячеслава Липинського. *Вячеслав Липинський і його творчість*. Нью-Йорк: Булава, 1961. С. 3–40
402. Гришко В. Пам'яті учителя. *Батьківщина. Орган української консервативної думки*. 1960. № 37–38. С. 2
403. Гром В., Цибульський В. Переяславська рада 1654 року в українській зарубіжній історіографії. *Історія українського середньовіччя: Козацька доба*: зб. наук. праць (на пошану історика Олени Михайлівни Апанович). У 2 ч. / відп.ред. М. Ф. Дмитрієнко. Київ: б.в., 1995. Ч. 1. С. 71–84

404. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1908. Книга 1. С. 25–43
405. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». 2007. С. 76–89
406. Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». 2009. С. 266–273
407. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / за ред. П. Соханя та ін. Київ: Смолоскип, 2003. С. 5–54
408. Грушевський М. Просування культурно-національного центру на Схід: козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4/1–4 (110–111/112–115). Рік XXVIII–XXIX. Т. 28–29. С. 70–81
409. Грушевський М. Степ і море в історії України. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4/1–4 (110–111/112–115). Рік XXVIII–XXIX. Т. 28–29. С. 54–68
410. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1898. Том XXIII–XXIV. С. 1–30
411. Ганцаж Б. Збірка «Z dziejów Ukrainy» – генеза, конструкція, зміст, рецепція. *Молода нація*. 2002. № 4. С. 16–35
412. Дашкевич Я. Хам чи Яфет. В'ячеслав Липинський і українська революція. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 60–67

413. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? *Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій* / за ред. Я. Грицака та ін. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка: Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. С. 65–85
414. Дашкевич Я. Переяслав 1654: дискусійні проблеми. *Схід-Захід: історико-культурологічний збірник* / за ред. В. Кравченка. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. Випуск 9–10: Patria. С. 23–31
415. Дильонгова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський – співзасновник і редактор «Przeglądu krajowego» (1909–1910). *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 68–75
416. Залуцький Р. Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах (Біографічний нарис). *Липинський В. К. Твори*. Київ: Смолоскип, 2003. Т. 1: Листування (А–Ж) / за ред. Я. Пеленського та ін. С. 33–81
417. Затилюк Я. В. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» києво-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. *УІЖ*. 2011. № 5. С. 28–43
418. Зимин А. А. Из истории поместного землевладения на Руси. URL: <http://library.ua/m/articles/view/ИЗ-ИСТОРИИ-ПОМЕСТНОГО-ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ-НА-РУСИ> (дата звернення: 23.08.2017)
419. Ісаїв В. Політична соціологія В'ячеслава Липинського. *Сучасність*. 1984. № 6. С. 81–95
420. Калущкий С. С. Археографічна діяльність В'ячеслава Липинського у 1903–1911 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. Т. С. 17–18

421. Калущкий С. С. В'ячеслав Липинський про взаємовідносини Богдана Хмельницького зі шляхтою. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 90–97
422. Калущкий С. С. В'ячеслав Липинський про роль шляхти та козацтва в становленні Української держави середини XVII ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 2. Т. С. 20
423. Калущкий С. С. В'ячеслав Липинський про становлення політичної еліти Української держави середини XVII ст. в умовах взаємовпливу Сходу та Заходу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць* / [за ред. П. С. Григорчука та ін. Вінниця: б. в., 2010. С. 18–21
424. Калущкий С. С. В. Липинський про вплив традицій західної та східної політичних систем на становлення монархічної форми правління в Українській державі середини XVII ст. *Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія* / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка : уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 226–230
425. Калущкий С. С. Гетьман Б. Хмельницький в оцінці В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 71–79
426. Калущкий С. С. Ідея соборності українських земель в середині XVII ст. у висвітленні В. Липинського. *Українська держава середини XVII ст.:*

- проблеми становлення та розвитку: збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К.-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. С. 56–62*
427. Калущий С. С. Історична розвідка В'ячеслава Липинського «Данило Братковський і його доба». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 9. Т. 1. С. 37–39*
428. Калущий С. С. Листи гетьмана Б. Хмельницького як складова джерельної бази історичних праць В. Липинського. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 17–18*
429. Калущий С. С. Лоевська битва 1649 р. у висвітленні В. Липинського. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Т. III. С. 357–371*
430. Калущий С. С. Національні причини Української революції XVII ст. у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 161–173*
431. Калущий С. С. Особливості формування історичних поглядів В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 8. Т. 1. С. 34–35*
432. Калущий С. С. Періодизація Української революції XVII ст. у висвітленні В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 3-х томах.*

- Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 23–24
433. Калущий С. С. Постать Івана Виговського в оцінці В'ячеслава Липинського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 253–260
434. Калущий С. С. Проблема вибору Богданом Хмельницьким монарха-протектора у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції*, (14–15 квітня 2011 р.). Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. С. 267–269
435. Калущий С. С. Роль українського козацтва у державотворчих процесах XVII ст.: погляд В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута». 2016. Т. 26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 278–296
436. Калущий С. С. Сутність терміну «аристократія» в історичній концепції В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута». 2015. Т. 25: На пошану професора І. С. Винокура. С. 491–496
437. Калущий С. С. Українсько-шведські відносини 1654–1657 рр. в оцінці В'ячеслава Липинського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 42–49
438. Калущий С. С. Участь подільської шляхти у повстанні 1648 року у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної*

- наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 50–51
439. Калущий С. С. Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським. *«Археологія & Фортифікація України»*: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / редкол. О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 14–19
440. Калущий С. С. Формування монархічних поглядів В. Липинського: історіографія проблеми. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 3. Т. С. 11–12
441. Каманин И. М. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1916. Вып. 2. С. 93–108
442. Кіян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири. URL: <http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/bitstream/1>Методологічні_принципи_історіографічного_синтезу_антропологічний_контекст_і_гносеологічні_орієнтири.pdf. С. 250–260 (дата звернення: 22.10.2018)
443. Кислюк О. Походження та рання історія козацтва в хроніці Самуеля Грондського. URL: http://www.medievist.org.ua/2013/03/blog-post_6818.html (дата звернення: 17.08.2013)
444. Коваленко Л. А. Историография Украины. *Очерки исторической науки в СССР* / под. ред. М. В. Нечкиной. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. Т. 3. С. 641–656
445. Ковалів П. Думки Липинського про Церкву в Державі. *Вячеслав Липинський і його творчість*. Нью-Йорк: Булава, 1961. С. 59–72

446. Ковальський М. Деякі теоретичні питання української історіографії. *Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи* : міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. С. 5–16
447. Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва. *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина* : матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). У трьох випусках / за ред. В. А. Смолія та ін. Київ: б. в., 1993. Випуск 1. С. 11–23
448. Комаров Р. В. Культурний героїзм у контексті української філософської традиції (концепції Д. Донцова та В. Липинського). *Наукові записки. Національний університет «КМА»: Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2005. Т. 37. С. 83–86
449. Кондратюк К. Постать Богдана Хмельницького у вітчизняній історіографії. *Богдан Хмельницький та його доба* : матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ 24–25 жовтня 1995 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 160–163
450. Кононенко В. Іван Богун – політик державник. *Ролле Й. Й. Іван Богун – козацький полковник: іст. оповідання* / пер. з польс. І. Ремішевської; упоряд. Д. Ващук, В. Кононенко. Київ; Кам'янець-Подільський: “Медобори-2006”, 2012. С. 8–43
451. Константиненко К. «Реляція про походження та звичаї козаків» Альберто Віміні: історія, уява, реальність. *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 50–63
452. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.). *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1907. Т. 78 (LXXVIII). Кн. 4 (IV). С. 51–89
453. Корновенко С. В. Податкова система Української козацької держави за гетьманування Богдана Хмельницького.

- URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Kornovenko_Serhii/Podatкова_systema_Ukrainskoi_kozatskoi_derzhavy_za_hetmanuvannia_Bohdana_Khmelnyskoho.pdf (дата звернення: 04.07.2019)
454. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)* / за ред. П. Соханя та ін. Київ: Смолоскип, 2003. С. 463–523
455. Кралюк П. В'ячеслав Липинський: доля, вчення, актуальність. URL: <http://biog.in.ua/vyacheslav-lipinsekij-dolya-vchennya-aktualeniste.html> (дата звернення: 17.08.2017)
456. Кривошея В. До причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць*. Київ, 2009. Випуск 23. С. 4–13
457. Крупницький Б. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії. *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 31–35
458. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие. *Киевская старина*. 1896. № 2. С. 209–229
459. Лаппо И. И. Панский сеймик после отречения Яна Казимира. *Журнал министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1910. Часть XXV (Февраль). С. 284–300
460. Липинський В. Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні). *Записки наукового товариства імени Шевченка*. 1910. Т. ХСVI. Кн. IV. С. 41–57
461. Липинський В. Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 426–441
462. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. *Літературно-науковий вісник*. 1909. Т. XLV. Кн. II. С. 326–338
463. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. *Данило Братковський і його доба*. Київ: б. в., 1909. С. 4–15

464. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 403–415
465. Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). *Записки наукового товариства Шевченка*. 1909. № 87 (LXXXVII). С. 37–47
466. Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 416–425
467. Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель. *Сучасність*. 1961. № 6. С. 74–90
468. Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.). *Україна в минулому*: зб. статей. Київ-Львів, 1992. Вип. 1. С. 37–53
469. Масненко В. Методологічні засади історичної концепції В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)* / за ред. І. Кураса. Київ: б. в., 2002. С. 94–106
470. Масненко В. Образ Богдана Хмельницького у візії В'ячеслава Липинського. *Студії з україністики* : збірник наукових праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження. Рівне: Видавець О. Зень, 2010. С. 89–99
471. Масненко В. Періодизація української історії в історичній концепції В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть*: матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 56–62
472. Масненко В. Роль В. Липинського у становленні державницького напрямку української історіографії. *Молода нація*. 2002. № 4 (25). С. 36–55
473. Масненко В. Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2013. Вип. 7. С. 59–77

474. Матях В. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспекція проблеми. *Богдан Хмельницький та його доба* : матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ 24–25 жовтня 1995 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 148–156
475. Матях В. Проблема державотворення в Україні XVII–XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX–початку XX ст. *ВІЖ*. 1998. № 3. С. 58–75
476. Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз). *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*: збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 185–200
477. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка. *Київська старовина*. 1993. № 4. С. 2–11
478. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів* : матеріали Другої Польсько-української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / [За редакцією Леоніда Зашкільняка]. Львів-Люблін, 1996. С. 37–42
479. Монтрезор А. В'ячеслав Липинський. *В. Липинський як ідеолог і політик*. Ужгород: Друкарня книгопечатного акційного товариства «Унію», 1931. С. 5–13
480. Моска Г. Правлячий клас. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2006. № 45. С. 9–21
481. Мудрецов О. Погляди В. Липинського на політичну роль Запоріжжя у визвольних змаганнях 50-х рр. XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. В 2-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2003. Випуск 2. Т. 1. С. 57–58

482. Нечитайло В. В. Становлення господарств фермерського типу в добу козаччини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. Т. 2 (4). С. 113–119
483. Осташко Т. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби. *УІЖ*. 2007. № 2. С. 113–130
484. Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс. *УІЖ*, 2008. № 2. С. 91–100
485. Панасюк В. Дослідження феномену української політичної еліти періоду Гетьманщини у вітчизняній та зарубіжній науці. *Вісник СевНТУ*: зб. наук. пр. Севастополь, 2012. Випуск 136. Серія: Політологія. С. 84–88
486. Папакін Г. Постать Богдана Хмельницького в історико-політичній концепції В'ячеслава Липинського. *Богдан Хмельницький та його доба* : матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ 24–25 жовтня 1995 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 184–188
487. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський 17. IV. 1882 – 14. VI. 1931. *Липинський В. К. Твори*. Київ: Український птсьменник, 2015. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / за ред. Р. Пеленського та ін. С. 559–575
488. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *УІЖ*. 1992. № 2. С. 139–141
489. Пеленський Я. Історичне мислення і політичні ідеї В. Липинського. До 30-ї річниці смерті українського історика і політика (14 червня 1961). *Липинський В. К. Твори*. Київ: Український птсьменник, 2015. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / за ред. Р. Пеленського та ін. С. 576–604
490. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 15–29

491. Передерій І. Роль громадсько-політичної діяльності В. Липинського у формуванні його науково-історичної концепції. *«Гілея (науковий вісник)»* : збірник наукових праць. Київ, 2009. Вип. 22. С. 31–45
492. Передерій І. Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження). *ВІЖ*. 2012. № 2. С. 98–113
493. Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу. *Сучасність*. 1969. № 9. С. 103–115
494. Підвалини націй: Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму. *Український тиждень*. 2012. № 27 (244). С. 26–27
495. Підвалини націй: Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/54663> (дата звернення: 19.07.2012)
496. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. *Mediaevalia Ukrainica* : ментальність та історія ідей. Київ, 1995. Т. III. С. 86–110
497. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр.: Дискусія з канадським істориком [С. Величенко] / за ред. В. М. Хворостяного та ін. Київ: б. в., 1989. URL: http://history.org.ua/LiberUA/preprint_1989/1989_5.pdf. 17 с. (дата звернення: 08.12.2016)
498. Поліщук Ю. Українсько-польські та українсько-російські відносини в творчості В. Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)* / за ред. І. Кураса. Київ: б. в., 2002. С. 147–154
499. Полонська-Василенко Н. З молодих років В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 444–455
500. Полонська-Василенко Н. Пам'яті Домета Олянчина (6. VII. 1891 – 25. VI. 1970). *Український історик*. 1970. № 4 (28). С. 83–89
501. Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної

- наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р.. Наукове видання / за ред. Я. Пеленського. С.42–52
502. Потульницький В. Історіософські ідеї античності (Греція) та середньовіччя (Іспанія) у творчості Михайла Драгоманова та В'ячеслава Липинського: порівняльний аналіз. *Київ: Український археографічний щорічник*. Нова Серія. 2012. Вип. 16–17. (*Український археографічний збірник*. Т. 19–20). С. 256–267
503. Потульницький В. Політична доктрина В. Липинського. *ВІЖ*. 1992. №9. С. 37–45
504. Потульницький В. В'ячеслав Липинський – політолог. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. Наукове видання / за ред. Я. Пеленський. С. 103–114
505. Правобережець В. [Липинський В.]. За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. *Рада*. 1911. № 70. С. 2
506. Правобережець В. [Липинський В.]. Слідами Потоцького / В. Правобережець. *Рада*. 1911. № 170. С. 1–2
507. Пріцак Л. До питання про молдавську політику Богдана Хмельницького. *Український історик*. 2004. № 1–2. С. 104–123
508. Пріцак Л. Титулятура Богдана Хмельницького в 1648–1649 рр. *Український історик*. 2001. № 1–4 (148–151). С. 214–219
509. Пріцак О. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії. *Сучасність*. 1983. № 1–2. С. 198–210
510. Приймак О. О. Інститут гетьманства як українська національна ідея у науковій спадщині В. К. Липинського. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 4. С. 113–116
511. Приймак О. Студії В. Липинського у Краківському та Женевському університетах. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія історія, економіка, філософія*. 2012. Випуск 17. С. 61–65

512. Проценко О., Чепинога В. Умова і легенда (Переяславська угода 1654 р. в історіографічній спадщині В. Липинського). *Пам'ять століть*. 1997. № 5. С. 84–91
513. Ребет Л. Формування української нації. *Ребет Л. Р., Ребет Д. ОУН, нація, демократія, Україна: вибрані праці, статті, спогади* / упор. О. Панченко. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2013. С. 108–159
514. [Рудько В.] Донцов і Липинський. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 78–83
515. Сас П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. *УІЖ*. 2010. № 2. С. 17–37
516. Сенютович-Бережний В. Рід Вячеслава Липинського. *Державницька думка*. 1952. № 6. С. 44–48
517. Серчик В. Політичні та історичні концепції В'ячеслава Липинського. До 110-років із дня народження. *Розбудова держави*. 1992. № 2. С. 44–48
518. Сікора І. Концепція «діничного гетьманату» В'ячеслава Липинського у світлі сучасного трактування легітимності політичної системи. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р.. Наукове видання. С. 129–131
519. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа: рефлексія у польській історіографії 1900–1918 pp. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Sinkevych_Yevhen/Krakovska_istorychna_shkola_refleksiia_u_polskii_istoriohrafii_19001918_rr.pdf. С. 34–41 (дата звернення: 02.05.2018)
520. Сінкевич Є. Г. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст. *УІЖ*. 2008. № 1. С. 194–201
521. Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археологического съезда. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1908. Т. 2. С. 197–512

522. Смолій В., Ричка В. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657–1659». *ВІЖ*. 1992. № 2. С. 141–143
523. Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.). *Історія українського селянства*: нариси в 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 173–242
524. Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. *ВІЖ*. 1991. № 5. С. 61–72
525. Собчук В. Шляхта волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 201–213
526. Соловійова М. Антропоніми творчої спадщини В. Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)* / за ред. І. Кураса. Київ: б. в., 2002. С. 192–198
527. Сохань П., Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 53–59
528. Старовойтенко І. М. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку XX ст. *ВІЖ*. 2009. № 1. С. 102–116
529. Старченко Н. Адам Кисіль: між двома історіографічними концепціями *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 214–219
530. Степанков В. В. Егалітарний період козацького елітотворення (постановки проблеми). *Вісник Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / за ред. А. Г. Філінюка та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет

- імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. П. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 288–295
531. Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648–1657 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / за ред. А. Г. Філінюка та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 205–221
532. Степанков В. В. Постать С. Кричевського – втілення кращих рис української політичної еліти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. Випуск 9. Т. 1. С. 76–77
533. Степанков В. В. Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 69–92
534. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси. *УІЖ*. 2016. № 6. С. 87–112
535. Степанков В. В. Чи існувала українська політична еліта у період революції XVII ст.: постановка проблеми. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 12: у трьох томах. Т. 1. С. 53–55
536. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України. *УІЖ*. 1991. № 9. С. 115–126

537. Степанков В. С. Кам'янець-Подільський та його околиці у 1648-початку 1649 років. *Kaminiec Podolski. Studia z dziejów miasta i region / pod redakcją Feliksa Kiryka*. Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. Т. 2.. S. 105–124
538. Степанков В. С. Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки). *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі*. Київ: б. в., 2011. С. 56–59
539. Степанков В. С. Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки). *Ukraina Lithuanika : студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, Інститут історії України НАН України, 2013. Т. II. С. 153–161
540. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). *ВІЖ*. 1995. № 4. С. 14–33
541. Степанков В. С. Проблема термінології у дослідженні Української революції XVII ст. *Наукові праці Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: В 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Випуск 8. Т. 1. С. 77*
542. Степанков В. С. Українська революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: причини, ідеологія, військове мистецтво*). Київ: Генеза, 1998. С. 26–45
543. Степанков В. С. Українська революція XVII ст. у висвітленні істориків радянської України 20-х – першої половини 40-х років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. Т. 2 (4). С. 3–11

544. Степанков В. С. Українська революція XVII ст. і православне духовенство (1648–1676 рр.). *Християнство в історичній долі України (до 1025-річниці хрещення України-Руси)* : тези доповідей науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2013. С. 56–61
545. Степанков В. С. Формування нової концепції Української революції XVII ст. (праці В'ячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1657–1659»). *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 272–284
546. Степанков В. С. Формування української політичної системи у 1648 році – міф чи реальність? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 3 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 11. Т. 1. С. 80–81
547. Степанков В. С. Формування харизматичності Богдана Хмельницького та її роль у становленні й реалізації монархічної ідеї (1648–1657 рр.). *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження* : наук. зб. Хмельницький: Доля, 1995. С. 256–260
548. Стороженко А. В. Иосиф Верещенский, бискуп Киевский. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Київ, 1911. Вып. 1. С. 1–68
549. Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політичної культури в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2002. Вип. 11. С. 41–51
550. Тельвак В. Михайло Грушевський contra В'ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії). *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)*. Київ : б. в, 2002. С. 199–208

551. Терещенко Ю. В. Липинський і український суспільно-політичний рух в Галичині у 1907–1917 рр. *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя від дня народження)*. Київ : б. в., 2002. С. 209–222
552. Терещенко Ю. Династичний принцип влади і національна консолідація за гетьманування Б. Хмельницького в оцінці В. Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*: наукове видання / упор. Т. Остапко, Ю. Терещенко. Київ-Житомир : Видавничий центр КНЛУ, 2008. С. 328–356
553. Терещенко Ю. Династичний принцип влади і національна консолідація в добу Хмельниччини в оцінці В. Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга перша. Наукове видання / видання друге, доопрац. та доповн.; упор. Т. Остапко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. С. 478–518
554. Терещенко Ю. Еволюція монархічної концепції В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення* : матеріали Міжнар. конф. 26–27 квіт. 2007 р. / уклад. А. Г. Шваб. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. С. 15–16
555. Терещенко Ю. Проблема європеїзації козацької державності в «Україні на переломі» В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Остапко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2013. С. 20–87
556. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1898. Т. XXIII–XXIV. С. 1–138
557. Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1898. Т. XXIII–XXIV. С. 1–9
558. Трубочанінов С. В'ячеслав Липинський про подільську шляхту XVII ст. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський : історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 224–227
559. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку

- національної думки). *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 161–170
560. Федорук Я. Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.). *Козацькі війни XVII століття в історіографічній свідомості польського та українського народів: матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі* (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / за ред. Л. Зашкільняка]. Львів-Люблін: , 1996. С. 208–212
561. Федорук Я. Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р.: наукове видання. С. 228–231
562. Федорук Я. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії ХІХ – 30-х років ХХ століття. *ЗНТШ*. 1994. Т. 228: Праці історико-філологічної секції. С. 174–177
563. Федорук Я. Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В'ячеслава Липинського. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 271–298
564. Фотинский О. Юрий Немирич. Эпизод из истории Волыни XVII века. *Волынский историко-археологический сборник*. Почаев; Житомир, 1896. Вып. 1. С. 3–29
565. Франко І. Хмельнищина 1648–1649 років у сучасних віршах. *ЗНТШ*. 1898. Т. XXIII–XXIV. С. 1–114
566. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. *Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1981. Т. 31: Літературно-критичні праці (1887–1899). С. 188–253
567. Цвих В. В'ячеслав Липинський: монархіст, демократ, націоналіст. В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського

- державотворення: матеріали Міжнар. конф. 26–27 квіт. 2007 р.) / уклад. А. Г. Шваб. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. С. 510–512
568. Цибульський В. Держава Богдана Хмельницького і Переяславська угода в працях В'ячеслава Липинського. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С. 220–223
569. Чухліб Т. В. Проект «Козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини. *УІЖ*. 2014. № 4. С. 71–93
570. Шевченко Ф. П. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького. *УІЖ*. 1981. № 2. С. 35–48
571. Шевчук В. В'ячеслав Липинський – історик, політик та мислитель. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 86–97
572. Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. в історіографії. *Наукові записки. Історичні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. 2005. Т. 41. С. 55–61
573. Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке. *Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28.XII.1928 – 4.I.1929)* / 2-е изд. Москва, 1930. Т. 1. С. 426–459
574. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. *Феодалізм на Україні: зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій*. Київ: Наук. думка, 1990. С. 79–99
575. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)* / за ред. Л. Зашкільняка]. Львів-Люблін, 1996. С. 21–30

576. Яковенко Н. *Gente ruthenus natione polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2–6 червня 1992 р. С.97–102
577. Ярмошик І. «Діаріуш» Філіпа Казимира Обуховича як історичне джерело для вивчення минулого України та Волині. *Волинські історичні записки*. 2008. Т. 1. С. 187–193
578. Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу в студії В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів». *Історіографічні дослідження в Україні*: збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / відп. ред. Ю. А. Пінчук. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2002. Вип. 11. С. 317–347
579. Ясь О. В'ячеслав Липинський. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. Вип. 15. С. 432–486
580. Ясь О. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *УІЖ*. 2007. №5. С.75–95
581. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив. *Історія українського середньовіччя: козацька доба*: зб. наук. праць (На пошану історика Олени Михайлівни Апанович). У 2 ч. / відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. Київ: б.в., 1995. Ч. 1. С. 111–133
582. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні*: наук. зб. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченка). Київ: НАН України. Ін-т історії України, 1999. Вип. 7. С. 286–313
583. Ясь О. Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В'ячеслава Липинського. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2011/2012. Вип. 6. С. 160–174

584. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття). *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)* / за ред. П. Соханя та ін. Київ: Смолоскип, 2003. С. 524–604
585. Ясь О. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки. *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків: Авеста, 1995. С. 92–97
586. Ясь О. Поняття «концепції» в українській історичній науці. *Розбудова держави. Журнал державницької думки*. 1994. № 8. С. 45–55
587. Ясь О. Поняття «методика» і «методологія»: співвідношення, субординація та функціональне призначення. *Історичний журнал*. 2005. № 4. С. 45–56
588. Ясь О. Проблема наукової традиції і сучасна українська історіографія. *Соціально-історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наукових праць на пошану д. і. н. Марії Дмитрієнко. Київ: б. в., 1997. С. 252–263
589. Ясь О. Романтизм і український гранд-наратив. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2008. Вип. 3. С. 207–226
590. Ясь О. В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця ХVІІІ–ХХ ст. *УІЖ*. 2012. № 5. С. 6–38
591. Ясь О. Три візії українського органіцизму: тіло-ідеал, органічна сполука й організм-конструкція (кілька думок щодо інструментальних трансформацій історичної термінології). *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 524–552
592. Bilas L. The intellectual development of V. Lypyns'kyj: his world view and political activity before Word War I. *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. Volume IX. № 3–4. S. 264–269
593. С. D. N. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 1. S. 6–7

594. Civis [Липинський В.]. Dwi drogi. *Przegląd krajowy*. 1909. № 1. S. 2–4
595. Civis [Липинський В.]. Kraj i narod. *Przegląd krajowy*. 1909. № 3. S. 1–3
596. (d. c. n.) [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 3. S. 5
597. D. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 4. S. 5
598. Hruszewski M. Wyhowski i Mazepa. *Przegląd krajowy*. 1909. № 5. S. 4–7
599. Lipiński W. Dla wyjaśnienia. *Przegląd krajowy*. 1909. № 7. S. 1–3
600. Lipiński W. Misdzy mlotem a kowadłem. *Przegląd krajowy*. 1910. № 11–12. S. 2–5
601. Lipiński W. Nazwy «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne. *Z dziejów Ukrainy* / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 47–54
602. Lipiński W. Przysięga panow wołyńskich na sejmie Lubelskim 1569 roku. *Z dziejów Ukrainy* / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 68–74

10. Огляди, рецензії та бібліографічні нотатки

603. «Добрий дипломат, справжній державний муж, великий український патріот». До 130-річчя від дня народження В'ячеслава Казимировича Липинського. Бібліографічний покажчик. Запоріжжя: б. в., 2012. 12 с.
604. [Дорошенко Дмитро] Д-ко Д. Возвращение к родному народу. *Украинская жизнь*. 1912. № 10. С. 103–110
605. Залізняк М. «Зарослими шляхами України». *Літературно-науковий вісник*. 1912. Т. LX. Кн. XII. С. 552–557
606. Зашкільняк Л. [Рец. на] Gancarz B. My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. – Kraków: ARCANA, 2006. – 330 s. *УІЖ*. 2007. № 4. С. 211–216
607. Каденюк О. [Рец. на] Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець... *Збірник наукових праць «Політологічні студії»* / відп. ред. В. В. Нечитайло. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Випуск 3. С. 154–156

608. Клименко П. [Рец. на] Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ, Відень 1920. 304 с. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1923. Кн. 2/3. С. 239–246
609. Кревецький І. Українська історіографія на переломі. *ЗНТШ*. 1924. Т. 134/135. С. 161–184
610. Крип'якевич І. Z dziejow Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antoniewicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego... Pod redakcją Wacława Lipińskiego, Київ, 1912, стор. XXIV+674. *ЗНТШ*. 1913. Т. 115 (CXL). С. 188–191
611. Крип'якевич І. [Рец. на] В'ячеслав Липинський. Історичні студії та монографії. Том третій. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ-Відень 1920. 304 с. *ЛНВ*. 1922. Том 76. Кн. 1. С. 84–86
612. Липинський В. [Рец. на] Ludwik Boratyński. Studia nad nunciaturą polską Bolognettego (1581–1585) (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wyd. Historyczno-Filozofizny, seria II, tom XXIV. Краків, 1907, стор. 53–106). *ЗНТШ*. 1908. Т. LXXXII. Кн. 2. С. 222–223
613. Липинський В. [Рец. на] Antoni Prochaska. Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami (Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. historyczno-filozofizny, t. XLIX, Краків, 1907, ст. 269–336). *ЗНТШ*. 1908. Т. LXXXIII. Кн. 3. С. 219–221
614. Липинський В. Історія України Мик[оли] Аркаса. Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург. 1908 р. вел. 8°. XVI+384+2 нenum[ерованих] ст[орінок] + 9 карт + 12 нenum[ерованих] ст[орінок] родоводів. *ЛНВ*. 1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 307–318
615. Липинський В. Історія України Мик[оли] Аркаса. Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург. 1908 р. вел. 8°. XVI++384+2 нenum[ерованих] ст[орінок] + 9 карт +

- 12 нунум[ерованих] ст[орінок] родоводів. *Липинський В. Твори*. Київ: Український письменник, 2015. Т. 1: В'ячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908–1917) / за ред. Р. Пеленського та ін. С. 106–116
616. Масненко В. [Рец. на]: Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2018. – 319 с. [перший тираж – 2016 р.]. *УІЖ*. 2019. № 2. С. 212–228
617. Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В. Липинського «Україна на переломі». *Хліборобська Україна*. 1921. Кн. 3. 36. 5–6. С. 165–170
618. Ясь О. В. [Рец. на вид.]: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / [Гол. ред. Я. Пеленський]. – Київ – Філадельфія: Український письменник, 2015. – Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / [Ред. І. Гирич, О. Проценко]. – 784 с. (серія «Твори»). *УІЖ*. 2015. № 5. С. 221–224
619. Ясь О. [Рец. на вид.]: Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с. *Молода нація*. 2002. № 1. С. 249–254
620. Lipiński W. Sprawozdania krzytyczne. Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmelniecki I II Lwów, 1909, str. 483. *Przegląd krajowy*. 1909. № 3. S. 5–7
621. Strutynska A. Bibliography of V. Lypynskyj's works. *HUS*. 1985. Vol. IX. №. 3–4. P. 499–505

11. Хронікальні замітки, передмови, некрологи

622. Антонович В. Об околичной шляхте. *Архив ЮЗР*. Киев: В типографии Е. Федорова, 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. 1. С. 1–62
623. Антонович В. Содержание актов о козаках 1500–1648 год. *Архив ЮЗР*. Киев: Типография И. и А. Девиденко, 1863. Ч. 3: Акты о козаках. Т. 1. С. I–СХХ
624. Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. *Архив ЮЗР*. Киев: В университетской

типографии, 1861. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Т. 1. С. XV–LXIV

625. Кравець Я. «От де, люде, наша слава...». *Боплан Гійом Левасер де. Опис України. Мерімк П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький* / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. С. 3–16
626. Крип'якевич І. Степан Томашівський (некролог). *ЗНТШ*. 1931. Т. 151. С. 225–230
627. Монтрезор А. Адам Рокицький (Некролог). *Хліборобська Україна*. Відень, 1925. Рік 1924–1925. Книга 5. С. 384–389
628. Пеленський Я. Передмова. В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі». *Липинський В. Твори* / ред. Р. Білас і Я. Пеленський. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3. С. IX–XIV
629. Слабошпицький М. Липинський для нас тільки починається *Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті* / репринт. вид. Київ: Дніпро, 1997. С. III–XIV
630. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми [Матеріали «круглого столу»]. *ВІЖ*. 1990. № 12. С. 12–29
631. Шевченко Т. М. Міжнародна наукова конференція «Україна на історіографічній карті міжвоєнної Європи». *ВІЖ*. 2013. № 1. С. 196–218

12. Антології, хрестоматії та збірники праць

632. Історія українського козацтва: нариси. У 2 т. / за ред. В. А. Смолія; 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. 1. 800 с.
633. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. / за ред. В. А. Смолія. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.
634. Мислителі німецького романтизму / упор. Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 588 с.
635. Нации и национализм / пер. с англ. и нем. Москва: Праксис, 2002. 416 с.

636. Философия науки: общие проблемы познания. Методология естеств. и гуманит. наук. Хрестоматия: учеб. пособие для гуманит. и негуманит. направлений и спец. вузов / отв. ред.-сост. Л. А. Микешина. Москва: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. 992 с.
637. Z dziejów Ukrainy / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijów: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. XXIV, 674 s.

13. Енциклопедії, словники та довідники

638. Довідник з історії України (А–Я). Київ: Генеза, 2001. 1125 с.
639. Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. 688 с.
640. Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 528 с.
641. Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. 672 с.
642. Енциклопедія історії України: у 8 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. 528 с.
643. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5: Кон–Кю. 568 с.
644. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 6: Ла–Мі. 784 с.
645. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 7: Мл–О. 728 с.
646. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8: Па–Прик. 520 с.
647. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил–С. 944 с.
648. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. 784 с.

649. Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / за ред. С. І. Посохова. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-регіональних ініціатив, 2004. 320 с.
650. Кобилянський А., Чернецький Є. Родові герби шляхти: довідник. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2014. 224 с.
651. Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексеева; 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 496 с.
652. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко та ін.; 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
653. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.
654. Словник української мови / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 6: П–Поїти. 832 с.
655. Словник української мови / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 8: Природа–Ряхтливий. 927, [2] с.
656. Українська біографістика / відп. ред. В. С. Читко. Київ, 1996. Вип. 1. 220 с.
657. Українське козацтво: мала енциклопедія / відпов. ред. С. Р. Лях; вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 672 с.
658. Українські історики. XX століття: бібліографічний довідник. Серія «Українські історики» / гол. ред. В. А. Смолій. Київ, Львів: б. в., 2003. Випуск 2. Частина 1. 396 с.
659. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. VI, 742, [2] с.
660. Niesiecki K. Herbary polski: reprint. Bielsko-Biała, 2005. XVI, 580, 390, 476, 518, 476, 588, 582, 652, 468, 508 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Калущький С. С. Особливості формування історичних поглядів В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 8. Т. 1. С. 34–35.
2. Калущький С. С. Ідея соборності українських земель в середині XVII ст. у висвітленні В. Липинського. *Українська держава середини XVII ст. : проблеми становлення та розвитку* : збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К.-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. С. 56–62.
3. Калущький С. С. Постать Івана Виговського в оцінці В'ячеслава Липинського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол. : відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 253–260.
4. Калущький С. С. В'ячеслав Липинський про становлення політичної еліти Української держави середини XVII ст. в умовах взаємовпливу Сходу та Заходу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія* : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця : б. в. 2010. С. 18–21.
5. Калущький С. С. Історична розвідка В'ячеслава Липинського «Данило Братковський і його доба». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-

Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 9. Т. 1. С. 37–39.

6. Калущий С. С. Українсько-шведські відносини 1654–1657 рр. в оцінці В'ячеслава Липинського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 42–49.

7. Калущий С. С. В'ячеслав Липинський про роль шляхти та козацтва в становленні Української держави середини XVII ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 2. Т. С. 20.

8. Калущий С. С. В. Липинський про вплив традицій західної та східної політичних систем на становлення монархічної форми правління в Українській державі середини XVII ст. *Анатолій Олексійович Копилов : Особистість у вимірі епохи. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія* / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка : уклад. : О. М. Завальнюк, В. С. Степанков ; відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 226–230.

9. Калущий С. С. Проблема вибору Богданом Хмельницьким монарха-протектора у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Архасівські читання* : матеріали I Міжнародної наукової конференції, (14–15 квітня 2011 р.). Миколаїв : МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. С. 267–269.

10. Калущий С. С. Участь подільської шляхти у повстанні 1648 року у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 50–51.

11. Калущкий С. С. Гетьман Б. Хмельницький в оцінці В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 71–79.

12. Калущкий С. С. Формування монархічних поглядів В. Липинського : історіографія проблеми. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 3. Т. С. 11–12.

13. Калущкий С. С. В'ячеслав Липинський про взаємовідносини Богдана Хмельницького зі шляхтою. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / відп. ред. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 90–97.

14. Калущкий С. С. Періодизація Української революції XVII ст. у висвітленні В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. У 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 23–24.

15. Калущкий С. С. Археографічна діяльність В'ячеслава Липинського у 1903–1911 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. Т. С. 17–18.

16. Калущкий С. С. Лоевська битва 1649 р. у висвітленні В. Липинського. *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. III. С. 357–371.

17. Калущкий С. С. Сутність терміну «аристократія» в історичній концепції В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*

імені Івана Огієнка. *Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута». 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 491–496.

18. Калущий С. С. Роль українського козацтва у державотворчих процесах XVII ст. : погляд В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута». 2016. Т. 26 : До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 278–296.

19. Калущий С. С. Листи гетьмана Б. Хмельницького як складова джерельної бази історичних праць В. Липинського. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.)*. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 17–18.

20. Калущий С. С. Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським. *«Археологія & Фортифікація України» : збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / відп. ред. О. О. Заремба*. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2016. С. 14–19.

21. Калущий С. С. Національні причини Української революції XVII ст. у висвітленні В'ячеслава Липинського. *Історіографічні дослідження в Україні : збірник наукових праць*. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 161–173.

Хронологія, бібліографія публікацій і перевидань історичних робіт

В. Липинського

№ з/п	Назва роботи	Рік першовидання	Бібліографія першовидання	Бібліографія перевидань
1.	[Рец. на] Ludwik Boratyński. Studia nad nunciaturą polską Bolognettego (1581-1585) (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wyd. Historyczno-Filozofizny, seria II, tom XXIV. Краків, 1907, стор. 53-106)	1908	Липинський В. [Рец. на] Ludwik Boratyński. Studia nad nunciaturą polską Bolognettego (1581-1585) (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wyd. Historyczno-Filozofizny, seria II, tom XXIV. Краків, 1907, стор. 53-106) // ЗНТШ. 1908. Т. LXXXII. Кн. 2. С. 222-223;	
2.	[Рец. на] Antoni Prochaska. Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami (Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. historyczno-filozofizny, t. XLIX, Краків, 1907, ст. 269-336)	1908	Липинський В. [Рец. на] Antoni Prochaska. Samorząd województwa Ruskiego w walce z opryszkami (Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. historyczno-filozofizny, t. XLIX, Краків, 1907, ст. 269-336) // ЗНТШ. 1908. Т. LXXXIII. Кн. 3. С. 219-221;	
3.	Історія України Мик[оли] Аркаса. Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург. 1908 р. вел. 8°. XVI++384+2 нenum[ерованих] ст[орінок] + 9 карт + 12 нenum[ерованих] ст[орінок] родоводів	1908	Липинський В. Історія України Мик[оли] Аркаса. Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург. 1908 р. вел. 8°. XVI++384+2 нenum[ерованих] ст[орінок] + 9 карт + 12 нenum[ерованих] ст[орінок] родоводів // Літературно-науковий вісник. 1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 307-318;	Липинський В. Історія України Мик[оли] Аркаса. Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С[анкт]-Петербург. 1908 р. вел. 8°. XVI++384+2 нenum[ерованих] ст[орінок] + 9 карт + 12 нenum[ерованих] ст[орінок] родоводів // Липинський В. Твори. Київ: Український письменник, 2015. Т. 1: В'ячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908-1917) / [Редактори Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко]. С. 106-116;

4.	Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.	1909	<i>Липинський В.</i> Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. // Літературно-науковий вісник. 1909. Т. XLV. Кн. II. С. 326-338;	<i>С. D. N.</i> [Липинський В.]. Daniel Bratkowski // Przegląd krajowy. 1909. № 1. S. 6-7; (<i>d. c. n.</i>) [Липинський В.]. Daniel Bratkowski // Przegląd krajowy. 1909. № 3. S. 5; <i>D.</i> [Липинський В.]. Daniel Bratkowski // Przegląd krajowy. 1909. № 4. S. 5; <i>Липинський В.</i> Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. // Данило Братковський і його доба. Київ: [Б. в.], 1909. С. 4-15; <i>Липинський В.</i> Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / [Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2013. С. 403-415;
5.	Sprawozdania krztyczne. Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmelniecki I II Lwów, 1909, str. 483	1909	<i>Lipiński W.</i> Sprawozdania krztyczne. Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmelniecki I II Lwów, 1909, str. 483 // Przegląd krajowy. 1909. № 3. S. 5-7;	
6.	Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego	1909	<i>Lipiński W.</i> Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego Kraków: [Б. в.], 1909. 88 s.;	<i>Липинський В.</i> Шляхта на Україні // Липинський В. Твори. Київ: Український письменник, 2015. Т. 1: В'ячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908-1917) / [Редактори Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко]. С. 128-233;
7.	Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів)	1909	<i>Липинський В.</i> Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів) // Записки наукового товариства Шевченка. 1909. № 87 (LXXXVII). С. 37-47;	<i>Липинський В.</i> Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів) // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / [Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2013. С. 416-425;

8.	Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні)	1910	<i>Липинський В.</i> Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні) // Записки наукового товариства імени Шевченка. 1910. Т. ХСVI. Кн. IV. С. 41-57;	<i>Липинський В.</i> Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні) // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / [Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2013. С. 426-441;
9.	Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego	1912	<i>Lipiński W.</i> Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // Z dziejów Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 145-513;	<i>Lipiński W.</i> Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków: Drukarnia Aleksandra Rippera, 1912. VIII, 375 s.; <i>Липинський В. К.</i> Твори. Філадельфія-Пенсильванія, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. С. ХCVIII, 637, [1];
10.	Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy	1912	<i>Lipiński W.</i> Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 514-617;	<i>Lipiński W.</i> Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // <i>Липинський В. К.</i> Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. С. 275-317 (Перевидано першу частину праці «U szczytu potęgi»)

11.	Nazwy «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne	1912	<i>Lipiński W.</i> Nazwy «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne // Z dziejów Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 47-54;	
12.	Przysięga panów wołyńskich na sejmie Lubelskim 1569 roku	1912	<i>Lipiński W.</i> / Przysięga panów wołyńskich na sejmie Lubelskim 1569 roku // Z dziejów Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 68-74;	
13.	Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті	1920	<i>Липинський В.</i> Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті Відень: [б. в.], 1920. 304 с.;	<p><i>Липинський В.</i> Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [Видання друге. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ – Відень 1920)]. Нью-Йорк: Видавництво «Булава», 1954. 304 с.;</p> <p><i>Липинський В. К.</i> Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. С. LXX, 346;</p> <p><i>Липинський В.</i> Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [Репринт. вид.]. Київ: Дніпро, 1997. 304 с.;</p> <p><i>Липинський В.</i> Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи I-IV) // Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / [упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ-Житомир, 2008. С. 26-58;</p>

				<p><i>Липинський В.</i> Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи I-IV) // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга перша. Наукове видання / [Видання друге, доопрацьоване та доповнене; упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2010. С. 38-91;</p> <p><i>Липинський В.</i> Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (розділи V-VI, примітки) // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга друга. Наукове видання / [Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2010. С. 16-157;</p> <p><i>Липинський В.</i> Україна на переломі 1657-1659. Розділи VII-VIII, примітки // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / [Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко]. Київ: Темпора, 2013. С. 88-170.</p>
14.	Релігія і церква в історії України	1925	<p><i>Липинський В.</i> Релігія і церква в історії України (передрук статей з «Америки»). Філадельфія: З Друкарні «Америки», 1925. 111 с.</p>	<p><i>Липинський В.</i> Релігія і церква в історії України. Львів: Видавництво «Дружина», 1933. 131, [3] с.</p> <p><i>Липинський В.</i> Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк: Видавництво корпорації «Булава», 1956. 111 с.</p> <p><i>Липинський В. К.</i> Релігія і церква в історії України. Київ: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 128 с.</p> <p><i>Липинський В.</i> Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.</p>

				<i>Литинський В. Релігія і церква в історії України. Луцьк: ВМА «Терен», 2010. 96 с.</i>
--	--	--	--	--

**Перелік найважливіших документальних матеріалів і наративів, що стали
джерельною основою історичної концепції В. Липинського**

№ з/п	Назва джерела	Використання у роботах В. Липинського	Публікація джерела в окремих збірниках документів
I. Інструкції, донесення послів та інші дипломатичні документи			
1.	Вимоги, запропоновані гетьманом Б. Хмельницьким і Військом Запорізьким королю Речі Посполитої Яну Казимиру. Лютий 1649 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 15–22.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 332–333.
2.	«Декларація його королівської милості Запорізькому Війську на дані пункти супілки» (Зборівський мирний договір 8/18 серпня 1649 р.).	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 16; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 19, 60–61.	Акты ЮЗР. Т. 3. С. 415–416; Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст. у 10 т. / [Редкол. І. М. Дзюба та ін.]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 3: Битва за Козацьку державу / [Упорядкув., передмов., комент. В. Шевчук]. С. 199–201.
3.	Пункти, надані гетьманом Б. Хмельницьким київському воєводі А. Кисілю. Квітень 1650 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 59, 242; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 66.	В. Липинський виявив дане джерело в архівному зібранні документів «Збір Русецьких».
4.	Інструкція гетьмана Б. Хмельницького послові до шведського короля Карла X отцю Данилу. 1655 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 41, 240; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 46, 259.	Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI: Акты шведского государственного архива.
5.	Інструкція шведським послам до гетьмана Б. Хмельницького Веллінгові і Тернешельдові від 25 вересня 1656 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 41, 240; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 46, 259.	Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI: Акты шведского государственного архива.
6.	Projectum foederis (зустрічні проекти) між шведським королем Карлом X та українським гетьманом Б. Хмельницьким від 30 вересня / 10 жовтня 1656 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 41, 240; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 46, 259.	Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI: Акты шведского государственного архива.

7.	Документи посольства шведського посла Густава Лілієнкрони до гетьмана Б. Хмельницького. 1657 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 41, 240; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 46, 259.	Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI: Акты шведского государственного архива.
8.	Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 26 листопада 1664 р.	В. Твори. Т. 3. С. 85–90, 244.	1664 р., листопада 30 (ст. ст.). Табір під Лисянкою. Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року // Крикун М. Між війною і радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII-на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. С. 106–131
II. Міжнародні договори			
9.	Білоцерківський мирний договір 18/28 вересня 1651 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 2. С. 27, 436.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 2. С. 598–602; <i>Бантыш-Каменский Д.</i> Источники малороссийской истории... С. 29–31
10.	«Березневі статті» 13 березня 1654 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 25–26; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 27–30, 99.	Акты ЮЗР. Т. 10. С. 445–452; Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. у 10 т. / [редкол. І. М. Дзюба та ін.]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т. 3: Битва за Козацьку державу / [упорядкув., передмов., комент. В. Шевчук]. С. 211–217.
11.	Союзний договір гетьмана Б. Хмельницького із семигородським князем Юрієм Ракочі від 7 вересня 1656 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 43; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [Видання друге. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ–Відень 1920)]. Нью-Йорк: Видавництво «Булава», 1954. С. 48.	Україна: антологія пам'яток державотворення. Т. 3. С. 218–219.
12.	«Забезпечення дане гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті повіту Пінського 28 червня 1657 р.»	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 11–13, 238; <i>Lipiński W.</i> Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy // <i>Z dziejów Ukrainy</i> / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 517–519.	<i>Z dziejów Ukrainy</i> / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 517–519.

13.	Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана гетьману Богдану Хмельницькому 30 червня 1657 р.	<i>Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 514–516; Липинський В. Твори. Т. 3. С. 7–10.</i>	Імовірно, В. Липинський, виявивши копію цього документа у зібранні «Архів князів Чарторийських», був першим хто його опублікував. Див.: <i>Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 514–516.</i>
14.	Гадяцький трактат. 16 вересня 1658 р.	Липинський В. Твори. Т. 2. С. 39, 41.	Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. Москва: В университетской типографии. Часть 1: (1649–1687), 1858. С. 53–58; Гадяцька угода між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, що визначала правовий статус українських земель як Князівства Руського у складі Речі Посполитої Трьох Народів. 16 вересня 1658 р. ЦДІАК України, ф. 221, оп. 1, спр. 186, арк. 1, 3 зв., 4. Копія. // [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Nezalezhnist/D-files.php?6 .

III. Комплексні джерела

15.	Записка, подана коронному гетьману М. Потоцькому із переліком кривд завданих Б. Хмельницькому. 1647 р.	<i>Липинський В. Україна на переломі... 1954. С. 277.</i>	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 219–221; ДБХ. С. 195–196.
16.	Духовний заповіт п. Юрія Пузини своїм дітям із закликом бути вірними православній вірі. 19/29 грудня 1648 р.	<i>Липинський В. Україна на переломі... 1954. С. 187, 282.</i>	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 219–221; ДБХ. С. 96–101.
17.	Пункти і Конституції законів [і] вольностей Війська Запорозького між ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 85–90, 244.	Чухліб Т. [Додаток] Пункти і Конституції законів [і] вольностей Війська Запорозького між ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах

	вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах		// Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні. Козацький проект 1710 року / Т. Чухліб. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 68–83.
IV. Універсали й грамоти			
18.	Жалувальна грамота царя Олексія Михайловича гетьману Б. Хмельницькому на місто Гадяч від 27 березня/6 квітня 1654 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 122; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 132, 274.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 3. С. 191–193.
19.	Універсал гетьмана Б. Хмельницького про висилку на допомогу князю Юрію Ракочі козацького війська від 31 грудня 1656 р./10 січня 1657 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 211, 265; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 228, 290–291.	Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Вильно: Элетро-Типография «Русский Почин», 1865. Т. 34: Акты, относящиеся к времени войны за Малороссию (1654–1667). 1909. С. 96; ДБХ. С. 551
20.	Універсал гетьмана Б. Хмельницького про передачу Київському Богоявленському Братському монастирю села мостище, що раніше належало київським домініканцям від 11 (21) січня 1657 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 244; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 97, 264.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 2. С. 447–448; ДБХ. С. 209–210.
21.	Універсал гетьмана Б. Хмельницького полковнику Антону Ждановичу про прихильне ставлення до львівських міщан від 9/19 березня 1657 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 190–191; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 206–207.	ДБХ. С. 563–564.
22.	Універсал гетьмана Б. Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту. 28 червня/ 8 липня 1657 р.	<i>Lipiński W.</i> Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy // <i>Z dziejów Ukrainy</i> / [Pod redakcją Wacława Lipińskiego]. Kijow, 1912. S. 517–519; <i>Липинський В. К.</i> Твори. Т. 3. С. 10–13.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 3. С. 245–249; ДБХ. С. 601–603.
23.	Універсал київського полковника Василя Дворецького про землі надані гетьманом Б. Хмельницьким Києво-Братському монастирю.	<i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 183, 282; <i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 168, 258.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 2. С. 447–448; ДБХ. С. 449–451.

	3/13 травня 1659 р.		
V. Листи і «відписки»			
24.	Лист «пана Чорного» канцлеру Оссолінському. Біла Церква. 25 травня 1648 р.	<i>Липинський В. К.</i> Твори. Т. 2. С. 35, 439.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 203.
25.	Лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Ю. Оссолінського зі Львова від червня 1648 р.	<i>Липинський В. К.</i> Твори. Т. 2. С. 35, 439.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 232-233.
26.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 8 (18) червня 1648 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 107–108; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 117.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 219–221; ДБХ. С. 48–49.
27.	Лист міського патриціату Львова до королевича Карла від 15 вересня 1648 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 2. С. 33, 438.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 296–297; Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1986. С. 78–83.
28.	Листи львівського судді С. Кушевича від 4, 24 червня, 8, 13, 30 липня, 26 серпня, ?? вересня і 4 жовтня 1648 р.	<i>Липинський В. К.</i> Твори. Т. 2. С. 35, 439, 455, 516–517; <i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 248, 256.	Кушевич С. Листи зі Львова / С. Кушевич // Жовтень. – 1980. № 1. С. 122–127; Кушевич С. Листи зі Львова / С. Кушевич // Жовтень. – 1980. № 2. С. 130–136; Кушевич С. Листи зі Львова / С. Кушевич // Жовтень. 1980. № 3. С. 100, 105–106.
29.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до полковника німецьких військ у Замості Людвіка Вейгера від 27 жовтня/6 листопада 1648 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 116–117; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 127.	ДБХ. С. 69–70.
30.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до королевича Яна Казимира від 5/15 листопада 1648 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 257; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 23.	ДБХ. С. 81.
31.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до турецького султана Мухамеда від 18/28 листопада 1648 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 2. С. 443; <i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 21, 238–239.	ДБХ. С. 626–628.
32.	Лист львівського підкоморія Войцеха М'яковського, який	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 70, 242.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями.

	очолював посольство польських комісарів до гетьмана Б. Хмельницького. 1/11 лютого 1649 р.		Київ: Типографія Імператорського Університета Св. Володимира, 1898. Т. 1. С. 330–331.
33.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до польського короля Яна Казимира з вимогою зберігати права православної церкви від 10 (20) березня 1650 р.	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 143; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 155–156.	ДБХ. С. 157–159.
34.	Лист київського воєводи А. Кисіля до короля Яна Казимира. Із Києва. 29 березня/8 квітня 1650 р.	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 90; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 98, 265.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. Т. 2. С. 569–572.
35.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до шляхетського сейму Волинського воєводства від 1/11 листопада 1650 р.	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 61–64; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 68–71.	ДБХ. С. 192–196.
36.	Лист київського воєводи А. Кисіля від 30 жовтня / 9 листопада 1652 р.	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 239; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 257.	Лист знайшов серед документів «Збору Русецьких» (м. Краків).
37.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до царя від 17/27 січня 1654 р.	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 24, 239; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 28, 258.	Акты ЮЗР. Т. X. С. 432–436; ДБХ. С. 320–322.
38.	Лист чорнобильського протопопа чорнобильському підстарості від 27 січня 1654 р.	Липинський В. Твори. Т. 3. С. 30, 239; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 34, 239.	Даний лист В. Липинський знайшов у «Зібранні Русецьких». Датував його 7 січня 1654 р. Див. також: Україна: антологія пам'яток державотворення. Т. 3. С. 209–210.
39.	Лист молдавського воєводи Степана до польського короля Яна Казимира II від 14 лютого 1654 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 24, 239; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 28, 258.	Жерела до історії України-Руси. Львів: 3 друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1911. Т. 12. С. 285–286.
40.	«Відписка» київського воєводи Андрія Бутурліна царю Олексію Михайловичу від листопада 1656 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 254; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі..., 1954. С. 146, 276.	Акты ЮЗР. Т. 3. С. 551–553.
41.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до шведського короля Карла X від 16 (26) листопада 1656 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 47; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 46, 259.	Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI: Акты шведского государственного архива; ДБХ. С. 544–546.
42.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до львівського магістрату із	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 191, 261; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954.	ДБХ. С. 562–563.

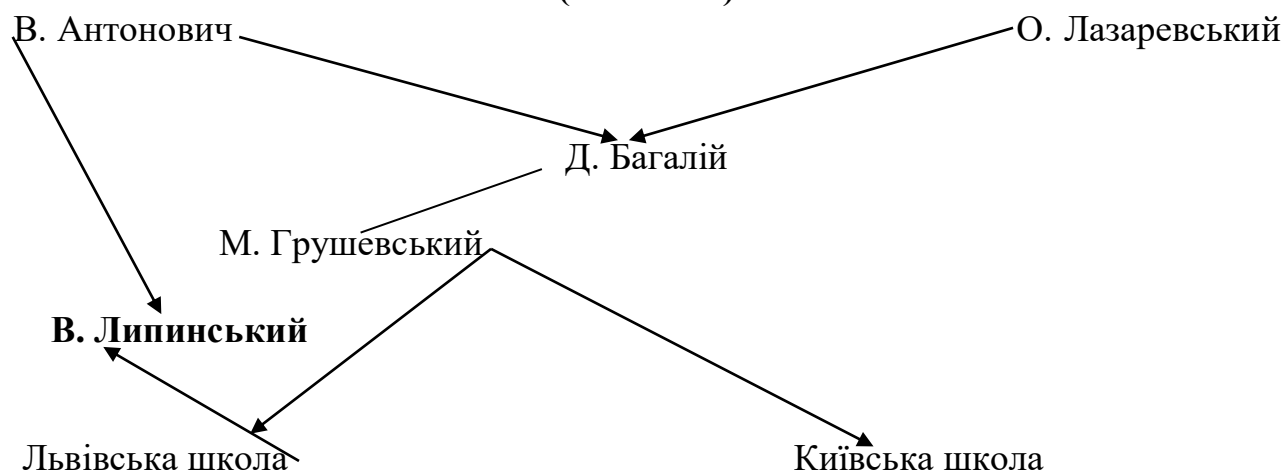
	запевненнями прихильного ставлення до львів'ян від 9 (19) березня 1657 р.	С. 207.	
43.	Лист гетьмана Б. Хмельницького до австрійського імператора Фердинанда III від 18 (28) квітня 1657 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 47, 240; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 52.	ДБХ. С. 577–579.
VI. Наративи			
44.	Літопис Самовидця.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 55; <i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 62.	Летопись Самовидца. Москва: В Университетской Типографии, 1846. 152 с.; Летопись Самовидца. Киев: В Типографии К. Н. Милевского, 1878. XVIII, 81, 468 с.; Літопис Самовидця / [видання підготував кандидат філологічних наук Я. Дзира]. Київ: Наукова думка, 1971. 205 с.
45.	Щоденникові записи львівського підкоморія Войцеха М'яковського, який очолював посольство польських комісарів до гетьмана Б. Хмельницького. Січень – березень 1649 р.	<i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 97–98, 242–243; <i>Липинський В.</i> Твори. Т. 2. С. 446–447.	Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Издание второе, с дополнениями. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. Т. 1. С. 314–329; ВУР. Т. 2. С. 104– 122.
46.	Реляція про походження та звичаї козаків (1650 р.).	<i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 107, 266; <i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 98, 246.	<i>Кордуба М.</i> Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Записки наукового товариства імені Шевченка. 1907. Т. 78 (LXXVIII). Кн. 4 (IV). С. 51–89; <i>Віміна А.</i> Реляція про походження та звичаї козаків // Київська старовина. 1999. № 5. С. 64– 69.
47.	<i>Халебський П.</i> Україна – земля козаків: Подорожній щоденник.	<i>Липинський В.</i> Україна на переломі... 1954. С. 100, 118, 270; <i>Липинський В.</i> Твори. Т. 3. С. 91–92.	<i>Алепский П.</i> Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века описанное его сыном архиепископом Павлом Алепским / [Перевод с арабского Г. Муркоса]. – М.: [Б. и.], 1897. Вып. 2: От Днестра до Москвы. VI, 202 с.; <i>Халебський П.</i> Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський / [Упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівський]. К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. 293 с.

VII. Іконографічні джерела

48.	 <p>МІCHAŁ KRZYCKI Nobili Libanor- Concorum rebellium contra Libanor Dux a Prince- Senatus Radivillo amicus captus et traditus hantem ex valente superstiti, post facta delinatur.</p> <p>Станіслав Михайло Кричевський. Посмертний портрет, виконаний з натури 3 серпня 1649 р. невідомим художником, який перебував у таборі князя Януша Радзивілла. В. Липинський припускав, що ним міг бути Абрахам ван Вестерфельд.</p>	Липинський В. Твори. Т. 2. С. 1	[Електронний ресурс] // Режим доступу: http://history.org.ua/EHU/K/Krichevskiy_S.jpg
49.	 <p>BOHDAN CHMELNICKI EXERCITUS ZAROVNIES PRÆLECTUS BELLIS SERVILIS ACTOR REBELLIUM COSACORUM ET PLEBIS UKRAINÆ DUX.</p> <p>Богдан Хмельницький. Гравюра фламандського картографа, гравера, художника Вільгельма Гондіуса (1598–1652/1658). В. Липинський вважав, що портрет було виконано двома відомими тогочасними граверами Конрадом Ваумансом і Йоганом Мейсеном.</p>	Липинський В. Твори. Т. 2. С. 432	URL: http://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/Khmelnytsky_1651.jpg

50.	 <p>План бою під Лоєвом роботи капітана артилерії армії Великого Князівства Литовського Криштофа Ейгірда.</p>	Липинський В. Твори. Т. 2. С. 595–596.	URL: http://history.org.ua/EHU/L/Loevska_bitva_1649.jpg
51.	 <p>Гобелен XVIII ст. (виконаний близько 1760 р. за вказівкою М. К. Радзивілла), на якому декілька сцен зображують привезення М. Кричевського до литовського табору і його смерть.</p>	Липинський В. Твори. Т. 2. С. 420–421.	URL: http://www.history.org.ua/EHU/K/Krichevskiy_S_1.jpg

**«СХЕМА» УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ЗА О. М. ОГЛОБЛИНИМ
(частково)**

(Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3561.Оглоблін Олександр Петрович (1899–1992) – історик, науковий співробітник ВУАН-АН УРСР, член НТШ. 1899–1992 рр. Оп. 1 (1899–1943). Спр. 301. Нотатки до лекцій з «Історіографії України». Б. д.. Мікрофільми. 1899–1943, Арк. 195)